

MUREN, VLOEREN EN MENSELIJKE RESTEN AAN DE FALCONRUI TE ANTWERPEN

Eindrapport van een opgraving ter hoogte van de Falconrui te Antwerpen.

RAPPORT NR. 1420

Titel

Muren, vloeren en menselijke resten aan de Falconrui te Antwerpen: Eindverslag van een opgraving ter hoogte van de Falconrui te Antwerpen

Auteur(s)

Kevin Bouckaert, Bart Van Eyck & Jeroen Verrijckt

Met bijdrage van

April Pijpelink (CRINA)

Actoren veldwerk

Kevin Bouckaert (erkend archeoloog/veldwerkleider) en Bart Van Eyck (assistent-archeoloog)
Kraanwerk uitgevoerd door: Afbraakwerken Van Kempen

Erkende archeoloog

2015/00053 - Jeroen Verrijckt

Projectnummer J. Verrijckt

2022-140

Projectnummer Onroerend Erfgoed

2022K356

Plaats en datum

Beerse, 18/10/2023

INHOUD

1	Inleiding.....	6
1.1	Beschrijvend gedeelte	6
1.1.1	Administratieve gegevens.....	6
1.1.2	Onderzoeksopdracht	9
1.1.3	Randvoorwaarden	10
1.2	Aanleiding	10
1.3	Archeologische voorkennis en resultaten archeologisch vooronderzoek.....	14
1.3.1	Bureauonderzoek.....	14
1.3.1.1	Inleidende bepalingen	14
1.3.1.2	Inleidende bepalingen	14
1.4	Werkwijze en strategie.....	16
1.4.1	Algemene bepalingen.....	16
1.4.2	Afbakening onderzoeksgebied	16
1.4.3	Specifieke methodologie	16
1.4.3.1	Sloop bestaande bebouwing	17
1.4.3.2	Saneringswerken	17
1.4.3.3	Funderingswerken.....	18
1.4.3.4	Sloop recente verharding, vlakopgraving.....	18
1.4.3.5	Methodiek	19
1.4.3.6	Specifieke methodologie inzake structuren.....	19
1.4.4	Criteria niet-uitvoering	20
1.4.5	Risicofactoren.....	21
1.4.6	Uitgevoerde methodologie en afwijkingen van de opgestelde methodologie.....	21
1.4.6.1	Onderzoeksmethode en -technieken.....	21
1.4.6.2	Afwijkingen t.o.v. het Programma van Maatregelen	23
1.4.6.3	Afwijkingen t.o.v. de Code van Goede Praktijk.....	23
1.4.6.4	Advies specialisten en wetenschappelijke advisering	24
2	Assessmentrapport	25
2.1	Inleiding	25
2.2	Observaties en registraties.....	25
2.2.1	Assessment van de sporen, spoorcombinaties en archeologische structuren.....	25
2.2.2	Assessment van de vondsten	26
2.2.3	Assessment van de stalen	28
2.2.3.1	¹⁴ C-datering en mortelanalyse	28
2.2.3.2	Macrobotanisch onderzoek en pollenanalyse.....	29
2.2.3.3	Dendrochronologie	29
2.2.3.4	Fysisch antropologisch onderzoek	29
2.2.4	Conservatie-assessment.....	29
2.3	Uitwerking en deponering	30

2.3.1	Strategie voor de verwerking.....	30
2.3.2	Deponering van het archeologisch ensemble.....	30
2.3.3	Onderzoeksvragen bij vervolgonderzoek	31
3	Beschrijving van het kader van de archeologische site.....	32
3.1	Beschrijving van het landschappelijk kader.....	32
3.1.1	Topografische situering	32
3.1.2	Landschappelijke en hydrografische situering	32
3.1.3	Geologische situering	35
3.1.4	Bodemkundige situering	36
3.2	Beschrijving van het historische kader	37
3.2.1	Historische bronnen	37
3.2.1.1	Korte historiek van Antwerpen (geschreven bronnen)	37
3.2.1.2	Historiek van het projectgebied	40
3.2.2	Cartografische bronnen	45
3.3	Beschrijving van het archeologische kader	55
3.3.1	Archeologische bronnen en CAI.....	55
3.3.2	Overige wetenschappelijke inventarissen	60
3.4	Voormalige bebouwing binnen het projectgebied.....	76
3.4.1	Falconrui 27(43)	76
3.4.2	Falconrui 29(45)	77
3.4.3	Falconrui 31(47)	78
4	Aardkundige beschrijving.....	80
4.1	Inleiding	80
4.2	Bodemopbouw en landschap binnen het plangebied.....	80
4.3	Conclusie en effecten op de aanwezige archeologie	82
4.4	Referentie aan gelijkaardige bodems	82
5	Beschrijving van de archeologische site	83
5.1	Werfbegeleiding.....	83
5.1.1	Sloopbegeleiding en voorbereidende werken	83
5.1.2	Funderingswerken	84
5.1.3	Werfbegeleiding deelzone 1 (werkput 1).....	85
5.1.4	Saneringswerken deelzone 2 (werkput 2)	89
5.1.4.1	Werkput 2, vlak 1.....	89
5.1.4.2	Werkput 2, vlak 2.....	91
5.2	Vlakdekkende opgraving deelzone 3	94
5.2.1	Werkput 3	95
5.2.1.1	Vlak 1	95
5.2.1.2	Vlak 2	98
5.2.1.3	Vlak 3	100
5.2.1.4	Vlak 4	101
5.2.1.5	Vlak 5	103

5.2.2	Werkput 4	106
5.2.2.1	Vlak 1	106
5.2.2.2	Vlak 2	108
5.2.2.3	Vlak 3	111
5.2.3	Werkput 5	113
5.2.3.1	Vlak 1	113
5.2.3.2	Vlak 2	115
5.2.3.3	Vlak 3	116
5.2.3.4	Vlak 4	118
5.2.3.5	Vlak 5	119
5.3	Combinatie werfbegeleiding en opgraving	121
6	Vondsten en stalen	124
6.1	Inleiding	124
6.2	Aardewerk	127
6.2.1	Methodologie	127
6.2.2	Inventaris en bespreking vondsten	127
6.3	Porselein	130
6.4	Bouwmateriaal en faience tegels	130
6.5	Natuursteen	132
6.6	Glas	132
6.7	Pijpaarse	132
6.8	Metaal	133
6.9	Botmateriaal	134
6.9.1	Dierlijk botmateriaal en schelpen	134
6.9.2	Menselijk botmateriaal	135
6.10	Stalen	135
6.10.1	¹⁴ C-datering en mortelanalyse	135
6.10.2	Macro-botanisch onderzoek en pollenanalyse	135
6.10.3	Dendrochronologie	135
6.10.4	Fysisch antropologisch onderzoek	136
6.10.4.1	Inleiding	136
6.10.4.2	Methode en technieken	136
6.10.4.3	Resultaten	141
6.10.4.4	Conclusie	153
7	Synthese	155
7.1	Interpretatie en datering van de archeologische site	155
7.1.1	Vóór de 14 ^{de} eeuw	155
7.1.2	14 ^{de} -15 ^{de} eeuw	155
7.1.3	16 ^{de} eeuw	157
7.1.4	Late 16 ^{de} tot late 18 ^{de} eeuw	160
7.1.5	2 ^{de} helft 18 ^{de} eeuw	162

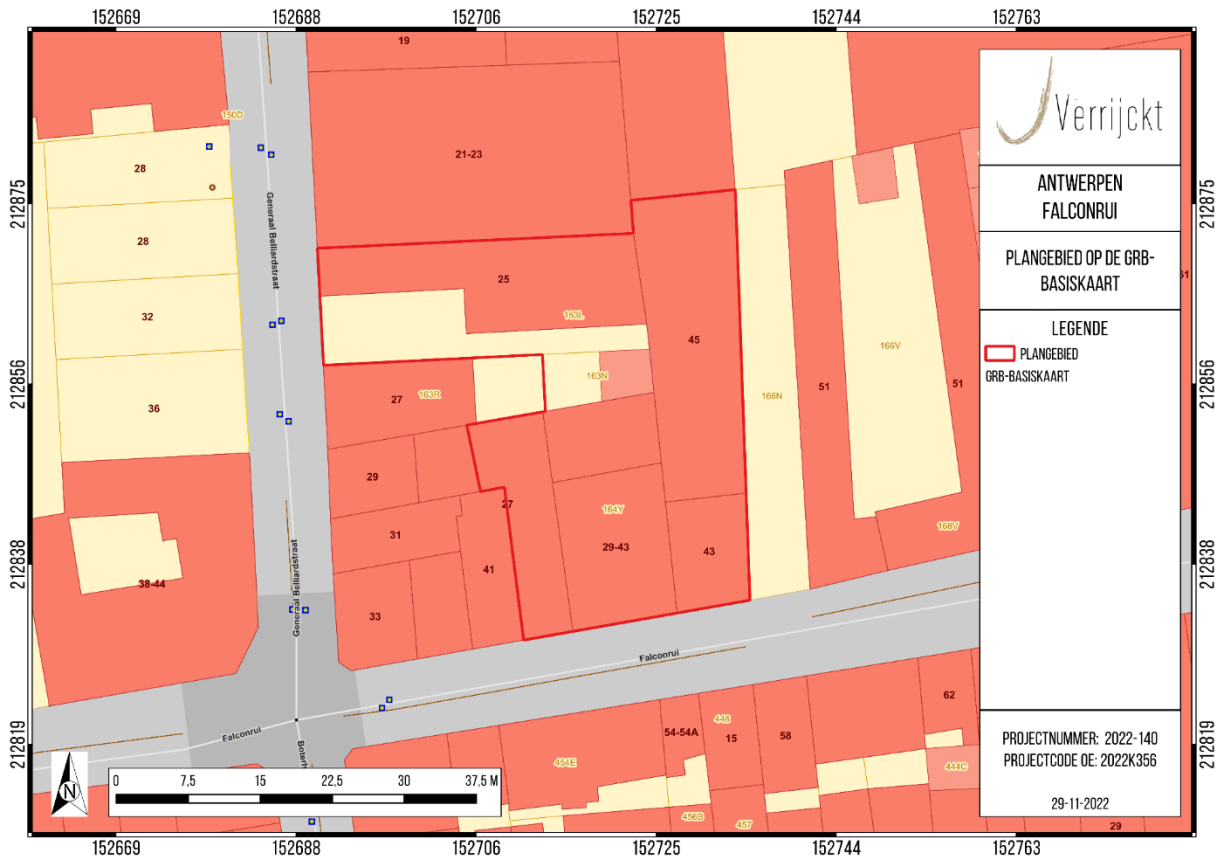
7.1.6	19 ^{de} eeuw.....	164
7.1.7	20 ^{ste} eeuw.....	164
7.2	Belang en betekenis van de archeologische site	167
7.3	Beantwoording van de onderzoeksvragen	168
7.4	Samenvatting.....	172
8	Bibliografie	174
9	Lijst met figuren.....	177
10	Lijst met tabellen.....	180
11	Plannenlijst	181
12	Bijlagen.....	186

1 INLEIDING

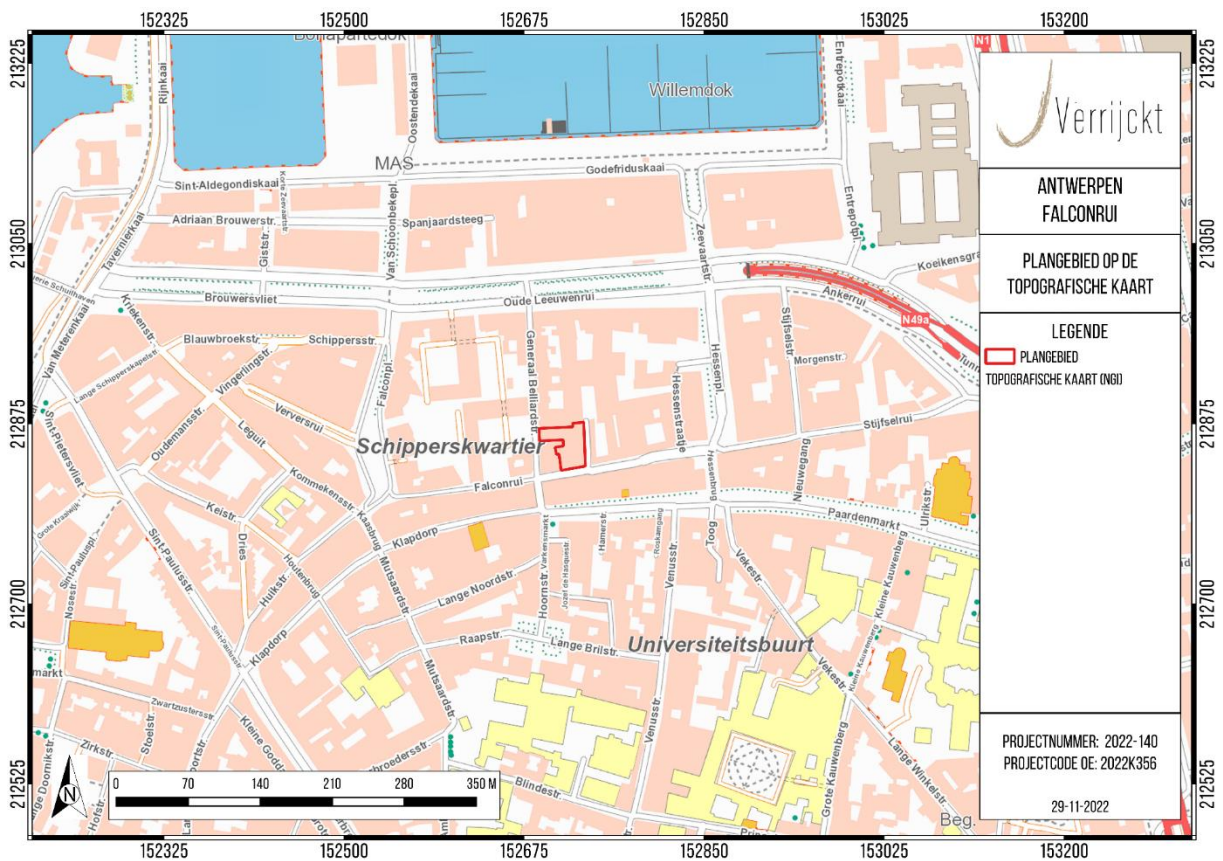
1.1 Beschrijvend gedeelte

1.1.1 Administratieve gegevens

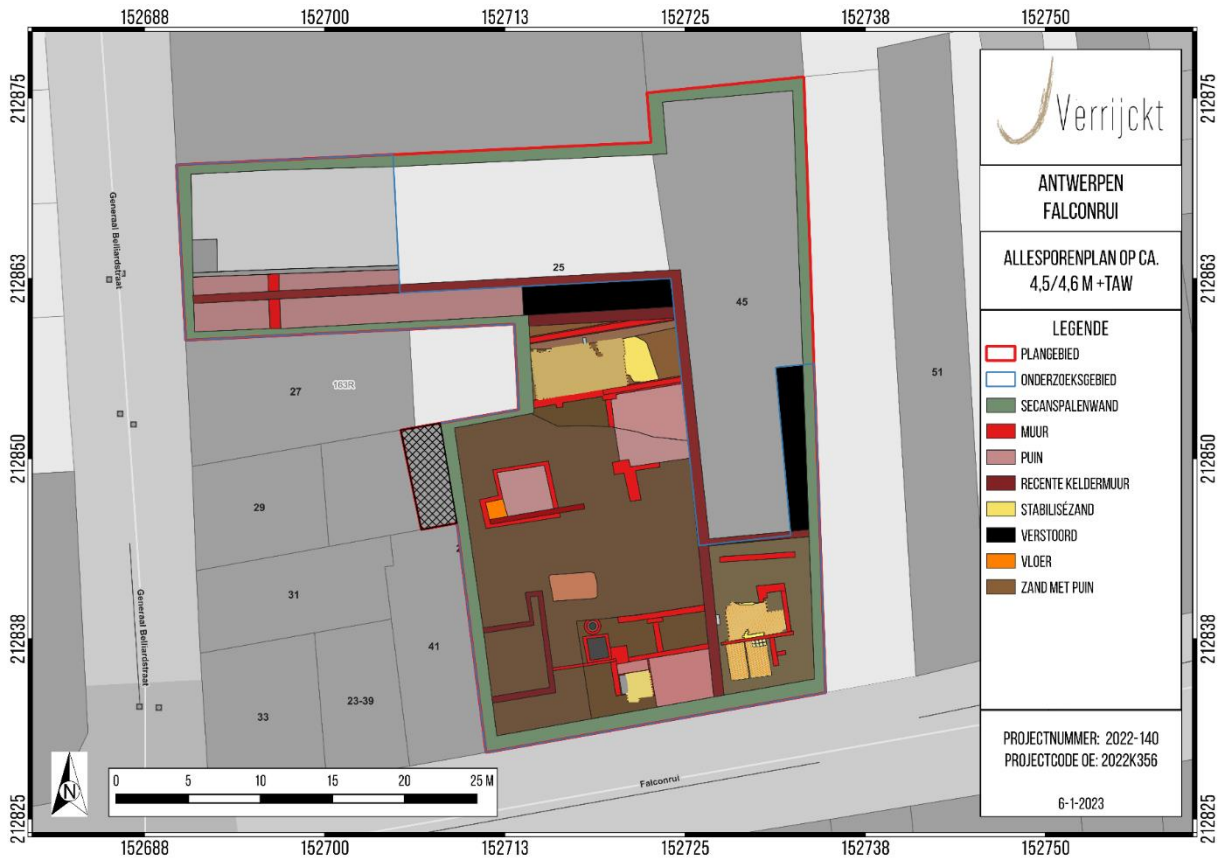
Projectcode J. Verrijckt		2022-140
Projectcode Onroerend Erfgoed	Opgraving	2022K356
Locatie	Provincie	Antwerpen
	Gemeente	Antwerpen
	Straat	Falconrui / Generaal Belliardstraat
Kadastrale gegevens	Gemeente	Antwerpen
	Afdeling	2
	Secie	B
	Percelen	163l, 164y, 165h, 166n, 166t
Coördinaten	Noordoost	X: 152733.66 Y: 212875.89
	Zuidoost	X: 152735.31 Y: 212833.01
	Zuidwest	X: 152711.92 Y: 212829.11
	Noordwest	X: 152690.63 Y: 212869.89
Oppervlakte plangebied		Ca. 1.260 m ²
Oppervlakte onderzoeksgebied		Ca. 810 m ²
Erkend Archeoloog		2015/00053 – Jeroen Verrijckt

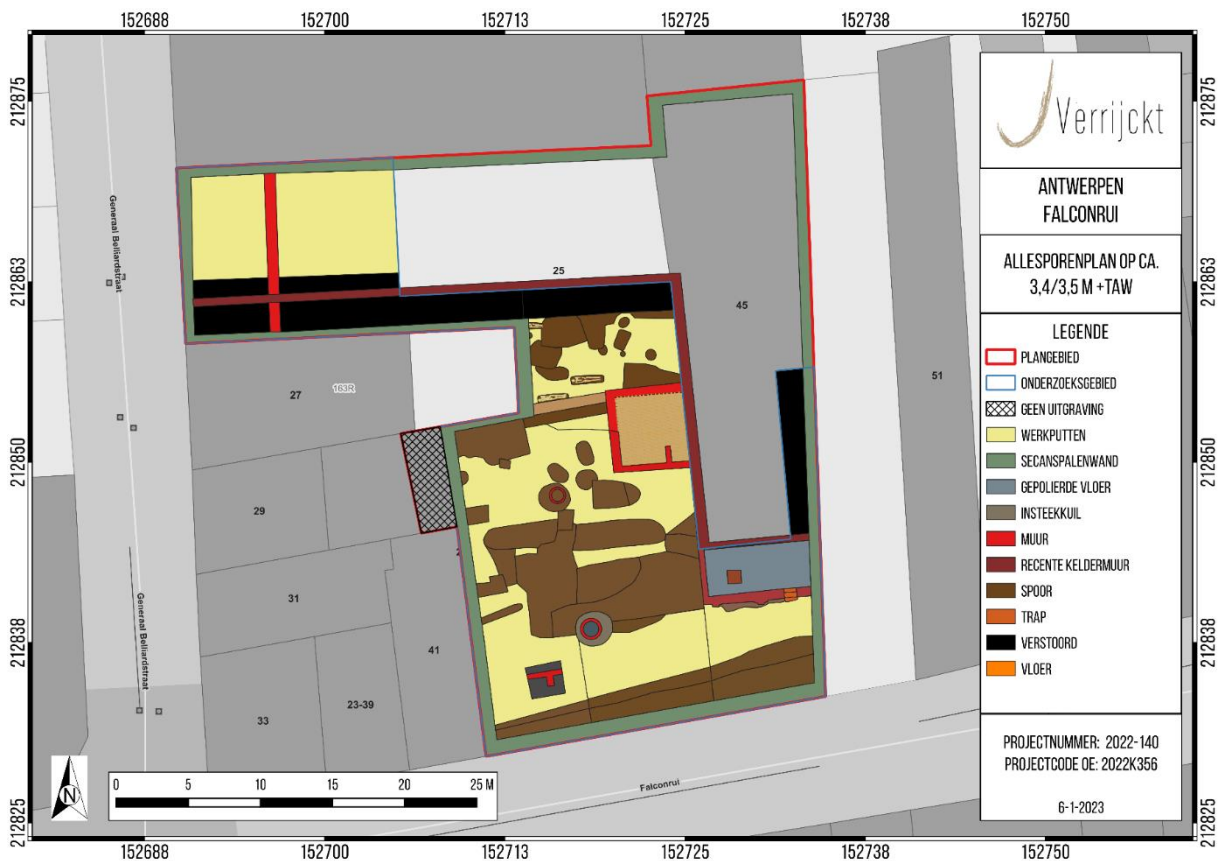
Figuur 1: Plangebied op kadastrakaart (GRB) (bron: AGIV)

Figuur 2: Plangebied op topografische kaart (bron: AGIV)

Figuur 3: Allesporenplan op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW (© J. Verrijckt bv)

Figuur 4: Allesporenplan op ca. 3,4 à 3,5 m +TAW (© J. Verrijckt bv)

1.1.2 Onderzoeksopdracht

De aanleiding van het vervolgonderzoek, met name een opgraving, kadert in de uitvoering van het programma van maatregelen zoals opgemaakt in de nota met ID 19488 en projectcode 2022E360.¹

Deze nota werd opgemaakt naar aanleiding van de geplande bouw van drie nieuwe woonblokken. Kadastraal staan de percelen waarop het onderzoek betrekking heeft gekarteerd als: Antwerpen, afdeling 2, sectie B, perceelnummers 163l, 164y, 165h, 166n en 166t. De archeologische opgraving kadert binnen het Onroerenderfgoeddecreet (decreet van de Vlaamse Regering 12 juli 2013) en het Onroerenderfgoedbesluit van de Vlaamse Regering van 16 mei 2014.

Voorgaand aan de opgraving werd een bureauonderzoek uitgevoerd. Gezien het verhoogde potentieel op de aanwezigheid van archeologische resten met een hoog potentieel op kennisvermeerdering, gezien de impact van de geplande werken en gezien de beperkte oppervlakte van de onderzoekszone werd er aangeraden om over te gaan tot een vervolgonderzoek in de vorm van een begeleiding van de sloop- en graafwerken in de vorm van een archeologische opgraving.² De begeleiding van de sloop- en graafwerken werd uitgevoerd in de periode van september t.e.m. november 2022. De archeologische opgraving (met code 2022K356) werd uitgevoerd van 24 november t.e.m. 13 december 2022. Voorliggend rapport is het eindverslag van de onderzoekshandelingen.

Doel van de archeologische werfbegeleiding/opgraving is om na te gaan in welke mater er sporen, structuren en vondsten aanwezig zijn binnen het projectgebied.³

Op basis van de nota werden enkele onderzoeksvragen⁴ geformuleerd die minimaal beantwoord moeten worden in het eindrapport:

- Wat is de aard, omvang, datering en conservatie van de aangetroffen archeologische resten?
- Hoe is de opbouw van de chronologie van de aanwezige archeologische resten?
- Wat is de relatie tussen de bestaande kelders aan de Falconrui en het aanwezig archeologisch erfgoed?
- Zijn er sporen en structuren aanwezig? Zo ja, wat is hun onderlinge samenhang?
- Levert het organisch en anorganisch vondstmateriaal nieuwe inzichten inzake ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van de site, eventueel ook over de materiële cultuur?
- Uit welke periode(n) dateren de vondsten? Kan er een functionele interpretatie aan gegeven worden?
- Is er een archeologisch niveau aanwezig onder de oude kelders?
- Wat is de aard, functie en datering van de tijdens het booronderzoek aangetroffen baksteen structuren?

¹ VERVOORT R., 2021b

² VERVOORT R., 2021a; VERVOORT R., 2021b

³ VERVOORT R., 2021b, pp. 16

⁴ VERVOORT R., 2021b, pp. 16-17

- Hoe is de bewaringstoestand van de archeologische sporen (goed, gebioturbeerd,...)?
- Behoren de archeologische sporen tot één of meerdere periodes?
- Wat is de bodemopbouw en -ontwikkeling ter hoogte van de onderzochte percelen?
- Indien er gebouwrresten worden aangetroffen? Kunnen deze in verband gebracht worden met de gebouwen aanwezig op het Primitief kadaster? Zo ja, wat is hun datering en zijn er sporen van oudere voorgangers?
- Wanneer ontstond de eerste bebouwing binnen het projectgebied en wat was de aard van deze bebouwing?
- Zijn er sporen van artisanale activiteiten of andere aanwijzingen omtrent de functie van de aangetroffen sporen en structuren?
- Hoe kaderen de resultaten van dit onderzoek binnen onze kennis van de stadsontwikkeling van Antwerpen?
- Wat kunnen de aangetroffen sporen, structuren, organische en anorganische resten ons leren over het pré-middeleeuwse of pré-stedelijke Antwerpen?
- Zijn er sporen van de bebouwing van het Falconklooster aanwezig zoals zichtbaar op de kaart van Ferraris? Zo ja, wat is hun functie en datering?
- Zijn er sporen die iets leren over het gebruik van het niet bebouwde deel van het terrein ten tijde van het gebruik door de kloosterzusters (bleekweide, boomgaard, tuinzone)?

1.1.3 Randvoorwaarden

Het terrein was volledig bebouwd en/of verhard. Er werd een bodemanalyse uitgevoerd waaruit bleek dat binnen het terrein bodemverontreiniging aanwezig is. Er dienden bodemsaneringen plaats te vinden voorafgaandelijk aan de grondwerken.⁵

1.2 Aanleiding ⁶

De stedenbouwkundige vergunning heeft betrekking op de sloop van de bestaande bebouwing en verhardingen. Rondom een gemeenschappelijke binnenruimte worden drie woonblokken gerealiseerd. Over het gehele terrein wordt een ondergrondse parkeergarage voorzien van één en plaatselijk twee verdiepingen.

Blok 1 situeert zich in het westen van het projectgebied, langs de Generaal Belliardstraat. Blok 2 situeert zich in het zuidwestelijke deel van het terrein, langs de Falconrui. Blok 3 is gelegen in het zuidoostelijke deel van het projectgebied en strekt zich uit langs de Falconrui en de servitudeweg in

⁵ VERVOORT R., 2021a

⁶ VERVOORT R., 2021a, pp. 7-10

het oosten. Blok 4 situeert zich in het noordoostelijke deel van het terrein en is bereikbaar via de servitudeweg en de Generaal Belliardstraat.

Figuur 5: Bestaande toestand gelijkvloers met aanduiding sloopwerken in paars (© opdrachtgever).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, Figuur 2, p. 8)

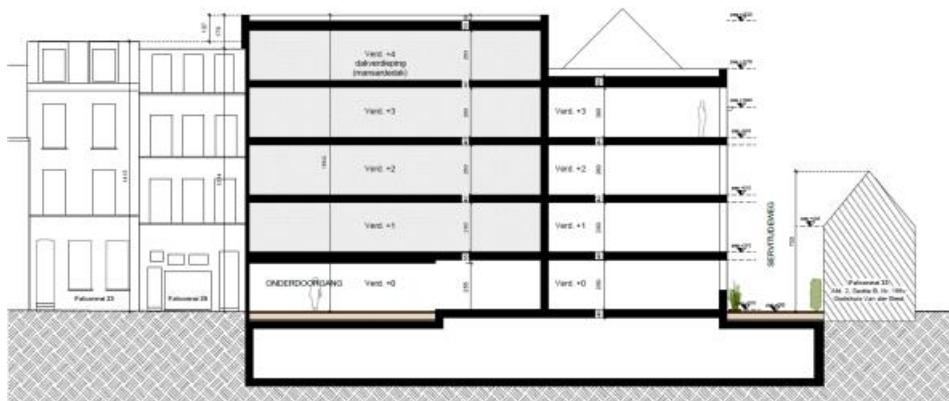
Figuur 6: Ontwerp nieuwe toestand verdieping -2 (© opdrachtgever).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, Figuur 3, p. 8)

Figuur 7: Ontwerp nieuwe toestand verdieping -1 (📍 opdrachtgever).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, Figuur 4, p. 9)

Figuur 8: Nieuw ontwerp gelijkvloers (© opdrachtgever).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, Figuur 5, p. 10)

Figuur 9: Nieuw ontwerp snede C west - oost (© opdrachtgever).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, Figuur 6, p. 10)

1.3 Archeologische voorkennis en resultaten archeologisch vooronderzoek

1.3.1 Bureauonderzoek

1.3.1.1 Inleidende bepalingen

Bij een bureauonderzoek wordt een archeologische verwachting opgesteld voor het plangebied. Deze verwachting wordt tezamen met de geplande bodemingrepen bestudeerd. Op basis hiervan wordt beoordeeld of eventuele archeologische waarden verstoord dreigen te worden én of er een potentiële kenniswinst te behalen is bij verdere onderzoeken binnen het plangebied. Het uiteindelijke doel is het formuleren van een advies hoe deze mogelijke archeologische waarden beschermd of onderzocht dienen te worden, of dat het plangebied wordt vrijgegeven.

1.3.1.2 Resultaten

Het bureauonderzoek werd uitgevoerd in 2021 en leverde volgend resultaat op⁷:

“Op basis van de beschikbare bodemkundige, historische, cartografische en archeologische gegevens over het projectgebied en zijn ruime omgeving kan gesteld worden dat Antwerpen reeds vanaf de metaaltijden bewoond was. Ook uit de Romeinse periode werden verschillende resten aangetroffen op het grondgebied van de stad. Vanaf de middeleeuwen ontwikkelde zich een bruisende stad aan de oevers van de Schelde. De binnenstad van Antwerpen werd dan ook aangeduid als archeologische zone.

Het projectgebied zelf bevindt zich aan de buitenrand van de derde stadsuitbreiding (eind 13de-begin 14de eeuw) en werd bij de vierde stadsuitbreiding definitief binnen de omwalling opgenomen. Het terrein is gelegen aan de noordzijde van de Falconrui en grenst met een uitsprong aan de Generaal Belliardstraat in het westen. Ten westen van deze laatste situeerde zich tot het einde van de 18de eeuw het Falconklooster dat zijn oorsprong kent in de 14de eeuw. Ten oosten grenst het terrein aan een vroeg 16de-eeuws Godshuis (Godshuis Van der Biest). Op basis van de beschikbare gegevens lijkt het terrein deel te hebben uitgemaakt van de kloostergronden vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw. Allicht deed het terrein in deze en de daarop volgende periode dienst als bleekweide. Gegevens omtrent het ontstaan van de bebouwing zijn onduidelijk gezien de discrepantie in de verschillende geraadpleegde cartografische bronnen. Echter kan gesteld worden dat zeker in de 18de eeuw minstens een deel van het terrein bebouwd was. Echter zal deze bebouwing zich slechts geleidelijk ontwikkelen en zien we zelfs dat in het tweede kwart van de 19de eeuw een deel van het terrein nog steeds onbebouwd was. Tegen het einde van de 19de eeuw neemt de bebouwing geleidelijk toe en zijn de straatzijdes volledig voorzien van een aaneensluitende bebouwing. In de loop van de 20ste eeuw worden ook geleidelijk aan de beschikbare binnenruimtes bebouwd met meestal magazijnen en werkruimtes. Dit weerspiegelt de ligging van het terrein in een arme geïndustrialiseerde stadswijk in de omgeving van de haven voorzien van talrijke volkse cafés.

De laatste jaren werden in het bouwblok net ten westen van het projectgebied verschillende archeologische opgravingen uitgevoerd die resten aan het licht brachten van het laatmiddeleeuwse Falconklooster en het voorafgaandelijke Falconshof. Het was Falco de Lampagne die in de 14de eeuw de natte gronden ten noorden van Klapdorp in handen kreeg en de drassige gronden liet bebroeken, althans volgens de historische overlevering. Tijdens het uitgevoerde archeologische onderzoek werden inderdaad aanwijzingen gevonden die wijzen op een nat terrein dat in gebruik werd genomen door het te ontwateren en op te hogen. Echter werden ook aanwijzingen gevonden die minstens een deel van het kloosterdomein zich bevond ter hoogte van een droge zandige rug.

⁷ VERVOORT R., 2021a, pp. 79-81

Zo werden resten aangetroffen van een plaatselijk gedeeltelijk bewaarde gehomogeniseerde bruine zandige Ap-horizont. In de afgedekte onverstoorte moederbodem werden plaatselijk enkele 12de-eeuwse sporen aangetroffen in de vorm van een greppel en enkele (paal)kuiltjes. Tevens werd op de overgang van de Ap-horizont naar de C-horizont een fragment handgevormd aardewerk en een lithisch artefact (kling) aangetroffen. Deze vondsten wijzen erop dat het terrein mogelijk reeds in de protohistorie werd bezocht door mensen.

Wanneer we een detail bekijken van het Digitaal Hoogtemodel merken we inderdaad de lokale aanwezigheid op van een net iets hoger gelegen gebied in de lage natte zone ten noorden van Klapdorp. Het projectgebied lijkt zich aan de rand van deze lokale ophoging te situeren.

Hieruit kunnen we concluderen dat – ondanks de vermoedelijk vrij late stedelijke ontwikkeling van het projectgebied – er mogelijk verhoogd potentieel is op de aanwezigheid van pré-stedelijke resten; te verstaan, resten die dateren van vóór de opname van het projectgebied binnen de stadsomwalling. De verwachting naar resten uit de late middeleeuwen en de vroege Nieuwe Tijd (tot 18de eeuw) kan als lager worden ingeschat. Echter kan niet worden uitgesloten dat er geen resten uit deze periode binnen het projectgebied aanwezig zijn.

Op basis van een door de opdrachtgever uitgevoerd booronderzoek in het licht van de geplande bouwplannen kon binnen het projectgebied een zone worden afgebakend waarbinnen het archeologisch bodemarchief volledig werd verstoord ten gevolge van 19de- en 20ste-eeuwse bodemingrepen. Het ontbreken van enig spoor van een zandige C-horizont te dateren in het quartair is een aanwijzing dat er geen archeologische resten meer aanwezig zijn ter plaatse. Immers tekenen de oudste eventueel aanwezige sporen zich af in de top van de onverstoorte C-horizont. Het betreft de noordoostelijke zone van het projectgebied. In drie boringen werden resten aangetroffen van bakstenen constructies. De overige boringen vertonen een opbouw die het gevolg is van menselijke activiteiten en lijken in sommige gevallen te wijzen op een aanwezige intacte C-horizont. De kans dat er met andere woorden nog oudere archeologische sporen en strata aanwezig zijn binnen het projectgebied valt niet uit te sluiten. Indien er zich binnen het terrein nog archeologische sporen bevinden die dateren van vóór de opname binnen de laatmiddeleeuwse stadsomwalling kunnen deze een licht werpen op de ontwikkeling van dit deel van de stad vóór de opname in het stedelijk weefsel. De resten kunnen met andere woorden een hoog potentieel op kennisvermeerdering opleveren omtrent de stadsontwikkeling van Antwerpen en eventuele pré-stedelijke activiteiten.

Gezien de verhoogde kans op de aanwezigheid van archeologische resten met een hoog potentieel op kennisvermeerdering, gezien de impact van de geplande werken en gezien de beperkte oppervlakte van de onderzoekszone raden we aan rechtstreeks over te gaan tot een vervolgonderzoek in de vorm van een begeleiding van de sloop-, graaf- en saneringswerken in de vorm van een archeologische opgraving. Het uitvoeren van een prospectie met ingreep in de bodem zou het traject onnodig vertragen en bovendien schade aanbrengen aan eventueel aanwezige archeologische resten. Deze kunnen beter in hun geheel worden onderzocht tijdens een vlakdekkende opgraving teneinde eventuele stratigrafische en ruimtelijke verbanden beter te kunnen begrijpen. Bovendien is door de uitgevoerde boringen reeds duidelijk dat er op het terrein resten van ondergrondse bakstenen constructies aanwezig zijn alsook een oude antropogene stratigrafische opbouw bovenop de onaangeroerde C-horizont. Tevens is de dikte van de aanwezige archeologische pakketten gekend door het uitgevoerde booronderzoek alsook de positie van aanwezige verstoorte zones. De enige bijkomende informatie die een prospectie met ingreep in de bodem zou opleveren heeft betrekking op de ouderdom, waarde en eventuele bewaringstoestand van de aanwezige archeologische resten. Omdat het terrein heden nagenoeg volledig bebouwd en/of verhard is, en door de moeilijke toegankelijkheid van het terrein op dit moment, dienen deze onderzoeken te worden uitgevoerd na het slopen van de aanwezige bovengrondse constructies in een uitgesteld traject.”

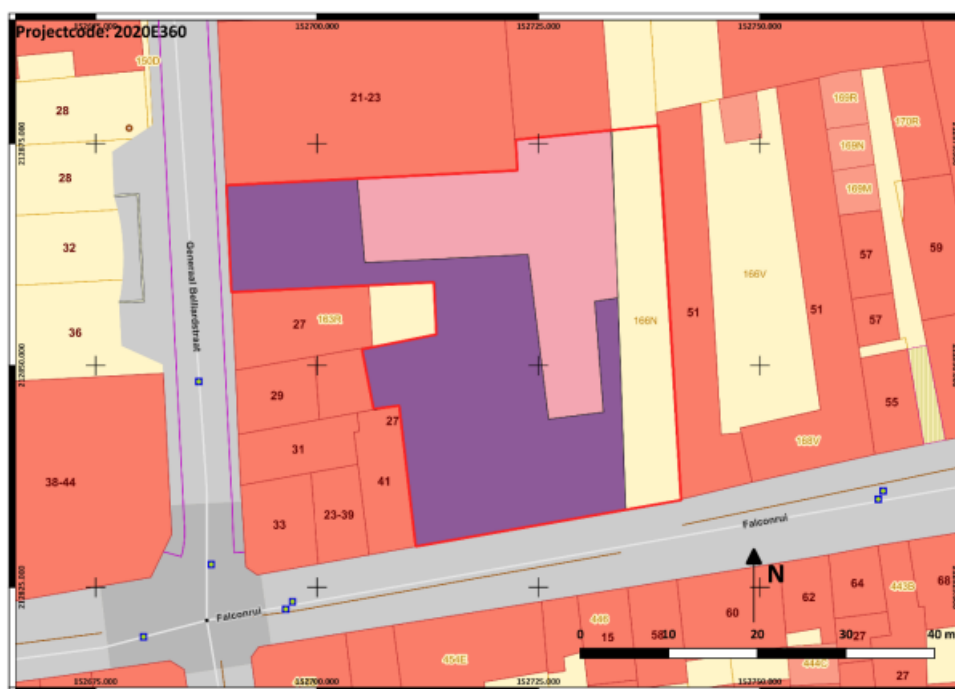
1.4 Werkwijze en strategie

1.4.1 Algemene bepalingen ⁸

Er werd een vooronderzoek zonder ingreep in de bodem uitgevoerd, dat aangeeft dat er bijkomende maatregelen nodig geacht worden in het kader van de geplande werken. Al het vooronderzoek dat noodzakelijk is om met voldoende zekerheid een uitspraak te doen over de aanwezigheid en waarde van archeologisch erfgoed werd uitgevoerd.

1.4.2 Afbakening onderzoeksgebied ⁹

Op basis van de geplande werken en de reeds aanwezige verstoringen binnen het terrein wordt een zone van ongeveer 810 m² geselecteerd voor verder archeologisch onderzoek.

Figuur 10: Aanduiding reeds gekende verstoringen (roze) en zone voor vervolgonderzoek (paars) (© Robby Vervoort).
(Bron: VERVOORT R., 2021b, Figuur 2, p. 16)

1.4.3 Specifieke methodologie ¹⁰

Het archeologisch vervolgonderzoek dient gefaseerd te worden uitgevoerd in nauw overleg met de aannemer der werken, de bouwheer en de erkend archeoloog.

⁸ VERVOORT R., 2021b, pp. 14-15

⁹ VERVOORT R., 2021b, pp. 16

¹⁰ VERVOORT R., 2021b, pp. 16

1.4.3.1 Sloop bestaande bebouwing

Voorafgaandelijk aan de archeologische begeleiding dienen alle bovengrondse constructies te worden verwijderd tot op het maaiveldniveau. De gewelven van de bestaande kelders mogen worden ingeklapt en gedempt met bouwpuin. De sloop mag niet dieper gaan dan het huidige maaiveld zonder archeologische begeleiding. De bestaande vloerverhardingen, uitgezonderd de zones ter hoogte van de te slopen kelders, moeten met andere woorden bewaard blijven tot de start van de archeologische begeleiding/opgraving en het uitgraven van de bouwput of het aanvatten van de sanering.

1.4.3.2 Saneringswerken

Het uitvoeren van de saneringswerken, die dienen plaats te vinden voorafgaandelijk aan de geplande grondwerken in functie van de bouw, moeten archeologisch worden begeleid en gebeuren in nauw overleg met de verantwoordelijke milieudeskundige. Uit het saneringsverslag bleek dat de vastgestelde sanering zich veelal situeerde in puinrijke pakketten en niet is doorgedrongen in de zandige ondergrondse lagen. Dit zou kunnen impliceren dat er zich ondergrondse barrières situeren in de vorm van verharding (vloeren, muurwerk, kelders,...) die het insijpelen in de ondergrond hebben verhinderd. Deze kunnen een archeologische waarde hebben en dienen dus te worden onderzocht en geregistreerd.

Tijdens het ontgraven van de tetrachlooretheen-houdende (zone 0) en vervuilde puinrijke lagen (zone 1 en 3) in de verschillende zones, mogen aanwezige vloer- en muurresten niet worden verwijderd. Het verwijderen ervan gebeurt op aangeven van de begeleidende archeoloog. Deze bepaalt of de resten archeologische waarde hebben en dienen te worden geregistreerd alvorens te worden verwijderd. Het verwijderen van vloeren en muren gebeurt bovendien enkel indien dit nodig blijkt te zijn in functie van de betreffende sanering. Indien dit niet nodig blijkt, worden ze pas verwijderd na het plaatsen van de beschoeiing.

Het verwijderen van niet-vervuilde puinrijke lagen en muurwerk gebeurt tijdens de eigenlijke archeologische opgraving. Het puin dient wel apart te worden afgevoerd volgens VLAREMA-normen.

Figuur 11: Aanduiding verschillende te saneren zones (© Robby Vervoort).
(Bron: VERVOORT R., 2021b, Figuur 3, p. 20)

1.4.3.3 Funderingswerken

Na het slopen van de bebouwing tot op het niveau van het maaiveld en het uitvoeren van de saneringswerken kan gestart worden met het uitvoeren van de stabiliteitswerken en het plaatsen van eventuele beschoeiingwanden. In deze fase van het project moeten duidelijke afspraken worden gemaakt tussen de aannemer en de archeoloog omtrent de te volgen strategie. Indien blijkt dat het nodig is om bepaalde zones buiten het tracé van de eigenlijke beschoeiing voorafgaandelijk dieper dan het huidige maaiveld (en dus onder het huidige vloerniveau) uit te graven, dan dienen deze graafwerken archeologisch te worden begeleid. Indien blijkt dat de uit te graven diepte dieper reikt dan het eerste archeologisch leesbare en waardevolle niveau, dan dient de zone voorafgaandelijk archeologisch te worden opgegraven. Indien blijkt dat voor het plaatsen van de beschoeiing graafwerken nodig zijn ter hoogte van het eigenlijke tracé van de beschoeiing, dan dienen deze graafwerken archeologisch te worden begeleid. Indien blijkt dat de uit te graven diepte dieper reikt dan het eerste archeologisch leesbare en waardevolle niveau, dan dient de zone voorafgaandelijk archeologisch te worden opgegraven.

1.4.3.4 Sloop recente verharding, vlakopgraving

Na het plaatsen van de beschoeiing kan de bestaande huidige verharding worden verwijderd onder toezicht van de archeoloog. Tevens kan gestart worden met het uitgraven van de bouwput tot op het eerste leesbare en belangrijke archeologische niveau, eveneens onder begeleiding van en op aangeven van de archeoloog. Hierbij dient de opmerking gemaakt te worden dat tijdens het verwijderen van de resten gebruik mag gemaakt worden met een kraanbak met tanden en eventueel een pneumatische beitel teneinde de sloop te vergemakkelijken. Het eigenlijke uitgraven van de onderliggende aarde en het verwijderen van het losse puin gebeurt met een tandenloze kraanbak.

1.4.3.5 Methodiek

Gezien de ligging van het projectgebied binnen de historische kern van de stad Antwerpen dient het archeologisch onderzoek plaats te vinden volgens de bepalingen daaromtrent in de Code van Goede Praktijk (hoofdstukken 13, 14, 15 en 17 CGP). De indeling van de verschillende werkputten wordt bepaald door de veldwerkleider en is afhankelijk van de aard en spreiding van de aanwezige archeologische resten waarbij steeds dient te worden getracht eventuele structuren in hun geheel te onderzoeken. Bij de indeling van de putten dient tevens rekening te worden gehouden met de praktische noden aan grondopslag en -afvoer. Dit dient in overleg met de aannemer der werken te worden besproken. Een eventuele ramp om de bouwput in en uit te rijden dient als laatste te worden onderzocht. Het indelen van de werkputten dient tevens gericht te zijn op een zo groot mogelijke informatiewinst met betrekking tot de opbouw van de aanwezige archeologische strata. Indien nodig blijkt dienen meerdere vlakken in elke werkput te worden gerealiseerd. Elk vlak dient bijgevolg een vlaknummer te krijgen en op elk vlak worden sporen geregistreerd conform de bepalingen in de CGP. Indien omwille van veiligheids- en stabiliteitsredenen blijkt dat het onderzoek van een werkput, gezien de groot diepte niet mogelijk blijkt te zijn tot op de onverstoorde moederbodem, dient dit onderzoek te gebeuren na het verlagen van de aangrenzende werkputten.

Indien de onderzoeksvragen kunnen beantwoord worden en er dus met andere woorden duidelijkheid is omtrent de bewonings- en gebruiksgeschiedenis van het terrein, een inzicht in de stratigrafische opbouw en de ruimtelijke en chronologische spreiding en relatie van de aangetroffen resten en strata, dan kan gesteld worden dat de onderzoeksdoelen succesvol bereikt zijn.

1.4.3.6 Specifieke methodologie inzake structuren¹¹

Bij het aantreffen van de hieronder beschreven structuren dienen de volgende zaken in acht te worden genomen:

Muren en vloeren

Muren worden in detail gedocumenteerd in functie van de identificatie van fundering en opgaand muurwerk, bouwnaden en dergelijke meer. Van muren worden minstens de omtrek, bouwnaden en eventuele negatieve indrukken ingetekend. Baksteenformaten worden genoteerd (lengte x breedte x dikte) net als de waargenomen metsel- of legverbanden en de muurdikte. Muren worden in hun geheel en in delen volledig gefotografeerd, frontaal, met overlapping in de foto's. Van de mortel van elke niet dateerbare muur worden stalen genomen voor datering. Indien de mortel houtskool bevat, worden er 5 stalen genomen; hierbij wordt er op gelet dat de houtskool afkomstig is van jong hout. De stalen worden bij voorkeur genomen door een expert. Indien de mortel geen houtskool bevat, worden er minstens 3 stalen genomen.

Vloeren worden in detail gedocumenteerd in functie van gebruikssporen en resten van er op of in gebouwde constructies (binnenmuren, doorgangen, negatieve sporen, ...). Vloeren worden minstens in hun geheel gefotografeerd. Bij een vloer met een bepaald patroon worden detailfoto's genomen met schaallat. Een vloer met decoratieve tegels dient in detail te worden ingetekend en gefotografeerd. Deze tegels (ook de niet-decoratieve wanneer ze deel uitmaken van de decoratieve

¹¹ VERVOORT R., 2021b, pp. 17-19

vloer) moeten gerecupereerd worden en krijgen een nummer dat op het detailplan wordt aangeduid. Bij de recuperatie van de tegels worden de nodige conservatiemaatregelen in acht genomen. Alle eco- en artefacten in een opmaaklaag worden ingezameld.

Grachten

Indien er grachten aangetroffen worden, dienen voldoende profielen gemaakt te worden. Bijzondere aandacht gaat hierbij naar monsternamen voor natuurwetenschappelijk onderzoek. Ondiepe grachten worden volledig opgegraven waarbij eventuele vondsten geregistreerd worden. Het verzamelen van vondsten gebeurt per grachtsegment zodat spatiale analyse van de vondstverspreiding mogelijk is.

Waterputten, beerputten, silo's, diepe afvalputten

Bij het aantreffen van waterputten, beerputten, silo's en/of diepe afvalputten wordt bijzondere aandacht besteed aan de monsternamen voor natuurwetenschappelijk onderzoek en dateringsonderzoek.

Bij het couperen van waterputten wordt er zorg voor gedragen dat de volledige waterput met insteekkuil wordt gecoupeerd, rekening houdend met de wetgeving inzake veiligheid. Indien sprake van een bewaarde bekisting of stenen mantel, dient deze vrijgelegd te worden en in detail te worden geregistreerd.

Bij het couperen van beerputten, wordt de coupe op de kleinst mogelijk werkbare oppervlakte gezet opdat men de verschillende lagen goed kan onderscheiden en apart kan volgen. De bewaarde houten of stenen putstructuur zelf dient in detail geregistreerd te worden betreffende constructiewijze, de situering van het stortgat en een eventuele fasering.

Vondstrijke contexten

Structuren en kuilen die opvallend rijk zijn aan vondstmateriaal worden na bemonstering in het kader van natuurwetenschappelijk onderzoek en na een grondige registratie, ingezameld in Big Bags en dienen nadien in een depot te worden onderzocht met het oog op het recupereren van archeologische artefacten teneinde een zo compleet mogelijke reconstructie te kunnen maken van de aard en het aantal van de aanwezige artefacten.

1.4.4 Criteria niet-uitvoering ¹²

Binnen het terrein werd een vervuiling vastgesteld met zware metalen en tetrachlooretheen. De sanering van de geselecteerde zones dient archeologisch te worden begeleid. Voor de begeleiding van deze werken en de registratie van eventueel aangetroffen archeologische resten dient rekening te worden gehouden met de gezondheid. Indien het niet mogelijk blijkt de aangetroffen resten, ondanks de nodige beschermingsmaatregelen, op een veilige manier te onderzoeken, volstaat een minimale registratie ervan en kan worden afgeweken van de Code van Goede Praktijk en het Programma van Maatregelen.

¹² VERVOORT R., 2021b, pp. 23

Indien de graafwerken van de te saneren zones omwille van gezondheidsredenen niet kunnen worden begeleid en indien blijkt dat de graafwerken in deze zones een **bijkomende volledige verstoring** van het eventueel aanwezige bodemarchief hebben veroorzaakt, dienen de gesaneerde zones niet te worden onderzocht tijdens het archeologisch vervolgonderzoek.

1.4.5 Risicofactoren ¹³

De werken kunnen niet plaatsvinden als er niet voldoende veiligheidsmaatregelen zijn getroffen met betrekking tot stabiliteit van de sleufwanden en met betrekking tot het droogtrekken (grondwater én regenwater) van de werkputten.

Er dienen voldoende maatregelen genomen te worden met het afvoeren en/of opslaan van uitgegraven grond.

Tevens dient rekening te worden gehouden met de aanwezigheid van bodemvervuiling ten gevolge van het 19de- en 20ste-eeuwse gebruik van het terrein.

1.4.6 Uitgevoerde methodologie en afwijkingen van de opgestelde methodologie

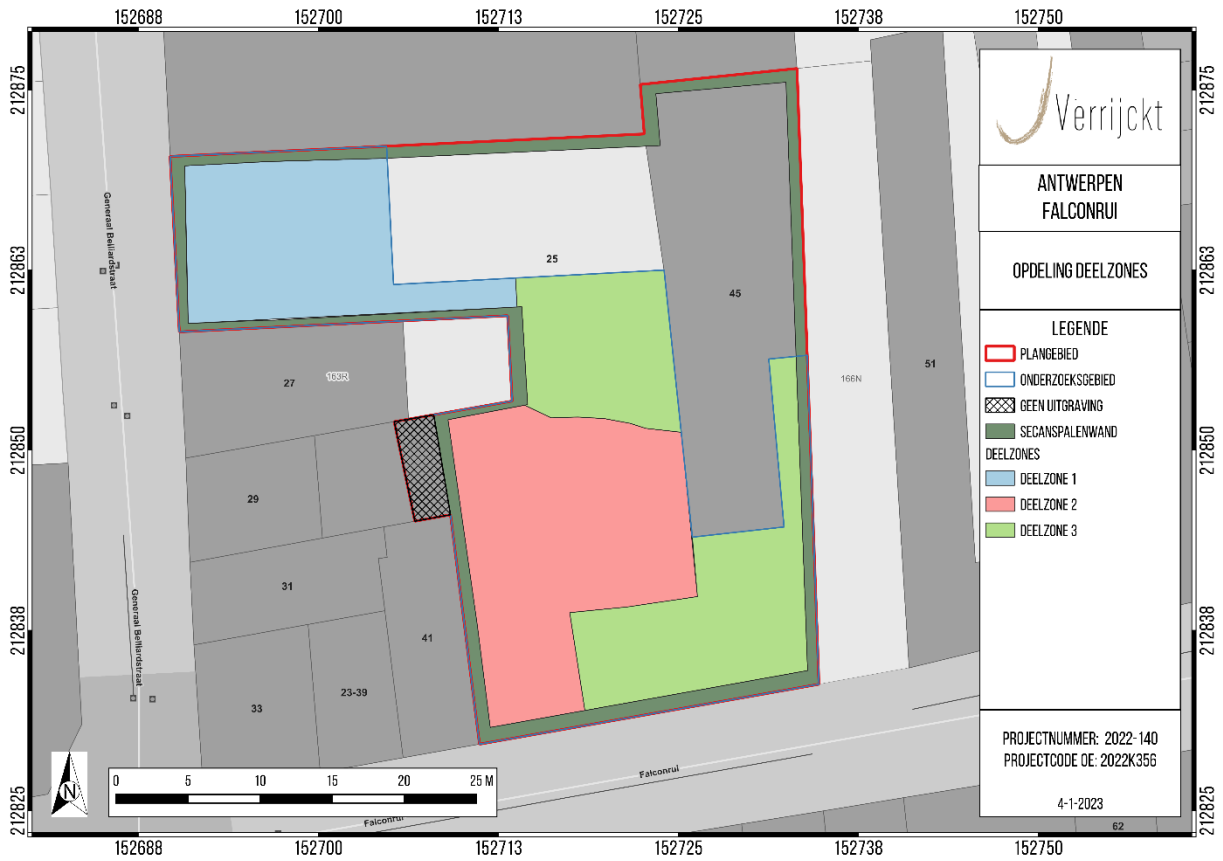
1.4.6.1 Onderzoeksmethode en -technieken

De begeleiding van de sloop- en graafwerken werd uitgevoerd in de periode van september t.e.m. november 2022. De archeologische opgraving werd uitgevoerd van 24 november t.e.m. 13 december 2022. Het veldwerk werd uitgevoerd onder leiding van erkend archeoloog en veldwerkleider Kevin Bouckaert (2020/00030). Het team werd vervolledigd door archeoloog-assistent Bart Van Eyck.

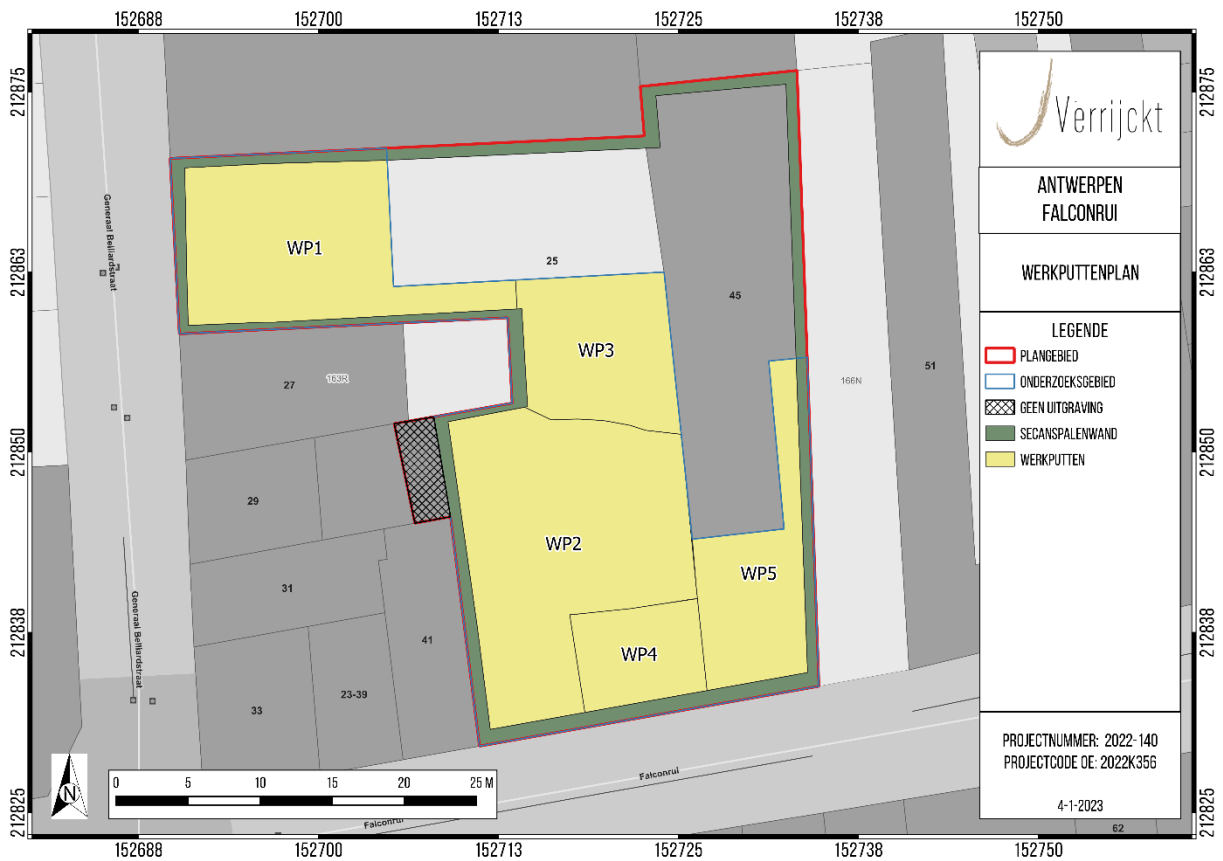
De werfbegeleiding werd uitgevoerd over het gehele terrein, met uitzondering van de zone met reeds gekende verstoring (recente kelder) (zie *Figuur 10*). Voor het vervolgonderzoek in de vorm van een archeologische opgraving werd - gezien de verschillende opgravingsmethoden per deelzone - de advieszone van ca. 810 m², opgedeeld in verschillende werkputten. De meest noordelijke zone binnen het onderzoeksgebied (deelzone 1, WP 1) bleek zeer sterk verstoord te zijn en dit tot meer dan 3 m onder het huidige maaiveld. In deze zone werd daarom enkel een werfbegeleiding uitgevoerd. De zwaar vervuilde zone met tetrachlooretheen, zowat centraal binnen het plangebied (deelzone 2, WP2), bleek volgens de verantwoordelijke milieudeskundige dermate vervuult te zijn dat hier enkel een registratie van de aangetroffen archeologische resten mocht uitgevoerd worden. De sporen en structuren werden hierbij (vanop een afstand) geregistreerd. Aangetroffen vondsten werden bovendien niet gerecupereerd.

Na het nemen en analyseren van bijkomende stalen bleek de overige zone (deelzone 3) vrij te zijn van de zwaarste vervuiling waardoor hier op een veilige manier het archeologisch onderzoek uitgevoerd kon worden. Deze zone werd daarbij opgegraven in drie aparte werkputten (WP3, 4 en 5).

¹³ VERVOORT R., 2021b, pp. 23

Figuur 12: Deelzones (⊙ J. Verrijckt bv).

Figuur 13: Werkputtenplan (⊙ J. Verrijckt bv).

De werkputten werden aangelegd door middel van een rupskraan met een gladde kraanbak van 2 m breed. Het gaat hierbij om een site met complexe verticale stratigrafie, waarbij de werkputten werden aangelegd tot op een eerste archeologisch relevante niveau. Nadat de sporen en structuren op dit eerste niveau werden geregistreerd en gedocumenteerd, werd er verdiept naar het volgende archeologisch relevante niveau. Dit werd uitgevoerd tot de moederbodem werd bereikt.

De aangetroffen sporen werden ingekrast in het vlak, gefotografeerd en nadien ingemeten met GPS. Na controle van de veldplannen werden de sporen geregistreerd. Grondsporen werden manueel gecoupeerd, gefotografeerd, ingetekend op schaal 1:20 en uitvoerig beschreven. Na de registratie werden alle grondsporen afgewerkt om eventuele vondsten te verzamelen.

Vondsten werden per spoor en eventueel per laag ingezameld. Er werd tevens intensief gezocht met een metaaldetector.

Voor het aardkundig gedeelte van het onderzoek werden profielen opgeschaafd, gefotografeerd en ingetekend op schaal 1:20. Ze werden uitvoerig beschreven per (sub)horizont. De profielen werden op het maaiveld ingemeten met XYZ-coördinaten (Lambert 1972).

Tot slot werd na het veldwerk de verzamelde data gedigitaliseerd in vondsten- en sporenlijsten en werd de ingemeten GPS-data verwerkt tot een gedetailleerd en overzichtelijk plan. Het vondstmateriaal zal bestudeerd worden door materiaalspecialisten. Het opgravingsensemble bestaat uit alle verzamelde en verwerkte data van het onderzoek.

1.4.6.2 Afwijkingen t.o.v. het Programma van Maatregelen

In het programma van maatregelen bij de archeologienota werd gesteld dat het archeologisch vervolgonderzoek gefaseerd diende uitgevoerd te worden. Bij de uitvoering van deze fasering werd afgeweken van de vooropgestelde volgorde zoals deze werd opgemaakt in de archeologienota. Na de sloop van de bestaande bebouwing werden eerst de funderingswerken uitgevoerd (m.n. het plaatsen van de secanspalenwand) voordat de zone voor saneringswerken werd afgegraven, gevolgd door de vlakopgraving.

Een kleine zone achter de Generaal Belliardstraat nr. 29 werd niet mee opgenomen in het archeologisch onderzoek. Deze zone valt namelijk buiten de secanspalenwand en hier worden geen bodemingrepen gepland.

Indien er verder nog afgeweken werd van het Programma van Maatregelen was dit omwille van milieu-, technische- en/of veiligheidsredenen.

1.4.6.3 Afwijkingen t.o.v. de Code van Goede Praktijk

Zoals reeds werd gesteld in de archeologienota is er binnen het terrein een vervuiling vastgesteld met zware metalen en tetrachlooretheen. Bij het vervolgonderzoek diende daarbij rekening te worden gehouden met de gezondheid. Ter hoogte van de sterk vervuilde zone met tetrachlooretheen mocht enkel een minimale registratie gebeuren. De sporen en structuren werden hierbij (vanop een afstand) geregistreerd. Aangetroffen vondsten werden bovendien niet gerecupereerd.

Er zijn verder geen afwijkingen t.o.v. de Code van Goede Praktijk. Indien er toch afgeweken werd van de Code van Goede Praktijk was dit omwille van milieu-, technische- en/of veiligheidsredenen.

1.4.6.4 Advies specialisten en wetenschappelijke advisering

Advies en wetenschappelijke begeleiding werd tijdens het veldwerk niet nodig geacht. Mevr. Sarah Hertoghs fungeerde als erfgoedconsulent archeologie namens het Agentschap Onroerend Erfgoed en volgde samen met mevr. Sofie Debruyne het dossier en de vergaderingen op.

Het fysisch antropologisch onderzoek werd uitgevoerd door mevr. April Pijpelink, senior fysisch antropoloog bij CRINA.

2 ASSESSMENTRAPPORT

2.1 Inleiding

Het assessmentrapport bevat de registratie en bijhorende observatie van de tijdens de opgraving aangetroffen sporen, spoorcombinaties, archeologische structuren, vondsten en genomen stalen. Een conservatie-assessment bevat ook de conservatiemaatregelen waaraan vondsten en stalen moeten voldoen. Deze wordt verwerkt in de assessment van de vondsten en stalen. Het assessmentrapport bevat verder de lijsten en tekstuele opmerkingen over de gedane sporen en vondsten alsook hun potentieel en de bijhorende verwerkings- en onderzoeksstrategie voor verder onderzoek.

2.2 Observaties en registraties

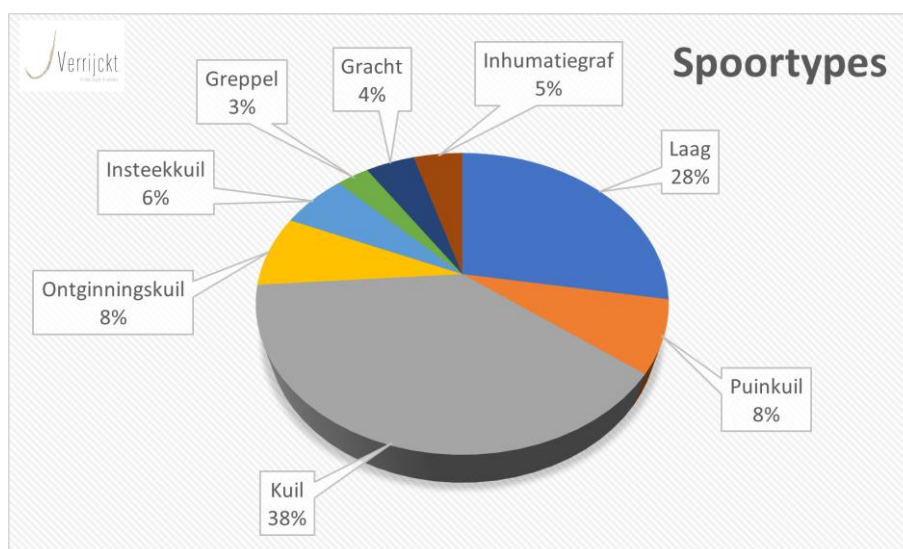
2.2.1 Assessment van de sporen, spoorcombinaties en archeologische structuren

Tijdens de werfbegeleiding en het vlakdekkend onderzoek werden er in totaal 65 sporen/lagen (S1 t.e.m. S65) en 45 muur- of vloerresten (M1 t.e.m. M45) aangeduid en beschreven. Alle sporen zijn van antropogene oorsprong. De archeologische sporen kunnen voornamelijk in volgende categorieën opgedeeld worden: puinkuilen, gracht, kuilen en lagen. Daarnaast werden ook drie inhumatiegraven aan het licht gebracht waarin zeker vijf individuen werden teruggevonden. De muren en vloeren zijn terug te brengen tot historische bebouwing op het terrein.

De sporen werden beschreven, waarbij o.a. het spoornummer, de locatie (werkput, vlak,...), de vorm, de inhoud (aard, kleur, textuur, inclusies), de afmetingen, een interpretatie en indien mogelijk een datering werden vermeld. De afmetingen van de sporen zijn hierbij de waarden die werden opgemeten in het archeologisch grondvlak en de diepte ten opzichte van dit vlak. Ook de muur- en vloerresten werden beschreven, waarbij o.a. het nummer, de locatie (werkput, vlak,...), het materiaal, de afmetingen, de mortelsoort, een interpretatie, het metselverband en indien mogelijk een datering werden vermeld. Alle sporen en muur-/vloerresten zijn opgenomen in een determinatietabel (*cfr. Sporenljst en Murenlijst*).

SPOORTYPES	AANTAL
Laag	18
Puinkuil	5
Kuil	25
Ontginningskuil	5
Insteekkuil	4
Greppel	2
Gracht	3
Inhumatiegraf	3
TOTAAL	65

Tabel 1: Sporen per type.

Figuur 14: Percentuele verdeling van de spoortypes (© J. Verrijckt bv)

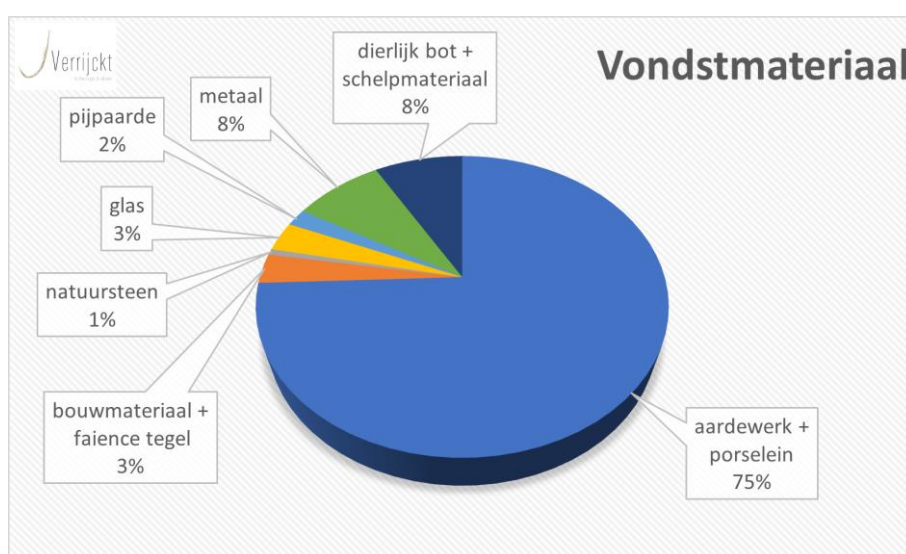
Het uitzicht en de inhoud van de afzonderlijke sporen werd met elkaar vergeleken om zo spoorcombinaties of -associaties te bekomen. Op basis hiervan is het mogelijk om archeologische structuren (zoals gebouwplattegronden e.d.) te herkennen of afzonderlijke sporen in eenzelfde periode te situeren.

2.2.2 Assessment van de vondsten

Er werden tijdens het onderzoek 35 vondstnummers (V1 t.e.m. V35) uitgedeeld. De verzamelde vondsten werden aangetroffen tijdens de aanleg van het vlak of tijdens het couperen en uithalen van de sporen. Het betreft 156 afzonderlijke vondsten met een totaal gewicht van 6.658 g. De vondsten worden onderverdeeld per categorie. Het gaat daarbij vnl. om: aardewerk, bouwmetaal, glas, pijpen, ijzeren nagels en dierlijk botmateriaal. De metaaldetectie van zowel het vlak als de storthopen leverde in totaal vijf relevante vondsten op (Md1 t.e.m. Md5). In de grafcontexten werden in totaal vijf individuen aangetroffen. Bij de aanleg van vlak 5 in werkput 3 werd daarnaast ook nog los menselijk botmateriaal gerecupereerd. Het vondstmateriaal werd gewassen en relevante vondsten werden gefotografeerd en getekend. Alle vondsten zijn opgenomen in een determinatietabel (*cfr. Vondstenlijst en Metaaldetectielijst*).

VONDSTCATEGORIE	AANTAL	GEWICHT (GRAM)
Aardewerk en porselein	115 + 1	5.214
Bouwmateriaal en faience tegels	3 + 2	286
Natuursteen	1	85
Glas	5	63
Pijpaarde	3	16
Metaal (+ Md)	7 + 6	87 + 101
Dierlijk bot en schelpmateriaal	11 + 2	806
TOTAAL	156	6.658

Tabel 2: Vondstmateriaal per categorie

Figuur 15: Percentuele verdeling van de vondsten per vondstcategorie (© J. Verrijckt bv)

Het aardewerk vormt de grootste groep binnen het vondstmateriaal, met in totaal 115 scherven. Alle scherven zijn gedetermineerd op basis van de aardewerksoort, daarna is verder gekeken naar vorm, vormdetails en eventuele versiering. Uitzonderlijke kenmerken, zoals onder andere gebruikssporen of het al dan niet verweerd of gefragmenteerd zijn van de scherven is naderbij bestudeerd. Per vondstnummer werden alle vondsten bekeken en ingevoerd in de determinatietabel. Zo werden per vondstnummer alle belangrijke gegevens met betrekking tot de scherven genoteerd. Deze gegevens zijn o.a.: het aantal scherven, het MAI (Minimum Aantal Individuen) tussen deze scherven, om welke fragmenten het gaat (rand, wand, oor, bodem, ...), het baksel, versiering of glazuur, verschraling en indien mogelijk een datering. Op basis van deze gegevens kon een beter beeld over het hele aardewerkensemble gegenereerd worden. Ook werden de representatieve rand- of bodemfragmenten grafisch uitgewerkt. Voor de determinatie van het aardewerk wordt er ingezet op de uitwerking van schervenrijke contexten, als referentiecollectie voor de rest van de site. Het aardewerk dient daarbij vooral om contexten te dateren en het gebruiksgoed uit de desbetreffende periode te duiden.

2.2.3 Assessment van de stalen

Stalen werden genomen in functie van het beantwoorden van de onderzoeksvragen of indien deze uiterst interessant lijken. De stalen werden nadien afzonderlijk gewaardeerd in functie van eventueel verder wetenschappelijk onderzoek. Bruikbare stalen die in aanmerking komen voor wetenschappelijk onderzoek worden uitgeselecteerd en opgestuurd naar een labo. De houtskoolmonsters werden handmatig genomen bij het uithalen van de sporen. Hierbij werd gelet dat het zuiver houtskoolmateriaal betreft, niet in een mollengang of secundaire positie, maar in de opvulling van het spoor zelf. Alle stalen zijn opgenomen in een determinatietabel (*cf.* *Stalenlijst*).

Tijdens het archeologisch onderzoek werden 41 stalen genomen. Het betreft daarbij voornamelijk mortelstalen (ST1 t.e.m. ST33) van de muur- en vloerresten. Uit graf G1 en G2 werden telkens drie stalen genomen (ST34-36 en ST37-39) in teken van onderzoek naar parasieten. Uit gracht S64 werd een houtskoolstaal en een pollenstaal genomen.

STAALNR.	WP	VLAK	SPOOR	TYPE
ST1 & 2	3	1	M9	mortel
ST3	3	1	M10	mortel
ST4 & 5	3	1	M12	mortel
ST6 & 7	3	1	M13	mortel
ST8 t.e.m. 10	3	2	M14	mortel
ST11 & 12	3	3	M15	mortel
ST13	3	3	M16	mortel
ST14 & 15	4	1	M20	mortel
ST16 t.e.m. 19	4	1	M23	mortel
ST20	4	2	M31	mortel
ST21	4	2	M32	mortel
ST22 & 23	4	2	M33	mortel
ST24	4	2	M34	mortel
ST25	4	2	M35	mortel
ST26	5	1	M37	mortel
ST27 & 28	5	1	M40	mortel
ST29 & 30	5	1	M41	mortel
ST31	5	1	M41	mortel
ST32 & 33	5	2	M43	mortel
ST34 t.e.m. 36	3	5	G1	bulk
ST37 t.e.m. 39	3	5	G2	bulk
ST40	5	5	S64	houtskool
ST25	5	5	S64	pollen

Tabel 3: Lijst met genomen stalen.

2.2.3.1 ¹⁴C-datering en mortelanalyse

Er werd één houtskoolstaal genomen in functie van een radiokoolstofdatering of ¹⁴C-datering en dit uit gracht S64. Gezien de gracht meerdere vullingen heeft, is het niet duidelijk of het staal een goede datering weergeeft van de gracht zelf. De gracht kan over een langere periode opengelegen hebben.

Bovendien werd er in de gracht een geglazuurde tegel teruggevonden dat wijst op een opvulling in de late/post-middeleeuwen. Op basis van deze afweging komt dit staal niet in aanmerking voor verder wetenschappelijk onderzoek.

Wat betreft de mortelstalen lijkt het weinig zinvol om deze op te geven voor een ^{14}C -datering aangezien verwacht wordt dat de verschillende muur- en vloerresten op basis van historische en archeologische gegevens preciezer gefaseerd kunnen worden. Er werd namelijk vrij goed dateerbaar vondstmateriaal teruggevonden zoals munten. De meeste muurresten zijn in de 18de tot 20ste eeuw te situeren, waardoor een ^{14}C -datering wellicht weinig nuttig is.

Bij het interpreteren van ^{14}C -analyses dient opgemerkt te worden dat houtskoolstalen die worden gerecupereerd uit sporen niet altijd betrouwbaar zijn. Het houtskool kan door post-depositionele processen in de sporen terechtgekomen zijn, waardoor deze niet altijd representatief zijn. Het houtskool kan als residueel materiaal in het spoor terechtgekomen zijn bij de aanleg ervan. Evengoed kunnen deze intrusief zijn, en in het archeologisch spoor terechtgekomen zijn als nazakking of door bioturbatie.¹⁴

2.2.3.2 Macrobotanisch onderzoek en pollenanalyse

Er werd tijdens het onderzoek één pollenstaal genomen. Dit pollenstaal werd genomen uit de gracht (S64). Gezien er binnen het onderzoek geen volledige sequentie van de gracht bekomen werd, is het niet duidelijk welk deel van de gracht bemonsterd is. Bovendien lijkt de gracht nog dieper te gaan onder de huidige Falconrui. Zoals ook hierboven reeds werd aangehaald kent de gracht meerdere vullingen en kan over een langere periode opengelegd hebben. Ook hier is het dus weinig zinvol om het staal te laten analyseren.

2.2.3.3 Dendrochronologie

Er werd tijdens het onderzoek geen hout aangetroffen dat in aanmerking zou kunnen komen voor een dendrochronologisch onderzoek.

2.2.3.4 Fysisch antropologisch onderzoek

De bewaring van het menselijk botmateriaal is van die aard dat er een goed fysisch antropologisch onderzoek mogelijk is. Het skeletmateriaal zal dan ook integraal worden voorgelegd aan een fysisch antropoloog met het zicht op het analyseren van geslacht, leeftijd bij overlijden, lichaamslengte en ziekteverschijnselen. De selectie van de parasietenmonsters zal gebeuren in overleg met de fysisch antropoloog.

2.2.4 Conservatie-assessment

¹⁴ HANECA K., ERVYNCK A. & VAN STRYDONCK M., 2019, pp. 36

Archeologische conservatie kent verschillende vormen die in alle fases van het archeologisch onderzoek kunnen worden toegepast om het onderzoekspotentieel van de opgegraven objecten ten volle te benutten (CGP 24.1). Zo wordt ervoor gezorgd dat alle nodige voorzorgen genomen zijn om de bewaring van een archeologisch artefact te verzekeren van bij het opgraven tot een eventuele verdere conservatiebehandeling. De artefacten worden bewaard in een gecontroleerde en aangepaste omgeving om eventuele degradatieprocessen te vertragen of te stoppen. Indien nodig wordt een conservatie in functie van het onderzoek (alle ingrepen die nodig zijn om zoveel mogelijk informatie uit een archeologisch artefact te halen) of een stabiliserende conservatie (de behandeling die nodig is om een artefact stabiel te kunnen bewaren) uitgevoerd. Op basis van het assessment wordt – in samenspraak met een conservator – een beslissing genomen met betrekking tot welke ingrepen noodzakelijk en nuttig zijn. De conservator coördineert alle aspecten inzake conservatie tijdens het onderzoek.

Ook dient er rekening te worden gehouden met het vondstensemble. Indien een groot ensemble van dezelfde artefacten worden gevonden, is het niet in alle gevallen noodzakelijk om alle artefacten te gaan conserveren. In dit geval zal dan een representatief aandeel verder onderzocht en geconserveerd worden.

De bewaringstoestand van de vondstcategorieën is vrij goed en naar conservatie toe stelt zich dan ook geen specifieke problematiek aangezien deze zich in een stabiele toestand bevinden. Het vondstmateriaal wordt goed en veilig verpakt volgens de regels van de kunst¹⁵, om verder verval en breuken te voorkomen en er een degelijke bewaring (tijdens en na het onderzoek) kan worden gegarandeerd. Geen van de ingezamelde vondsten werden geselecteerd voor actieve conservatie.

2.3 Uitwerking en deponering

2.3.1 Strategie voor de verwerking

Alle gegevens van de opgraving werden opgelijst in de plannen-, foto-, sporen-, vondsten-, tekeningen- en stalenlijst. Het vondstmateriaal werd gewassen, gedroogd, gesplitst per categorie en ingevoerd, waarna een assessment en een voorstel tot verdere uitwerking werden gemaakt. Nadien werd het vondstmateriaal conform de Code van Goede Praktijk degelijk ingepakt. Het menselijk skeletmateriaal wordt voorgelegd aan een fysisch antropoloog. De resultaten werden samengevoegd om tot een synthese en uitwerking te komen. Hierin worden, indien nodig, voorstellen gedaan voor verder specialistisch onderzoek die hier niet aan bod zijn gekomen.

2.3.2 Deponering van het archeologisch ensemble

De resultaten van de opgraving, bestaande uit data, vondsten en het archeologische ensemble, blijven te allen tijde eigendom van de opdrachtgever. Na het bestuderen van het vondstmateriaal wordt het archeologisch archief - in samenspraak met de opdrachtgever - overgemaakt aan het archeologisch depot van stad Antwerpen. S.B. Housmanskazerne Luchtbal Havanastraat 3 2030 Antwerpen.

¹⁵ COOLS A., 2009

2.3.3 Onderzoeksvragen bij vervolgonderzoek

De onderzoeksvragen en -doelstellingen zoals geformuleerd in de nota met ID 19488¹⁶ volstaan voor de analyse van de archeologische vindplaats. Desalniettemin kan er vervolgonderzoek plaatsvinden op de resultaten van de opgraving. Via archiefstudie is het eventueel mogelijk om te achterhalen of de graven die werden aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek daadwerkelijk tot het Godshuis Van der Biest gerekend kunnen worden. Eventueel is er via deze weg nog te achterhalen wie er juist begraven werd, indien deze gegevens opgetekend en bewaard gebleven zijn in de archieven. Dit verder onderzoek is evenwel geen onderwerp van het uitgevoerde archeologisch onderzoek en werd bijgevolg niet uitgevoerd.

Bovendien werden ook stalen voor parasitair onderzoek genomen bij individuen 1 en 2. Het onderzoek van deze stalen werd tijdens onderhavige onderzoekshandelingen niet uitgevoerd. Deze stalen zullen echter meer gedeponereerd worden bij het archeologisch ensemble van de opgraving. Indien gewenst kunnen de stalen dus nog geanalyseerd worden om te achterhalen of de individuen eventueel ook parasitaire infecties hadden. Dit kan mogelijk nog meer informatie opleveren over de leef- en werkomstandigheden van de aangetroffen individuen.

Daarnaast kunnen de resultaten opgenomen worden in verder specialistisch of synthetiserend onderzoek.

¹⁶ VERVOORT R., 2021a

3 BESCHRIJVING VAN HET KADER VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE

3.1 Beschrijving van het landschappelijk kader

3.1.1 Topografische situering ¹⁷

Het projectgebied bevindt zich in de historische stadskern van Antwerpen, langs de Falconrui (ten zuiden) en de Generaal Belliardstraat (ten westen). Het bouwblok waarbinnen het projectgebied zich bevindt wordt afgebakend door de Oudeleeuwenrui in het noorden, de Generaal Belliardstraat in het westen, de Falconrui in het zuiden en het Hessenplein in het oosten. Vanuit de Falconrui loopt het Hessenstraatje in noordelijke richting binnen het bouwblok parallel aan het Hessenplein.

Net ten oosten van het projectgebied bevindt zich het Godshuis Van der Biest. Ten westen bevond zich tot voor enkele jaren het Zeemanshuis op de gronden van de Falconkazerne en het vroegere Falconklooster.

Het projectgebied bestaat uit meerdere percelen bebouwd met woningen en bijgebouwen gelegen langs de Falconrui enerzijds en uit een woning met magazijn langs de Generaal Belliardstraat anderzijds. Het oostelijke deel van het projectgebied wordt ingenomen door een servitudeweg, grenzend aan het domein van het Godshuis Van der Biest.

De Generaal Belliardstraat loopt van de Falcon- naar de Oudeleeuwenrui. De straat werd geopend in 1830 op de gewezen Falcongonden en genoemd naar Augustin Daniel Belliard (1769-1832), luitenant-generaal en gevolmachtigd minister (Frankrijk) te Brussel tijdens de Belgische opstand van 1830.¹⁸ De Falconrui loopt van het Hessen- naar het Falconplein. Deze straat werd vermoedelijke gegraven circa 1314 als vestgracht. Deze rui, die in 1827 overwelfd werd, werd gebruikt door de wevers en de ververs, vandaar ook "Wol(wevers)- of Vuilrui" geheten.¹⁹

3.1.2 Landschappelijke en hydrografische situering ²⁰

Het gebied waar de stad Antwerpen zich ontwikkelde, bevindt zich nabij de samenloop van de rivieren Schelde en Schijn. Hoewel beide rivieren doorheen de tijd wijzigingen ondergingen, speelt vooral de Schelde een cruciale rol in de stadsontwikkeling. Bodemkundig kenmerkt het grondgebied van de stad Antwerpen zich door het voorkomen van diverse bodemtypes, met natte alluviale gronden (Scheldeboorden en -vallei), natte tot droge (soms lemige) zandgronden (al dan niet met het voorkomen van klei) en polders. Hieronder schuilen pleistocene afzettingen. Op vele plaatsen, niet alleen in de bebouwde kernen, maar ook in grote delen van de haven en op de linkeroever, is de oorspronkelijke bodemopbouw gewijzigd onder impuls van verstedelijking en industrialisering. In de historische binnenstad vertoont de bodemopbouw eveneens grote verschillen: hoe dichter bij de oude stadskern, hoe omvangrijker en complexer. In en rond de burchtzoen bijvoorbeeld reiken de

¹⁷ VERVOORT R., 2021a, pp. 18-20

¹⁸ <https://inventaris.onroerendergoed.be/themas/11137>

¹⁹ <https://inventaris.onroerendergoed.be/themas/11132>

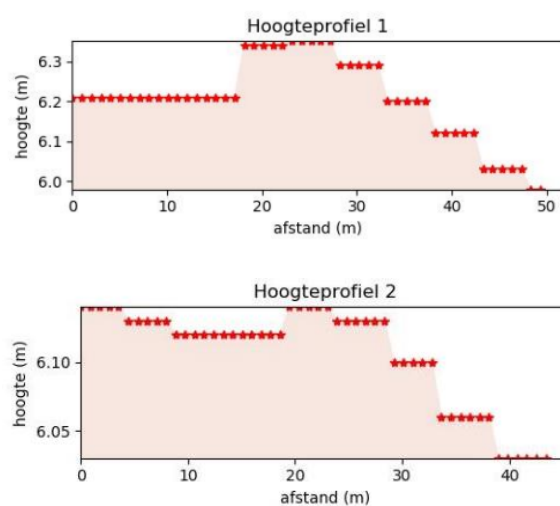
²⁰ VERVOORT R., 2021a, pp. 13-16

archeologische lagen tot vier meter onder het huidige straatniveau, zelfs na grote saneringswerken in de 19de en 20ste eeuw, waarbij veelal laat- en post-middeleeuwse strata verdwenen. Het grondgebied van de stad Antwerpen situeert zich op beide oevers van de Schelde. De rechteroever van de Schelde, waar om historische redenen de stad zich grotendeels ontwikkelde, kreeg pas tegen het einde van de 19de eeuw een meer rechtlijnig verloop met het rechte trekken van de kaaien. Het oorspronkelijk onregelmatige verloop kende verschillende uitsprongen, waarvan de Werf ten noorden van het Steen en een uitsprong ter hoogte van de Sint-Michielsabdij de belangrijkste zijn. Dit waren wellicht natuurlijke aanlegplaatsen.²¹

Het onderzoeksgebied maakt deel uit van het poldergebied. Het poldergebied bestaat uit een lage vlakte met een gemiddelde hoogte tussen 1 en 4 m +TAW, ten noorden van de Wase Cuesta. Bij vloed stijgt het waterpeil op de Schelde gemiddeld enkele meters boven het poldergebied uit. Bij eb staat het waterpeil ongeveer 1 m onder de polders. Ondanks het zeer vlakke karakter van het poldergebied komen er toch, weliswaar beperkt, niveauverschillen voor.

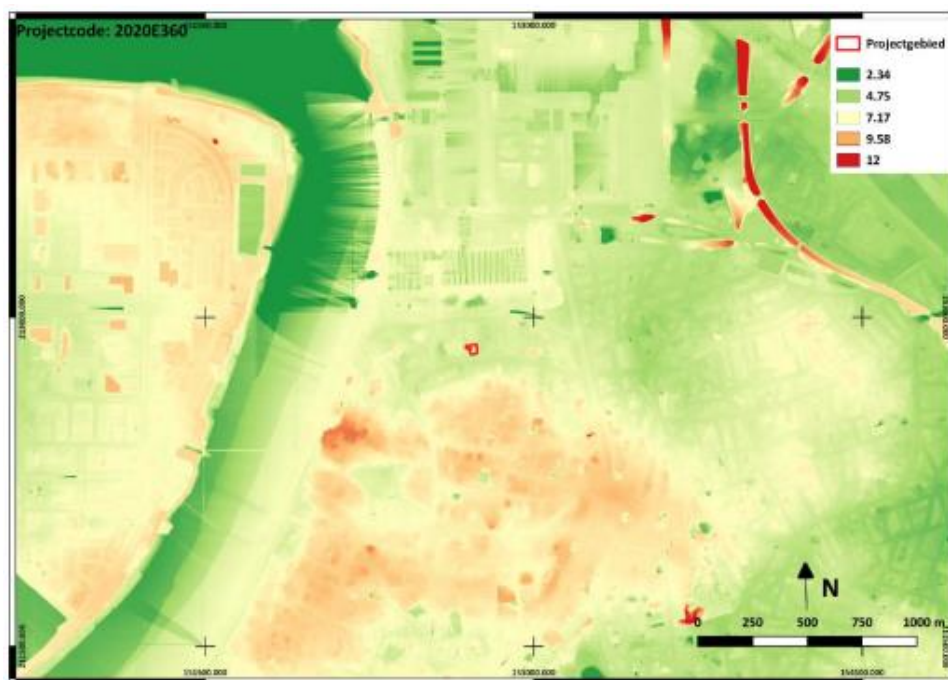
Op ruimer landschappelijk vlak is het terrein te situeren tussen de depressies die de Schijn in het noorden kenmerken en de zandruggen van de Veemarkt, Hoogstraat en Kloosterstraat in het zuiden. Het onderzoeksgebied bevindt zich in een historisch vrij natte zone, een uitloper van de Schijnvallei. Dit kan nog steeds afgeleid worden uit de straatnamen die eindigen op rui of vliet en is eveneens zichtbaar op het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen.

Ter hoogte van het projectgebied bedraagt de TAW tussen + 5,95 meter en + 6,55 meter. Het terrein is veelal vlak maar vertoont toch een licht dalend verloop in zuidelijke en oostelijke richting. De laagste waarden situeren zich ter hoogte van de Falconrui en ter hoogte van de servitudeweg in het oosten van het terrein. De hoogste waarden situeren zich min of meer centraal binnen het projectgebied. Dit hoogteverschil is duidelijk zichtbaar op de snedes door het terrein en op het detail van het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen.

Figuur 16: Doorsnede door het terrein van west naar oost (hoogteprofiel 1) en van noord naar zuid (hoogteprofiel 2 (© Robby Vervoort)).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 14, Figuur 7 & 8)

²¹ VOET L., ASAERT G., SOLY H., VERHULST A., DE NAVE F. & VAN ROEY J., 1987: De Stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Vergilius Bononiensis 1565, in: Historische Uitgaven Pro Civitate, 4.7, Brussel, p. 41-58

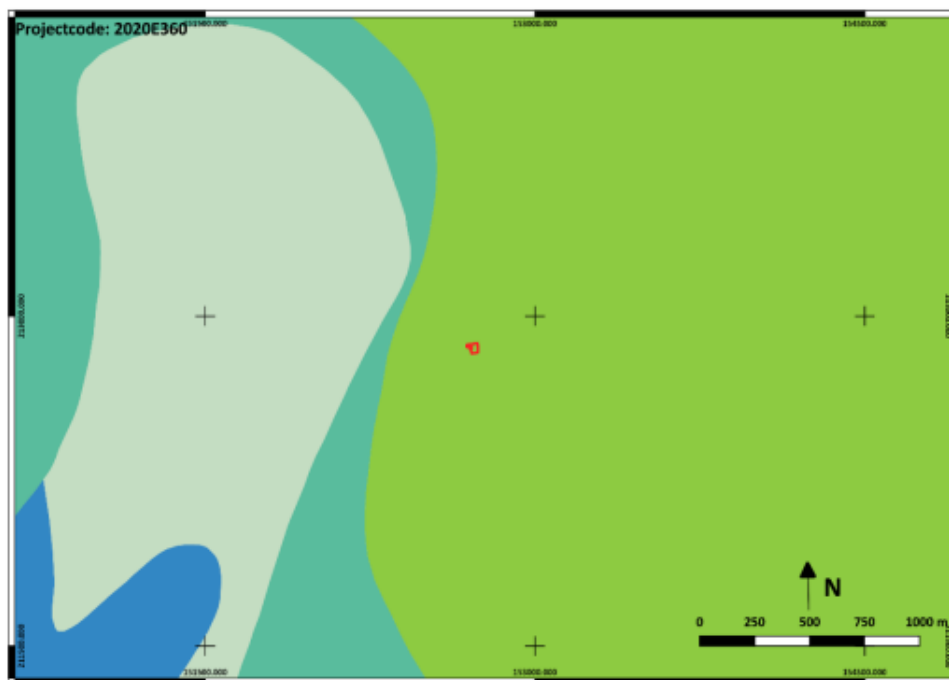
Figuur 17: Projectgebied op het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II (© Robby Vervoort).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 15, Figuur 9; geopunt.be)

Figuur 18: Detail DHM ter hoogte van het projectgebied (© Robby Vervoort).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 15, Figuur 10; geopunt.be)

3.1.3 Geologische situering ²²

Volgens de tertiair geologische kaart bestaat de ondergrond ter hoogte van het projectgebied uit de zogenaamde formatie van Lillo. Deze formatie bestaat uit groen tot grijsbruin zand met weinig glauconiet. Aan de basis bevinden zich schelpen.

Figuur 19: Projectgebied op de tertiair geologische kaart (● Robby Vervoort).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 16, Figuur 11; dov.vlaanderen.be)

Volgens de quartair geologische kaart bevinden zich binnen het projectgebied Holocene en/of Tardiglaciale fluviaïele afzettingen (a) bovenop de Pleistocene sequentie (1). De sequentie bestaat uit fluviaïele afzettingen van het Holoceen en mogelijk Tardiglaciaal (FH) bovenop eolische afzettingen van het Weichseliaan (Laat-Pleistoceen) (ELPw) en/of hellingsafzettingen van het Quartair (HQ) met hieronder fluviaïele afzettingen van het Weichseliaan (FLPw).

²² VERVOORT R., 2021a, pp. 16-18

3.2 Beschrijving van het historische kader

3.2.1 Historische bronnen

3.2.1.1 Korte historiek van Antwerpen (geschreven bronnen)²⁴

De oudste vondsten in Antwerpen dateren uit de periode tussen het einde van het paleolithicum en het einde van het neolithicum of de vroege bronstijd en situeren zich in de burchtzone. Er werden ook toevalsvondsten aangetroffen ter hoogte van Lillo, het Lefebredok en het Kattendijkdok. Heel wat ijzertijdvondsten doen een verspreide woning onder het huidige stadscentrum vermoeden. Sporen en vondsten uit de Gallo-Romeinse periode worden verspreid over de stadskern aangetroffen, met concentraties in en rond de middeleeuwse burcht. De archeologische resten wijzen op het bestaan van een Gallo-Romeinse nederzetting uit de 2de en 3de eeuw, met uitlopers tot in de 4de, mogelijk zelfs 5de eeuw. Ook rond de kernstad werden sporen en vondsten uit de Gallo-Romeinse periode aangetroffen. Recente opgravingen ter hoogte van het stadhuis brachten eveneens resten aan het licht uit de Romeinse periode.

Historische bronnen wijzen in de richting van een Merovingische nederzetting te Antwerpen in de 7de eeuw, maar dit kon nog niet aangetoond worden. De vondst van een gouden munt met vermelding van ANDERPUS zou dit kunnen bevestigen, maar er is onzekerheid over de muntvondst en de identificatie met Antwerpen. In een 8ste-eeuwse bron is weliswaar sprake van de naam ANDOVERPIS, maar ook deze etymologie blijft onzeker. Met uitzondering van een beperkte hoeveelheid schervenmateriaal werden geen sporen van Merovingische bewoning aangetroffen. In de late 9de eeuw ontstond een versterkte handelsnederzetting, die zich in de 10de eeuw sterk ontwikkelde. De burcht vormt de kern van waaruit de middeleeuwse stad groeide. De eerste versterking ter hoogte van de middeleeuwse burcht werd gevormd door een aarden wal met gracht, mogelijk voorafgegaan door een palissade. Binnen deze omwalling ontstond een dichte bebouwing. De Duitse keizer Otto II bouwde ca. 980 deze handelsnederzetting uit tot het markgraafschap. Mogelijk al in de 11de eeuw werd de aarden wal omgeven door een stenen burchtmuur.

Figuur 22: Antwerpen vóór 1200.²⁵

²⁴ VERVOORT R., 2021a, pp. 20-26; <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/140031>

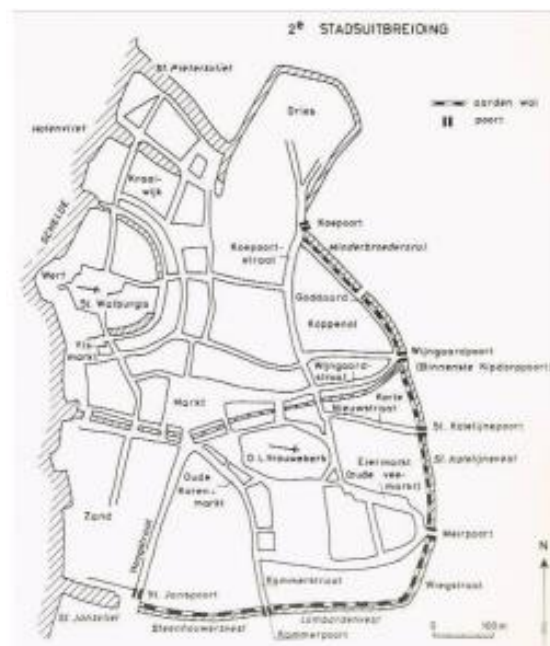
²⁵ VOET L. *et al*, 1987, p. 42

Vanaf de eerste uitbreidingen van de burcht tot aan haar aaneengesloten vorm in de 16de eeuw heeft Antwerpen vier groeiprocessen doorgemaakt. In de late 11de eeuw werd ze omgeven door een watersingel en ontstond de zogenaamde 'ruiensstad'. Het nieuwe stadskwartier dat zich in de loop van de 12de eeuw ontwikkelde rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk zou begin 13de eeuw omweld worden met een vestenlijn. Het projectgebied situeert zich buiten deze vroeg 13de-eeuwse omwalling.

Figuur 23: Eerste stadsuitbreiding.²⁶

Rond ca. 1250 werd een klein gebied, de 'Dries', ten noorden van de stad aangehecht.

Figuur 24: Tweede stadsuitbreiding.²⁷

²⁶ VOET L. *et al*, 1987, p. 44

²⁷ VOET L. *et al*, 1987, p. 48

De 13de eeuw was een bloeiperiode voor handel en nijverheid waarbij de bevolking sterk steeg en de omwalde oppervlakte verdrievoudigde (1295-1314). De aanhechting van nieuwe terreinen en het optrekken van nieuwe wijken nam na 1250 zeer snel toe. Vermoedelijk was het plan voor de derde vergroting (1295-1314) gerijpt onder hertog Jan I van Brabant. Een der redenen daartoe was voorzeker de gestadige aangroei van de bevolking die zich overal buiten de vesten had neergezet. Ook vond men het gewenst de Sint-Michielsabdij die gastvrijheid moest verlenen aan hertog en hooggeplaatste personen, binnen de stadsvesting te halen. De bedenking dat de oude grachten en wallen maar weinig militair nut meer opleverden speelde wellicht ook mee. Begin veertiende eeuw werden de grote werken uitgevoerd: vrijwel heel de Scheldeoever werd afgesloten en voorzien van circa 25 torens met als voornaamste de Visverkoperstoren nabij de Vismarkt, de Bakkerstoren aan de Suikerrui en de Kronenburgstoren achter St.-Michiels. Van de Schelde liep de nieuwe grens langs Willem Lepel-, Sint Rochus-, Bervoets-, Schermersen Bourlastraat, Blauwtorenplein, Oude Vaartplaats en Wapper en via de Meir langs Lange Klaren-, Sint-Jacob- en Prinsesstraat, Kauwenberg, Stijfse-, Falcon- en Verversrui en zo verder langs Oude Mansstraat en Sint.-Pietersvliet terug naar de Schelde. Het grote werk heeft jaren geduurd, het voorziene plan werd herhaaldelijk gewijzigd en met de bouw van de zware muur is men nooit verder gekomen dan de Oude Vaartplaats (Blauwe Toren). In 1314 reeds legde men de grondslagen voor een nieuw tracé door het bouwen van de fundamenten van de Kipdorppoort en in 1317 die van de Rode Poort.²⁸ Het projectgebied situeert zich nu net ten noorden van de omwalling.

Figuur 25: Derde stadsuitbreiding.²⁹

In de periode 1314-1410 volgde een vierde stadsuitbreiding in oostelijke richting. Van dan tot het midden van de 16de eeuw bleef de stadsgrens onveranderd. Het projectgebied situeert zich vanaf nu binnen de omwalling.

²⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Antwerpen – Stadsuitbreiding tot aan de 16de-eeuwse Spaanse Vesten, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/122213> (geraadpleegd op 29 mei 2017)

²⁹ VOET L. *et al.*, 1987, p. 50

Na de val van Antwerpen in 1585 en de belangrijke daling van het bevolkingsaantal kende de stad in ruimtelijk opzicht een stilstand van ruim twee eeuwen. De bestaande vestingwerken werden wel onderhouden en er werden ravelijnen en lunetten toegevoegd. Als gevolg van de contrareformatie vestigden zich verschillende nieuwe kloosterorden in Antwerpen.

De eerste nieuwe impulsen kreeg de stad in de Franse tijd (1794-1814). Napoleon wou van de stad een belangrijk commercieel en militair bolwerk maken. Aan beide zijden van het Hanzehuis werden twee handelsdokken uitgegraven, het Bonaparte- en het Willemdok. Met de aanleg van de dokken kreeg de havenuitbouw een nieuwe impuls, zowel vanuit militair als economisch standpunt. Daarnaast werd onder Napoleon ook een nieuwe kaaimuur langs de Schelde opgericht waarbij de Scheldemuren en – torens werden afgebroken. Ten zuiden van de stad werd ter hoogte van de voormalige Sint-Michielsabdij een arsenaal en een reeks scheepswerven opgericht.

Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en na de Belgische omwenteling van 1830 werd het handels- en militaire karakter van de stad nog sterker benadrukt. In de jaren 1850 kreeg Antwerpen de functie van 'Nationaal reduit'. Samen met Namen en Luik moest de stad de ruggengraat vormen van het Belgische verdedigingsstelsel. Vanaf 1858 werd een nieuwe verdedigingsgordel aangelegd rond de stad, de zogenaamde Brialmontvesting. Deze verdedigingslinie lag ter hoogte van de huidige ring en maakte een verdere expansie van de stad mogelijk. De 16de-eeuwse omwalling, die haar militaire functie verloren had, werd vanaf 1864 gesloopt. Op het tracé van de voormalige omwalling werden de boulevards (de leien) en nieuwe bouwblokken aangelegd, volgens het verkavelingsplan van Théodore van Bever (1821-1875).

Tussen 1817 en 1884 werden de meeste grachten gedempt of overwelfd.

Tussen 1877 en 1885 werden de Scheldekaaien rechtgetrokken. Door deze rechttrekking verdween de uitsprong in de Schelde ter hoogte van de Werf, met inbegrip van het oudste Antwerpse stratentracé en veel huizen met historische en archeologische waarde.

Begin 20ste eeuw werd beslist om de Brialmontomwalling af te breken en een nieuwe kringvesting te bouwen.³²

3.2.1.2 Historiek van het projectgebied³³

De eerste indirecte vermelding van het onderzoeksgebied en de wijde omgeving dateert uit 1290. Het onderzoeksgebied behoorde tot de geprivilegieerde gronden van Hertog Jan van Brabant en maakte deel uit van het Ververskwartier, genoemd naar de vele ververs en wevers die hier actief waren. Het Ververskwartier situeerde zich aan de noordzijde van de stad, buiten de muren. Het bestond ruwweg uit het gebied ten noorden van de huidige Stijfselei, Falconrui, Huikstraat, Dries, Keistraat, Leguil en Sint-Paulusplaats.

Antwerpen kende in de 13de eeuw een grote economische expansie. Klapdorp en Kipdorp ontwikkelden zich tot belangrijke kernen. Ook aan de zuidzijde van Antwerpen vond een grote

³² <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/140031>

³³ VERVOORT R., 2021a, pp. 26-30; Deze historiek werd overgenomen uit VERVOORT R., et al, 2020: Archeologische opgraving Antwerpen – Falconrui. 'Falconhoven', in: Rapporten All-Archeo bvba, 424. De in deze publicatie via voetnoot vermelde literaire bronnen zullen niet worden herhaald.

uitbreiding plaats. Tussen 1295 en 1314 werd de omwalling van Antwerpen voor een derde keer vergroot. In het laatstgenoemde jaar werden de Falconrui en de Stijfseelrui gegraven.

Kort voor het midden van de 14de eeuw verwierf Falco de Lampagne, een Florentijns edelman uit Pistola en muntmeester van hertog Jan III van Brabant, de gronden ten noorden van het Klapdorp in ruil voor een jaarlijkse rente aan Jan van Brabant. Een gedeelte van dit 'Valkenbroeck', het 'Facoenshof', liet hij indijken en ophogen (bebrouwen). Dit stuk kreeg de naam Falconswaard. Hij richtte er een hof met bidkapel of oratorium in, omringd met een 'borchgracht'. Verder was er onder meer een wijngaard aanwezig. Keizer Lodewijk van Beieren gaf toelating om in Antwerpen gouden munten te slaan. Voor het slaan van deze munten werd Falco aangesteld. De munten die werden geslagen, werden als schilden benoemd - ook wel Fauconschilden of Antwerpse schilden genoemd.

Op de drooggelegde en opgehoogde gronden ten noorden van het Klapdorp werd rond 1346 het gasthuis van de Falcontinnen opgericht door Falco de Lampagne. Naar aanleiding van een erge ziekte die zou geheerst hebben in 1344 in Antwerpen zou Falco zijn hof in het Valkenbroeck hebben afgestaan aan een gasthuis (sacellum). Hij heeft er dus maar maximaal enkele jaren tot een tiental jaar gewoond. Het hof zal dus waarschijnlijk vooral onder de heren van Boutersem uitgebouwd zijn. Dit lijkt archeologisch ook bevestigd te worden. In het gasthuis met een kapel ter ere van de 'Heilige Ursula en de Elfduizend Maagden' leefden een tiental meisjes volgens de Derde Orde regel van Sint-Franciscus (grauwzusters). De ingetrokken vrouwen waren reguliere tertiariissen, semi-religieuzen. Ze volgden communautair een derde regel, de derde orde regel van Sint-Franciscus met de kloostergeloften van kuisheid en/of gehoorzaamheid, maar niet de gelofte van armoede.

Falco de Lampagne stierf tussen 1352 en 1354 met schulden. Hij heeft dus maar maximaal enkele jaren tot een tiental jaar na de oprichting gebruik gemaakt van het hof in het Valkenbroeck. Zijn bezittingen, waaronder het Falconswaard en de kloostergronden, werden door de Hertog van Brabant aangeslagen. De kloosterzusters dienden het gasthuis te verlaten en verhuisden naar huis Schille, de locatie van de huidige Sint-Niklaaskapel (Lange Nieuwstraat/Sint-Nicolaasplaats). Het goed werd verkocht aan Jan van Witham, heer van Boutersem (Johan I Corsselaar) en zijn vrouw Amelberghe.

In 1410 werd het gehele domein van Valkenbroeck in de stad opgenomen met de vierde stadsuitbreiding. De Ankerrui – ter hoogte van het onderzoeksgebied de Oude Leeuwenrui (zie hoger) – vormde tot 1543 de vestinggracht rond Antwerpen. Over het Valkenbroeck onder de heren van Boutersem zijn zeer weinig gegevens bekend. We zijn er enkel over ingelicht door de beschrijving bij de aankoop en verkoop door hen van het goed.

In 1420 of 1421 werd het klooster "Onze Lieve Vrouwendael in Valkenbroeck" gesticht op het vroegere erf van het Falconshof. Doordat de erfenissen van twee zussen van zuster Catharina Speelmans, alias van de Werve, aan het godshuis toekwamen, verwierven de zusters die na de dood van Falco de Lampagne verhuisden naar de locatie van de huidige Sint-Niklaaskapel de nodige financiële middelen om het Valkenbroeck met stichting aan te kopen van Jan van Witham (Johan III Corsselaar) en terug te keren. In een brief van 16 januari 1422 ging de bisschop van Kamerijk, Jan van Gavere, akkoord met de stichting van het klooster. De bisschop vaardigde de prior van het klooster van Korsendonk af om toe te zien op het behoud van het jonge klooster. Dit gaf eveneens de mogelijkheid aan de zusters om één of meerdere biechtvaders (confessoressen) aan te stellen, de H. missen te lezen,

het H. oliesel toe te dienen, onderricht te geven, maar ook om de doden te begraven. De regel van Franciscus werd verlaten voor de strengere regel van Augustinus, met naleving van de eeuwige clausura, hoewel een aantal zusters trouw bleef aan de oude regel. Het klooster werd daarmee een gesloten klooster (slot) met een muur rond het hele klooster.

Tot het klooster traden dames toe uit de adel en de rijkste burgerklassen, zowel als kloosterzusters als lekenzusters. Nadat de zusters het Falconhof verworven hadden, werd hen in 1427 het naastliggende goed en hof van wijlen Jan van Vlinckenborg geschonken door Gielis Alout. Verder verwierven ze in 1427 nog een aan het kloosterdomein palend huis met boomgaard. In de 15de eeuw besloeg het uitgebouwde klooster bijna de hele oppervlakte tussen de huidige Generaal Belliardstraat, de Oudeleeuwenrui, het Falconplein en de Falconrui.³⁴ Het geheel bevatte dan het klooster, de kerk, een gasthuis en een reeks particuliere woningen. De eerste kapel of kerk werd gewijd op 1 maart 1423, op de grond van wijlen Jan van Vlinchenborgh, naast Valkenbroek. Hier blijkt dus uit dat de kerk zich niet in het (natte) Valkenbroek bevond. Dit wordt bevestigd door het uitgevoerde archeologische onderzoek. Hieruit kan ook begrepen worden dat het domein van Falco dus niet reikte tot aan de Falconrui, maar dat er nog een goed tussen zat. De drie altaren van de kerk of kapel waren gewijd aan de Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Agatha, aan de heilige Augustinus en Franciscus en aan de heilige Nicolaus, Catharina, Barbara en Maria Magdalena. Dit eerste kerkje was een voorlopig kerkje, met de bedoeling dit snel te vervangen. In 1424 werd Antwerpen getroffen door de pest en ook het klooster werd getroffen, waarbij twee kloosterlingen stierven.

In 1436 werd door een bulle het klooster door de paus erkend als toebehorend tot het kapittel van Windesheim. Het klooster werd bestuurd door een vrouwelijke priorin en een mannelijke rector. Niet lang na de stichting werd een muur gebouwd rond de eigendommen tussen de huidige Belliardstraat (toen nog het bleekhof, dat behoorde tot het klooster), de Oude Leeuwenrui (de toenmalige vestinggracht), het Falconplein en de Falconrui. Tijdens de 15de en 16de eeuw vond een grote bouwactiviteit plaats op de site. In 1442 werd er ter hoogte van de Schipperstraat een stenen riool gebouwd. In 1452 werd gestart met het bouwen van de dormter (het slaapvertrek) en de kerk. In 1455 werd een nieuwe kerk ingewijd. In 1480 telde het klooster 100 inwoners en er was een heuse boerderij bij het klooster.

Aan het einde van de 15de eeuw en in het begin van de 16de eeuw verging het de zusters niet zo goed. Door de pest vonden in 1489 en 1503 verschillende kloosterlingen de dood. In het daaropvolgende jaar vond een aardbeving plaats. In hoeverre deze structurele schade veroorzaakte, is niet duidelijk.

Tijdens de 16de eeuw werden uitbreidingen en verbouwingen aan het klooster uitgevoerd. Priorin Elisabeth van Eten (1504-1518) liet onder meer de nieuwe dormter herstellen. In 1507 werd het priesterkoor en de sacristie geplaveid en twee jaar later werd een portaal gemaakt in de "buitenkerk" – de kerk der profanen, een gedeelte van de kloosterkerk naast het groot portaal. In 1520 werd de kerkhofmuur opgetrokken, die men "Verlorenkosi" noemde. Omstreeks 1522 werd een muur gebouwd van 's heeren straat tot het klooster en in 1524 werd op de dormter de warmkamer gerealiseerd. Verschillende andere stedenbouwkundige ingrepen vonden plaats. In 1523 ruilde het klooster een eigendom met het ten oosten gelegen godshuis van der Biest, zodat het kloosterdomein zich ging uitstrekken in oostelijke richting tot ongeveer een derde voorbij de huidige Generaal

³⁴ Op dit moment grenst het huidige projectgebied met andere woorden aan het kloosterdomein dat zich ondertussen uitstrekt tot aan de huidige Generaal Belliardstraat.

Belliardstraat.³⁵ In 1525 werd het ziekenhuis afgebroken en vervangen. Tegen 1529 had het klooster vijf huizen gebouwd op het Falconplein tussen de oude kloosterpoort en de hoek van de Falconrui en in 1533 bouwde het klooster nog een zesde burgerlijk woonhuis. Er kwam ook een werkhuis, een washuis, een regenbak, een tirsabak, een turfkelder en een specerijhuis. De keuken, het schotelhuis, de refter en de houten wenteltrap aan de dormter werden vervangen.

In 1518 werd een ruimere kerk gebouwd. Deze kerk werd gebruikt tot de sloop ervan in het begin van de 19de eeuw. De kerk werd gebouwd in laatgotische stijl en sloot met één zijde, de noordzijde, aan op het kloosterpand. De ingang bevond zich aan de Falconrui. In de kerk bevond zich een priesterkoor, waar ook priors zijn begraven en een nonnenkoor, waar priorinnen werden begraven.

In de tweede helft van de 16de eeuw werd het klooster getroffen door de godsdienststroebeelen. In die periode was de overste Anna Buys. Ze werd aangesteld als overste in 1565 en bleef dat tot 1583. In 1566, tijdens de beeldenstorm, werden beelden en altaren in de kloosterkerk vernield. In 1570 werd het klooster getroffen door een watervloed, waarbij het klooster volledig onderliep en de muur tussen de boomgaard en het bleekhof het begaf. In deze periode is er blijkbaar een pesthuis op het kloosterdomein. In 1580 werden de katholieken uitgebannen en het jaar daarop werd de katholieke religie verboden. De Falcontinnen moesten Antwerpen verlaten en vluchtten naar Luik, Keulen en Rouen. Van de 28 zusters bleven er tien in het klooster. Ze verbleven in de bijgebouwen, in het ziekenhuis, de warmkamer en het werkhuis. In de vesterij woonde de rentmeester en in de priesterrij de protestantse predikant, die ook over de gehele kerk beschikte.

Op 17 augustus 1585 greep de prins van Parma, Alexander Farnese, opnieuw de macht in Antwerpen en kwam de stad opnieuw onder het Spaanse gezag van Philips II. De gevluchte zusters keerden terug. De kerk werd hersteld en heringewijd.

In het begin van de 17de eeuw gingen de bouwwerkzaamheden aan het klooster voort. Het was hoofdzakelijk de kerk die onder handen werd genomen. De toren die dreigde te vallen, werd weggenomen (1600), de ingang van de kerk werd voorzien van blauwe pilasters (1613), een orgel werd gemaakt (1613) en het hoogaltaar werd opgetrokken (1619). Er werden ook doden bijgezet in de kerk. Andere bouwkundige ingrepen die plaatsvonden waren het herstel van drie huizen langs de Falconrui (1603) en de aanleg van een grote muur tussen het kerkhof en het bleekhof, waar zich voordien een houten afsluiting bevond (1632). In 1636 werd de Sint-Jozefkapel bekostigd door twee rijke Napolitaanse koopmannen Lodewijk en Gaspar de Roomer wiens zus kloosterlinge was. Ze werd in 1640 versierd met marmeren pilaren en rijke deuren, om er de broederschap van Sint-Jozef te vestigen. Deze kapel in Barokstijl werd ingericht in de noordelijke vleugel van de kerk.

In 1641 werd gestart met de bouw van burgerwoningen aan de noordzijde van en boven de Falconrui. In de jaren 1643 en 1644 werden verschillende huizen op het Falconplein verbouwd of opnieuw gebouwd. In 1653 werd het klooster getroffen door een vloed.

Over de periode na 1665 zijn we niet zo goed ingelicht over het klooster. Wel is geweten dat er in 1668 een zware brand in het klooster woedde en door Antwerpse liefdadigheid, vooral door familie

³⁵ Het huidige projectgebied maakte met andere woorden vanaf 1523 deel uit van de bezittingen van het Falconklooster. Op dat moment maakte het deel uit van het Godshuis Van der Biest dat bij testament werd opgericht in 1504.

de Roomer, heropgebouwd. In 1710 voerden de Falcontinnen een proces tegen de stad. Het geschil had te maken met een weg doorheen het klooster langs de Falconrui.

In 1783 beval de Oostenrijkse keizer Jozef II de definitieve sluiting van het klooster en nam alle aanhorigheden in beslag. Op het moment van de afschaffing beschikte het klooster over 15 huizen, een blekerij, acht hoeven, vijf moeshoven en ongeveer 270 bunder andere landgoederen in de omliggende gemeenten. De roerende goederen werden verkocht. Ook werden onder meer vloeren, marmers, zerken en houtwerken verkocht. Zelfs de altaren en ingemetselde marmerstukken werden verkocht. Van de brouwerij werden stallingen gemaakt. Het Falconklooster werd in gebruik genomen door Oostenrijkse en vervolgens Antwerpse (Brabantse) militairen en deels ingericht als militair gasthuis, maar dit brandde af op 8 januari 1793. De kerk bleef van deze brand gespaard.

Uit dit historisch overzicht mag blijken dat het projectgebied zich vanaf de 13de eeuw aan de rand van de stadsomwalling bevond. In de 14de eeuw werd het terrein opgenomen binnen de omwalling. Vanaf het begin van de 16de eeuw maakte het deel uit van de bezittingen van het Godshuis Van der Biest. Tegen het tweede kwart van de 16de eeuw kwam het terrein in bezit van de kloosterzusters en maakte het deel uit van het Falconklooster tot het laatste kwart van de 18de eeuw.

3.2.2 Cartografische bronnen ³⁶

Het projectgebied situeert zich aan de rand van de derde stadsuitbreiding (13de eeuw) en is gelegen op de noordelijke oever van de Falconrui. De benaming van de straat is te danken aan de aanwezigheid van een stadsgracht en verwijst rechtstreeks naar de middeleeuwse toestand. Bij de 4de stadsuitbreiding in het begin van de 14de eeuw, wordt het terrein definitief opgenomen binnen de omwalling. Of het projectgebied in deze periode reeds bebouwd was valt moeilijk te achterhalen. Immers voor de oudste periode beschikken we niet over cartografische bronnen. Wel dient hier vermeld te worden dat tijdens archeologisch onderzoek uitgevoerd in 2016 – 2017 resten werden aangetroffen van een oude Ap-horizont alsook 12de-13de-eeuwse sporen in de afgedekte onverstoorde C-horizont op een diepte van ongeveer 2,90 meter +TAW. Het onderzoek werd uitgevoerd ten westen van het projectgebied ter hoogte van het vroegere Falconklooster. Het projectgebied bevindt zich net ten noorden van Klapdorp waar een belangrijke bewoningskern ontwikkelde vanaf de 12de-13de eeuw.

In de eerste plaats worden enkele niet gegeorefererde 16de-eeuwse kaarten van Antwerpen besproken. De kaarten werden geraadpleegd via www.cartesius.be. Alhoewel de exacte positie van het projectgebied op deze kaarten moeilijk te achterhalen is, geven ze toch een indicatie omtrent de aanwezige bebouwing in de directe omgeving in de 16de eeuw. Het terrein was op dit moment reeds in handen van de kloosterzusters en maakte deel uit van het Falconklooster.

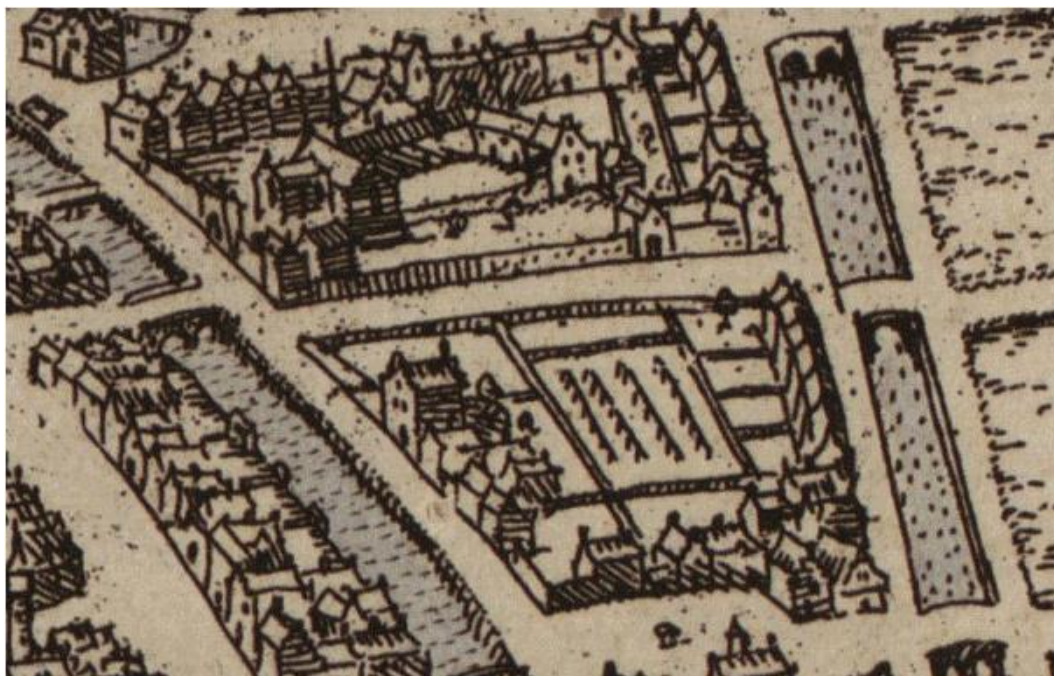
Een eerste kaart dateert van vóór de oprichting van de Spaanse citadel. De Spaanse Omwalling werd echter al wel gerealiseerd. Wanneer we op de kaart van Cock uit 1557 inzoomen op het hier bestudeerde bouwblok, valt meteen de aanwezigheid op van de stadsgrachten links (Falconrui) en rechts (Oudeleeuwenrui) van het bouwblok. Het bouwblok ten westen (boven) wordt gedomineerd door het Falconklooster. Binnen het bestudeerde bouwblok is bebouwing aanwezig langs de

³⁶ VERVOORT R., 2021a, pp. 31-41

Falconrui. Het betreft hier allicht de gebouwen van het Godshuis Van der Biest gelegen net ten oosten van het projectgebied. De zuidwestelijke hoek van het bouwblok, waarbinnen het projectgebied is gesitueerd, lijkt te zijn omgeven door een muur, maar lijkt verder onbebouwd te zijn.

Figuur 28: H. Cock, 1557.³⁷

Figuur 29: H. Cock, 1557; detail ter hoogte van het projectgebied.³⁸

³⁷ <http://uurl.kbr.be/1043517>

³⁸ <http://uurl.kbr.be/1043517>

De kaart van Bononiensis uit 1565 biedt een iets gedetailleerder beeld van het bestudeerde bouwblok. In vergelijking met de kaart van Cock zijn er niet veel verschillen op te merken. De kaart is uiteraard gedetailleerder dan voorgaande kaart. Het meest opmerkelijke verschil is de aanwezigheid van bebouwing langs de volledige Falconruï, dus ook in de op de kaart van Cock als leeg afgebeelde zuidwestelijke hoek van het bouwblok. Dit zou betekenen dat in de loop van het derde kwart van de 16de eeuw (opnieuw?) bebouwing verschijnt binnen het projectgebied. Deze bebouwing kan dan mogelijk ook in verband worden gebracht met de activiteiten van het Falconklooster dat het terrein slechts 25 jaar eerder in bezit kreeg

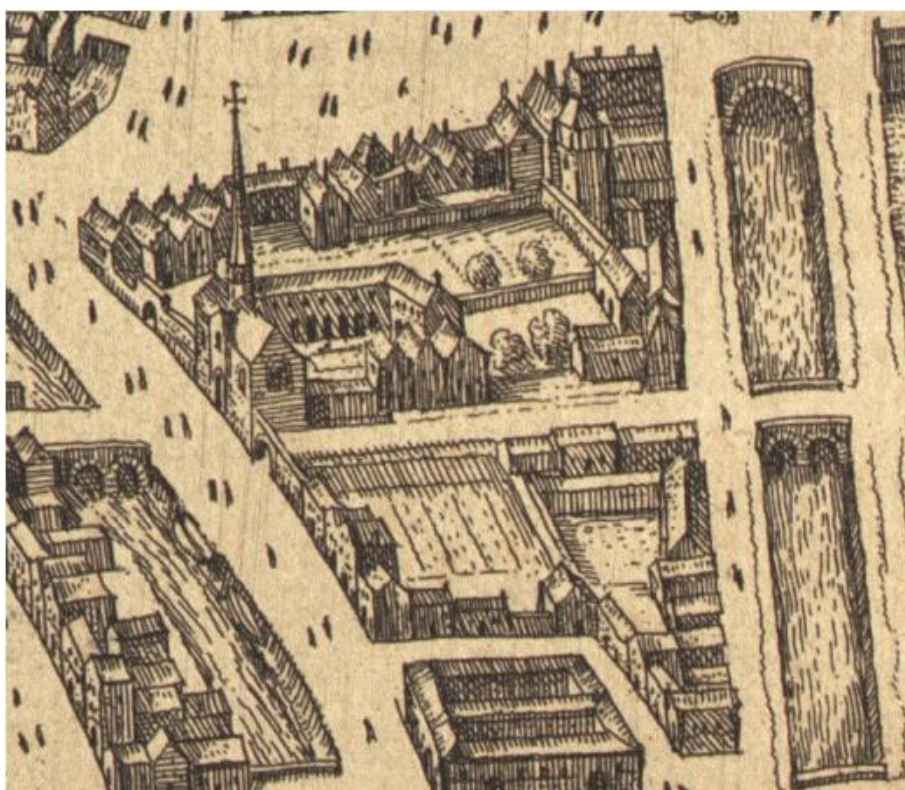
Figuur 30: Bononiensis, 1565; detail ter hoogte van het projectgebied.³⁹

De kaart van Hoefnagel uit het einde van de 16de eeuw geeft weer een beeld dat sterker aanleunt bij de kaart van Cock dan bij deze van Bononiensis. De uiterste zuidwestelijke hoek van het bouwblok is onbebouwd en omgeven door een muur die doorloopt in de richting van het kloostercomplex. Ter hoogte van de huidige Generaal Beliardstraat is een gebogen doorgang in de muur zichtbaar. Vanaf de 17de eeuw zijn de beschikbare historische kaarten veel minder gedetailleerd weergegeven. Vaak geven ze enkel de straten en waterlopen, de contouren van de bouwblokken en de belangrijkste monumenten weer.

³⁹ <https://dams.antwerpen.be/asset/M2MqUJAPTiBiFSQcxqptum>

Figuur 31: Hoefnagel G., 1598-1600.⁴⁰

Figuur 32: Hoefnagel G., 1598-1600; detail ter hoogte van het projectgebied.⁴¹

Voor de periode vanaf de 18de eeuw beschikken we over enkele door de Vlaamse Overheid beschikbaar gestelde gedigitaliseerde en gegeorefereerde kaarten en de "Caert Figurative" door J.C. Van Lyere uit 1705.

Deze laatste betreft een pré-kadastrale kaart waarop de verschillende bebouwde percelen zichtbaar zijn. Op de kaart herkennen we aan de noordzijde van de Falconrui het Falconklooster enerzijds en

⁴⁰ <http://uurl.kbr.be/1035817>

⁴¹ <http://uurl.kbr.be/1035817>

het Hessenhuis anderzijds. Verder lijken er geen noemenswaardige items op de kaart aanwezig aan de noordelijke zijde van de rui. De terreinen worden aangegeven als bleekweide bij het klooster enerzijds en als 'den doolhof' anderzijds. Deze laatste handelt mogelijk over een boomgaard. Ten zuiden van de Falconruï (dit deel werd reeds eerder binnen de stadsomwalling opgenomen) is er sprake van lange smalle percelen van het Kipdorp die in noordelijke richting uitstrekken tot over de rui. De volledige zuidelijke zijde lijkt te zijn ingenomen door bebouwde percelen.

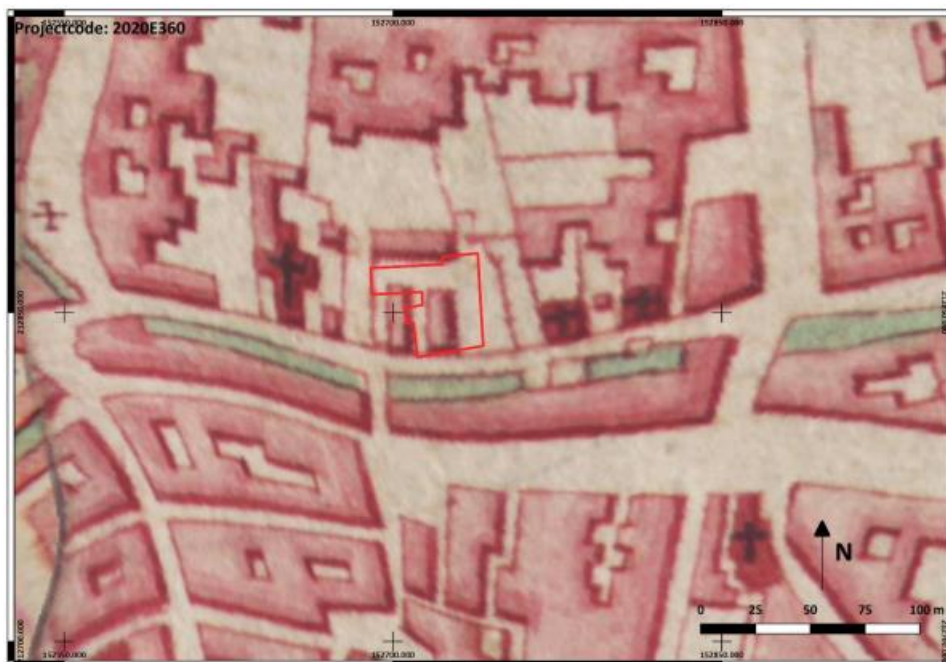

Figuur 33: 'Caert figurative' door J.C. Van Lyere (1705)⁴² met benadering het projectgebied (rood)

De georeferentie voor de kaart van Fricx uit 1712 is niet volledig geslaagd, aangezien het projectgebied wordt weergegeven ter hoogte van de 16de-eeuwse omwalling in het noorden van de stad. De kaart geeft niet genoeg details weer om zicht te krijgen op de eventueel binnen de bouwblokken aanwezige open ruimtes en/of bebouwing en wordt daarom niet weergegeven in de tekst.

Wanneer de kaart van Ferraris uit 1771-1778 bekeken wordt, moet eveneens rekening houden met een mogelijke afwijking in de georeferentie. Op de kaart is de kerk van het Falconklooster te herkennen, de kapel van het Godshuis Van der Biest en de meer oostelijk gelegen kapel van een ander Godshuis. Ter hoogte van het projectgebied situeert zich een langwerpige bouw haaks op de Falconruï. Net ten westen hiervan situeert zich een tweede gelijkaardig weergegeven bebouwingsconcentratie.

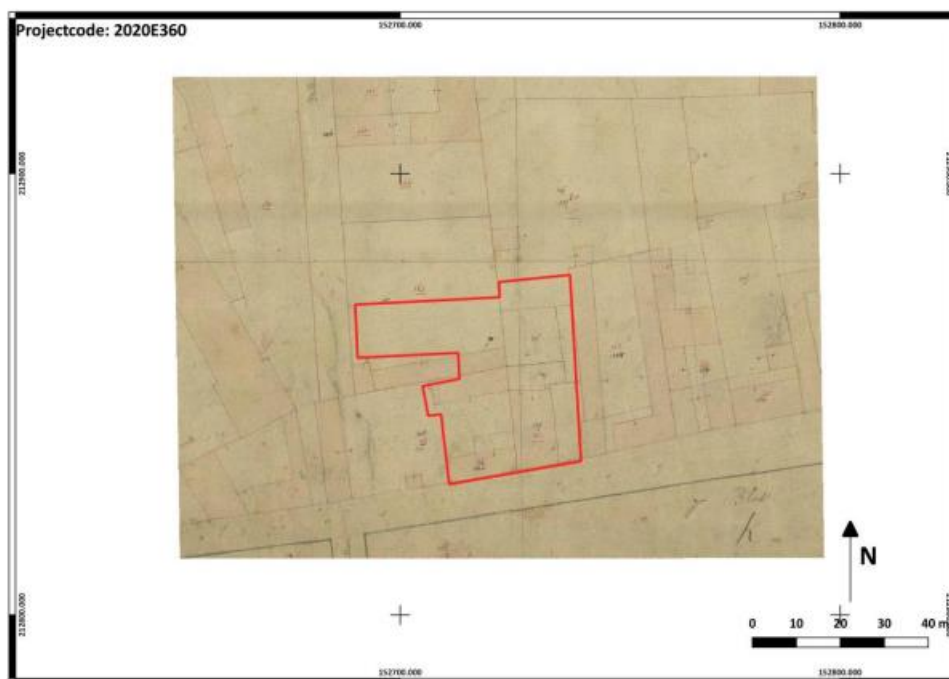
⁴² SAA 12#5006

Figuur 34: Projectgebied op de kaart van Ferraris 1771-1778 (© Robby Vervoort)

Een volgende kaart dateert uit de periode 1830-1836. Op het primitief kadaster zijn duidelijk de afzonderlijke percelen binnen het bouwblok, alsook de bebouwde zones en de open ruimtes aangeduid.

Op het Primitief kadaster herkennen we ter hoogte van de Falconrui nummer 31 een huis haaks op de straat georiënteerd dat zich parallel aan de servitudeweg uitstrekt binnen het projectgebied. Ter hoogte van de nummers 27 en 29 situeert zich één brede woning parallel aan de straat. Achterop het perceel situeert zich een parallelle constructie met hierachter een deel van de bebouwing behorend tot de Generaal Belliardstraat 27 die doorloopt tot binnen het huidige terrein. Het noordelijke deel van het terrein en de zone langs de Generaal Belliardstraat is onbebouwd. Minstens een deel van de op de kaart aangeduide bebouwing lijkt overeen te stemmen met de bebouwing op de kaart van Ferraris en kan mogelijk worden toegeschreven aan de activiteiten van het Falconklooster.

Figuur 35: Uittreksel primitief kadaster 1830-1836 met benadering projectgebied⁴³ (© Robby Vervoort)

De kaart van Vandermaelen uit 1854 geeft weinig concrete info over het projectgebied. Het maakt deel uit van een als volledig bebouwd bouwblok weergegeven gearceerde zone.

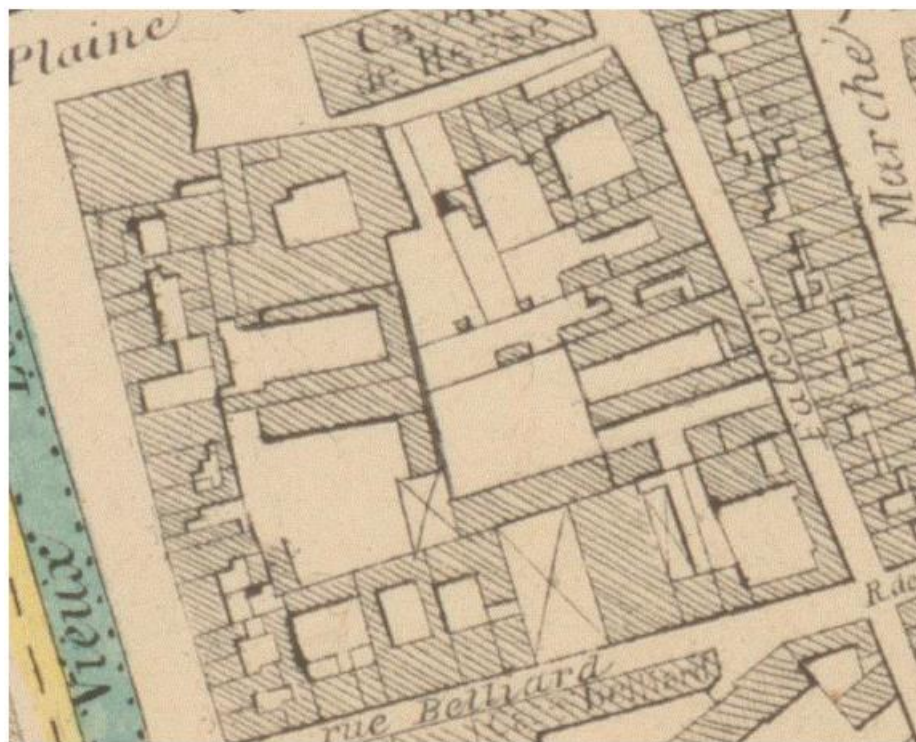

Figuur 36: Kaart Vandermaelen, 1854 (© Robby Vervoort)

⁴³

https://search.arch.be/imageserver/topview.php?FIF=550/550_0001_000/550_0001_000_02555_000/550_001_000_02555_000_0_0004.jp2

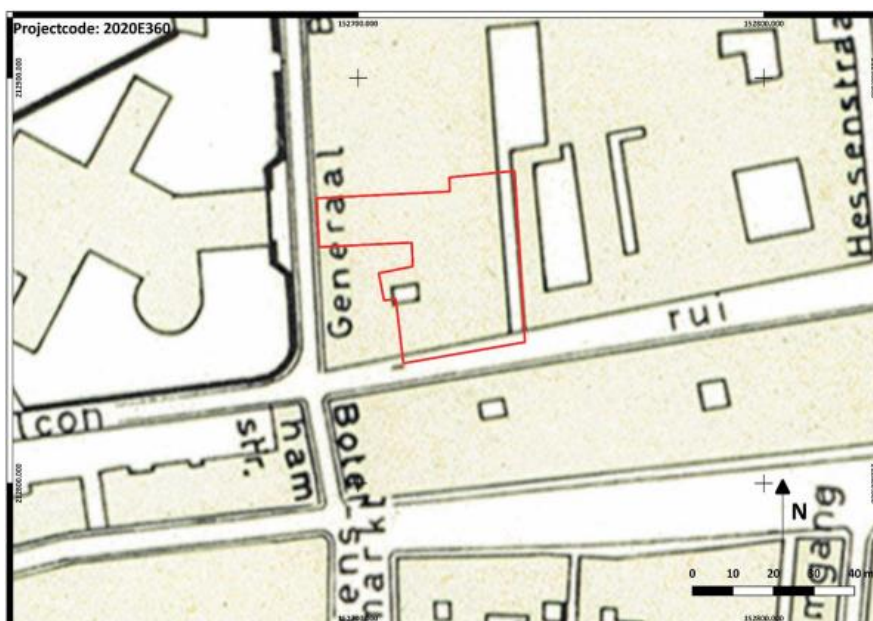
De topografische perceelskaart uit 1887 geeft een gedetailleerd beeld van de aanwezige bebouwing en percelering. Wanneer we de kaart vergelijken met het Primitief Kadaster zien we een verdere noordwaartse uitbreiding van de bebouwing ter hoogte van de Falconrui 31 en zien we een toename van de bebouwing tussen de voor en achterbouw ter hoogte van Falconrui 27 – 29. Ook aan de straatzijde ter hoogte van de Generaal Belliardstraat verschijnt bebouwing binnen het projectgebied.

Figuur 37: Topografische perceelskaart 1887⁴⁴

Op de topografische kaarten van het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw zien we dat het projectgebied met uitzondering van een kleine binnenkoer, volledig is volgebouwd.

⁴⁴ <https://uurl.kbr.be/1622585>

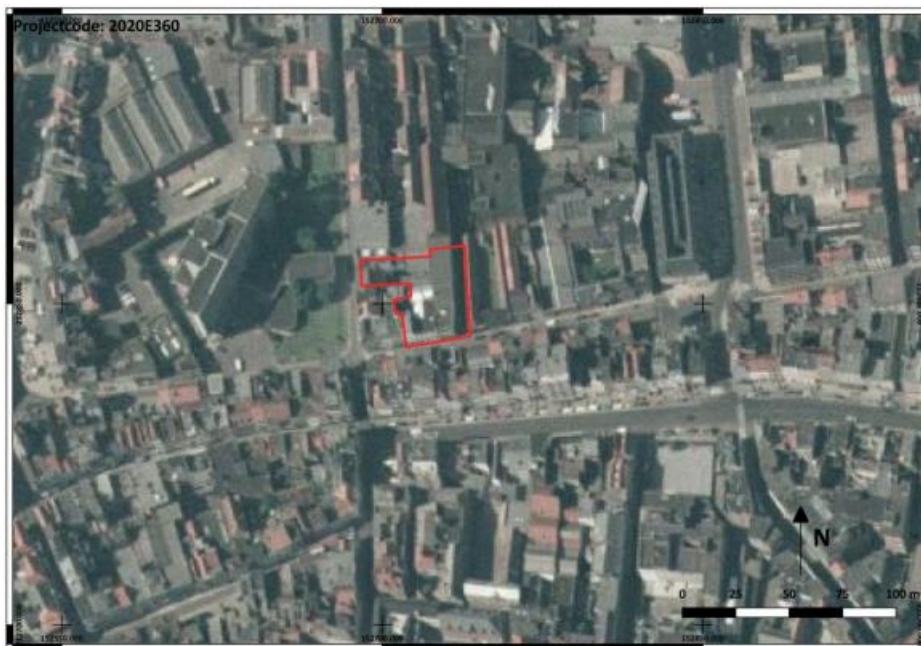

Figuur 38: Topografische kaart Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw (1950) (© Robby Vervoort)

Een laatste gegevensbron betreffen de luchtfotografische opnames van het projectgebied in de loop van de 20ste en 21ste eeuw. Alhoewel de luchtfoto uit 1971 niet erg duidelijk is, lijkt deze toch een volledig volgebouwd projectgebied te vertonen. De bebouwing lijkt goed overeen te komen met deze op de foto uit 1979-1990 en de daaropvolgende luchtfoto's uit de 21ste eeuw. Er lijken zich met andere woorden sinds de tweede helft van de 20ste eeuw geen ingrijpende veranderingen meer te hebben voorgedaan aan het gebouwenbestand aanwezig binnen het projectgebied.

Figuur 39: Luchtfoto projectgebied 1971 (© Robby Vervoort)

Figuur 40: Luchtfoto projectgebied 1979-1990 (© Robby Vervoort)

Figuur 41: Luchtfoto projectgebied 2000-2003 (© Robby Vervoort)

Figuur 42: Luchtfoto projectgebied 2018 (© Robby Vervoort)

3.3 Beschrijving van het archeologische kader

3.3.1 Archeologische bronnen en CAI ⁴⁵

Het eerste grootschalige archeologisch onderzoek in Antwerpen ging van start in 1952. Onder leiding van Adelbert Van de Walle gebeurden opgravingen op verschillende plekken in de Antwerpse burchtzone, meer bepaald in en rond het Steen. De laatste opgravingscampagne vond plaats in 1961. De resultaten waren verbluffend: het bodemarchief in deze historische kern van Antwerpen bleek uitzonderlijk goed bewaard en van onschatbare waarde

De resultaten van dit eerste grootschalige archeologisch stadskernonderzoek in Antwerpen namen elke twijfel over de noodzaak voor een gedegen archeologische opvolging bij graafwerken in de stad weg. Toch duurde het nog tot begin jaren '70 vooraleer een nieuw archeologisch onderzoek in de stad zou plaatsvinden én er voor het eerst sprake was van een archeoloog in stadsdienst. In 1973 kwamen bij de werken voor de aanleg van de metro zoveel archeologische sporen en vondsten aan het licht dat het stadsbestuur besliste één van zijn personeelsleden over te plaatsen naar de oudheidkundige musea. Hij moest onder leiding van de conservator toezien op de werken. Een jaar later, in 1974, begon men met de aanleg van de zgn. stadsparking, tussen stadhuis en museum Vleeshuis. Hierbij kwamen veel sporen en vondsten aan het licht waaronder een niet onbelangrijk deel daterend uit de Gallo-Romeinse periode. Vanaf dat moment ging de stad over tot de aanstelling van een archeoloog.

In de volgende jaren nam het aantal archeologische interventies toe. Vanaf het begin kreeg het veldwerk voorrang en zo konden heel wat sites gelokaliseerd en onderzocht worden. Door de krappe

⁴⁵ VERVOORT R., 2021a, pp. 42-48

personeelsbezetting (twee personeelsleden en enkele arbeiders of vrijwilligers) moest men zich wel beperken tot plaatsen binnen de oudste stadskern.

In 1983 mocht de opgravingsploeg zich officieel 'Afdeling Opgravingen' noemen, en dit als onderdeel van de oudheidkundige musea. De apotheose van deze periode was het grootschalig archeologisch onderzoek dat in 1987 in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van start ging. Deze opgravingen en de resultaten waren uiterst interessant en het onderwerp van vele tentoonstellingen, publicaties en lezingen. Daarnaast kon het grote publiek tijdens de opgravingen met behulp van kijkvensters de archeologen aan het werk zien in het dwarsschip en het koor.

Met de jaren groeide bij het publiek en de overheid het besef over het belang van stadsarcheologisch erfgoed. De voedingsbodem was gelegd om in de volgende jaren een grote stap te realiseren: van noodonderzoek evolueren naar een gestructureerd preventief beleid.

In het begin van de jaren '90 ondergaat de stedelijke administratie een belangrijke reorganisatie. De structuur van de musea wordt gewijzigd en de afdeling archeologie komt terecht onder de groep van kunsthistorische musea. Door sanering van het stedelijk apparaat zijn de mogelijkheden naar middelen en personeel beperkt. Dankzij een actief publieksbeleid verwerft archeologie stilaan een positie in het veld van cultureel erfgoed.

Een nieuwe stedelijke reorganisatie in het midden van de jaren '90 verandert ook de werking van de afdeling archeologie. Die wordt samen met de dienst monumentenzorg ondergebracht in het stedelijk ontwikkelingsbedrijf. Vanaf dat moment is er een rechtstreekse link tussen archeologie en het ruimtelijk beleid van de stad.

In 1993 wordt in Vlaanderen het decreet 'houdende bescherming van het archeologisch patrimonium' van kracht. Dit betekent een fundamentele stap voor de Vlaamse archeologie en dus ook voor de Antwerpse stadsarcheologie. Dankzij dit decreet ontstond niet alleen een wettelijke basis voor de archeologische werking, maar werden ook aanknopingspunten bij het ruimtelijk beleid ingebouwd. Bij privé-bouwprojecten bleef de verplichte melding van toevallsvondsten de belangrijkste insteek voor archeologische tussenkomst; bij publieke werken werd vanaf dan een bindend advies door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) verplicht.

Daarnaast werd in 1992 door de lidstaten van de Raad van Europa het Verdrag van Malta opgesteld, een verdrag dat een betere bescherming garandeert van het ondergrondse cultureel erfgoed.

In het licht van de vigerende wetgeving en 'in de geest van Malta' kunnen stilaan de eerste bouwheren overtuigd worden om voorafgaand of begeleidend archeologisch onderzoek toe te laten en ook voor de financiering daarvan in te staan. In de beginjaren zijn daarvan de belangrijkste voorbeelden: het archeologisch onderzoek bij de aanleg van het werkspoor in Ekeren en de archeologische begeleiding bij de heraanleg van de Leien - fase 1.

Op de centrale archeologische inventaris zijn talrijke locaties aangeduid op het grondgebied van Antwerpen. Het is niet onze bedoeling hier een uitgebreide oplistings te voorzien van alle aanwezige locaties. We beperken ons tot de locaties die zich in de onmiddellijke omgeving (200 meter) van het projectgebied bevinden.

Middeleeuwen:

- CAI 156828: ⁴⁶

Tijdens archeologisch onderzoek ter hoogte van het Falconplein werden resten aangetroffen van de (laat-)middeleeuwse stratigrafische opbouw.⁴⁷

- CAI 156565: ⁴⁸

Tijdens archeologisch onderzoek in de Raapstraat werden verschillende laatmiddeleeuwse afvalkuilen aangetroffen. Het onderzoek leverde verder enkele 16de-eeuwse afvalkuilen op alsook resten die in verband staan met de suikerindustrie die op het terrein plaatsvond vanaf de 16de eeuw. Het aangetroffen afval kon in de 18de eeuw worden gedateerd.⁴⁹

- CAI 210654: ⁵⁰

Tijdens archeologisch onderzoek in de Vekestraat werden verschillende middeleeuwse resten aangetroffen. Naast paalkuilen en greppels werd een afvalkuil van een leerlooier of hoornbewerker aangetroffen. Verder werden verschillende muurresten uit de nieuwe tijd ontdekt.⁵¹

- CAI 155982: ⁵²

Bij een archeologische prospectie met ingreep in de bodem werden op de Paardenmarkt resten aangetroffen van een 15de-eeuws godshuis. Resten van de bijbehorende kapel konden niet worden geïdentificeerd. De overige resten bestonden uit 19de-eeuwse muurresten van het in 1980 gesloopte bouwblok.⁵³

Nieuwe Tijd:

- CAI 366187: ⁵⁴

Op de locatie situeert zich volgens 16de-eeuwse cartografische bronnen de Falconbrug.

- CAI 152757: ⁵⁵

Tijdens een noodonderzoek uitgevoerd door de stedelijke archeologische dienst werden 16de-eeuwse muurresten aangetroffen ter hoogte van de Falconrui.⁵⁶

⁴⁶ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/156828>

⁴⁷ BELLENS T., 2007: Archeologisch onderzoek in Antwerpen in 2006, in: *Archaeologia Mediaevalis*, 30, p. 13-15

⁴⁸ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/156565>

⁴⁹ VEECKMAN J., 1995: Stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen (Antw.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, 18, p. 51-53

⁵⁰ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/210654>

⁵¹ VANDERGINST V. & SMEETS M., 2015: Het archeologisch onderzoek aan de Vekestraat te Antwerpen, in: *Archeo-rapport*, 297

⁵² <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/155982>

⁵³ BOUCKAERT K., 2011: Archeologische prospectie aan de Paardenmarkt 34-36 te Antwerpen, in: *AS Rapportage*, 2011-05

⁵⁴ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366187>

⁵⁵ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/152757>

⁵⁶ SCHRYVERS A., 2011: Gegevens archeologisch onderzoek in Antwerpen voor CAI

- CAI 152756: ⁵⁷

Tijdens archeologisch onderzoek op de hoek van de Falconrui en de Verversrui werden resten van een 16de-eeuws bouwblok aangetroffen. De resten bestonden naast muurwerk en funderingen eveneens uit vloertjes en een beerput. Tijdens het onderzoek werden talrijke mobiele vondsten in de vorm van aardewerk en glas gevonden.⁵⁸

- CAI 366177: ⁵⁹

Op de locatie situeert zich volgens 16de-eeuwse cartografische bronnen een brug.

- CAI 366178: ⁶⁰

Op de locatie situeert zich volgens 16de-eeuwse cartografische bronnen een brug.

- CAI 218216: ⁶¹

Ter hoogte van de Stadswaag werd een 16de-eeuwse waterput aangetroffen. De vulling bevatte resten uit de periode 16de - 18de eeuw.

- CAI 366185: ⁶²

Op de locatie situeert zich volgens 16de-eeuwse cartografische bronnen de Hessenbrug.

- CAI 366186: ⁶³

Op de locatie situeert zich volgens 16de-eeuwse cartografische bronnen een brug.

Nieuwste Tijd:

In het bouwblok ten westen van het projectgebied bevond zich de Falconkazerne (1830-1941). Op de CAI worden verschillende locaties vermeld die betrekking hebben op deze kazerne. De vermelde locaties werden op basis van 19de-eeuwse cartografische bronnen ingegeven. Het betreft de locaties CAI 366056, CAI 366340, CAI 366343 en CAI 366344.

- CAI 366057: ⁶⁴

Op het Hessenplein situeert zich volgens 19de-eeuwse cartografische bronnen een manege.

⁵⁷ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/152756>

⁵⁸ SCHRYVERS A., 2011: Gegevens archeologisch onderzoek in Anwerpen voor CAI

⁵⁹ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366177>

⁶⁰ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366178>

⁶¹ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/218216>

⁶² <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366185>

⁶³ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366186>

⁶⁴ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/366057>

Sinds 2007 werden er verschillende archeologische onderzoeken uitgevoerd ter hoogte van het ten westen van het projectgebied gelegen bouwblok. Binnen dit bouwblok dat zich uitstrekt tussen de Falconrui in het zuiden, het Falconplein in het westen, de Oudeleeuwenrui in het noorden en de Generaal Beliardstraat in het zuiden, situeerde zich niet enkel de hierboven reeds vermelde Falconkazerne, maar eveneens het laatmiddeleeuwse Falconklooster en voorafgaandelijke Falconshof.

Figuur 43: CAI-locaties in de omgeving van het plangebied (© Robby Vervoort).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 46, Figuur 36; CAI)

Tijdens de uitgevoerde onderzoeken werden resten aangetroffen uit de periode vanaf de late middeleeuwen (12de eeuw) tot de nieuwste tijd (Falconkazerne en industriële resten). Tevens leverde het onderzoek aanwijzingen op omtrent pré-stedelijke menselijke aanwezigheid in de vorm van een losse scherp handgevormd aardewerk en een lithisch artefact (kling). Het onderzoek toonde aan dat er voorafgaandelijk aan de opname van het terrein binnen de stadsomwalling reeds beperkte menselijke activiteiten plaatsvonden. De aanwezigheid van een lokaal bewaarde gehomogeniseerde Ap-horizont en enkele sporen (greppels en palen) waren hiervan het bewijs. Het terrein onderging meer ingrijpende veranderingen vanaf de 14de eeuw toen het in handen kwam van een rijke Italiaanse edelman die de basis legde voor het latere Falconklooster. Van dit klooster werden verschillende resten aangetroffen bestaande uit kelders, vloerniveaus, pandgangen, architecturale elementen, de funderingen van de kerk met verschillende annexen en bouwfases, cryptes, afwateringssystemen, ruïen en de nodige afvalconcentraties. Het onderzoek leverde bewijs van meer dan 100 inhumaties waaronder verschillende kinderen. Tijdens het meest recente uitgevoerde onderzoek bleek dat de onaangeroerde C-horizont zich bevond onder een intacte Ap-horizont op een diepte van plusminus 2,90 meter + TAW. De locatie en de resultaten van dit onderzoek werden

nog niet opgenomen op de CAI. De reeds op de CAI vermelde locaties met betrekking tot dit onderzoek zijn: CAI 157501, CAI 219683, CAI 219758, CAI 212824 en CAI 220031.⁶⁵

Het projectgebied valt binnen de ‘Historische stadskern van Antwerpen’ (ID 140031) in de Inventaris van het Archeologische Erfgoed. Dit is het gebied waar de stad Antwerpen zich ontwikkelde. Het bevindt zich nabij de samenloop van de rivieren Schelde en Schijn. Hoewel beide rivieren doorheen de tijd wijzigingen ondergingen, speelt vooral de Schelde een cruciale rol in de stadsontwikkeling. Bodemkundig kenmerkt het grondgebied van de stad Antwerpen zich door het voorkomen van diverse bodemtypes, met natte alluviale gronden (Scheldeboorden en -vallei), natte tot droge (soms lemige) zandgronden (al dan niet met het voorkomen van klei) en polders. Hieronder schuilen pleistocene afzettingen. Op vele plaatsen, niet alleen in de bebouwde kernen maar ook in grote delen van de haven en op de linkeroever, is de oorspronkelijke bodemopbouw gewijzigd onder impuls van verstedelijking en industrialisering. In de historische binnenstad vertoont de bodemopbouw eveneens grote verschillen: hoe dichter bij de oude stadskern, hoe omvangrijker en complexer. In en rond de burchtzone bijvoorbeeld reiken de archeologische lagen tot vier meter onder het huidige straatniveau, zelfs na grote saneringswerken in de 19de en 20ste eeuw, waarbij veelal laat- en post-middeleeuwse strata verdwenen.

Het grondgebied van de stad Antwerpen situeert zich op beide oevers van de Schelde. De rechteroever van de Schelde, waar om historische redenen de stad zich grotendeels ontwikkelde, kreeg pas tegen het einde van de 19de eeuw een meer rechthoekig verloop met het rechtstrekken van de kaaien. Het oorspronkelijk onregelmatige verloop kende verschillende uitsprongen, waarvan de Werf ten noorden van het Steen en een uitsprong ter hoogte van de Sint-Michielsabdij de belangrijkste zijn. Dit waren wellicht natuurlijke aanlegplaatsen.

Heel het gebied binnen de Leien staat op het gewestplan ingekleurd als woongebied met cultureel, historische en/of esthetische waarde.⁶⁶

3.3.2 Overige wetenschappelijke inventarissen ⁶⁷

Het uiterste oostelijke deel van het projectgebied, ter hoogte van de bestaande servitudeweg maakt deel uit van de Molenberg Natie. Het bouwkundig element (ID 4922)⁶⁸ werd opgenomen op de lijst van vastgesteld bouwkundig erfgoed (ID 100521)⁶⁹. Het complex wordt gevormd door de pakhuizen van de Molenberg Natie, parallel ingeplant aan beide zijden van een oorspronkelijk afgesloten, gekasseide binnenplaats, die bereikbaar is via een gekasseide gang vanuit de Falconrui. Naar verluidt opgericht in 1802 en oorspronkelijk Meulenbergh Natie genoemd, zou de naam van deze

⁶⁵ GHEYSEN K. & CALUWE D., 2008: Opgraving van het Falconklooster aan de Falconrui te Antwerpen: een stand van zaken (Antw.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, 31, p. 57-60

YINCKIER G., 2018: Verslag van een terreinbezoek naar aanleiding van een toevalsvondst te Antwerpen, *Falco de Lampagneplein 20/ Falconrui (Prov. Antwerpen)*

JANSSENS N. & WOLTINGE I., 2013: Archeologische begeleiding Antwerpen, Zeemanshuis, in *BAAC Vlaanderen Rapport*, 64

VERVOORT R. et al, 2016: Archeologische opgraving Antwerpen – Oudeleeuwenrui Volume 1, in: *Rapporten All-Archeo*, 176

VERVOORT R. et al, 2016: Archeologische opgraving Antwerpen – Oudeleeuwenrui Volume 2, in: *Rapporten All-Archeo*, 176

GHEYSEN K., 2009: Archeologisch onderzoek naar het Falconinnenklooster, in: *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg*, 5

VERVOORT R., et al, 2020: Archeologische opgraving Antwerpen – Falconrui. ‘Falconhoven’, in: *Rapporten All-Archeo bvba*, 424

⁶⁶ <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/1440031>

⁶⁷ VERVOORT R., 2021a, pp. 48-67

⁶⁸ <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/4922>

⁶⁹ <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/100521>

waternatie zowel kunnen verwijzen naar de Molenberg bij de Kipdorppoort, als naar de stichter, in dat geval wellicht Gerardus of diens zoon J.F. Meulenberghs.

Het westelijke pakhuis met paardenstal en kantoor in eclectische stijl werd opgetrokken naar een ontwerp door de architect Jos. Bellens uit 1873. Een gevelsteen draagt het opschrift: "GEBOUW OPGERICHT DOOR DE / LEDEN DER MOLENBERG NATIE / J. VAN HOOCHTEN, VAN ROY & Cie / 1 SEPTEMBER 1873 / BOUWMEESTER / JOS. BELLENS". Het oostelijk pakhuis in modernistische stijl kwam tot stand naar een ontwerp door de architecten Antoine George en Harry van de Veerdonk uit 1937. Aanvankelijk was een gebouw van vijf bouwlagen gepland, maar het bleef uiteindelijk bij vier. Sinds 1993 zijn de gebouwen van de Molenberg Natie tot één complex verenigd met de aanpalende gebouwen van de Ruys Natie, de Handels Natie en de Zuid Natie. Alle vroegere scheidingsmuren werden vervolgens gesloopt en de gebouwen gerenoveerd tot een kantoor- en wooncomplex, in combinatie met nieuwbouw.

Het langgerekte westelijke pakhuis, met een gevelbreedte van oorspronkelijk dertien traveeën, omvat drie bouwlagen onder een zadeldak. De sobere constructie uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband, rust op een plint uit blauwe hardsteen. Volkomen symmetrisch van opzet, wordt de opstand gemarkeerd door twee zijrisalieten, elk twee traveeën breed, het rechter afgeschermd door een recente aanbouw. De tussenliggende traveeën zijn volgens een alternerend ritme in de middenas, de vierde en tiende travee geaccentueerd door poorttraveeën met laaddeuren en een overkapte hijsbalk uitgerust met een katrol. Verder is de opstand opgebouwd uit regelmatige registers van steekboogopeningen met arduinen lekdrempel, doorgetrokken tot een kordon op de eerste verdieping. Een gekorniste houten kroonlijst vormt de gevelbeëindiging

Volgens de bouwplannen was de begane grond door twee inkom- en traphallen opgedeeld in een kantoor, een driebeukige opslagruimte van vier traveeën en een driebeukige paardenstal van zes traveeën. Oorspronkelijk bestond het interieur uit een houten moer- en kinderbalkenconstructie op hardstenen consoles, op de eerste twee bouwlagen ondersteund door twee houten standvinken met slof en schoren. Handkraan (windas) op zolder.

Het oostelijke gebouw met een rastervormige skeletstructuur uit gewapend beton, die de plattegrond opdeelt in zeven beuken van vijf traveeën, omvat vier bouwlagen onder een plat dak. Het gevelfront heeft een parement uit rood baksteenmetselwerk met betonnen lateien en kroonlijsten, dat zijn expressie ontleent aan de horizontale gelaagdheid met verticale accenten, en het plastische oppervlaktereliëf. Volkomen symmetrisch van opzet, wordt de opstand gekenmerkt door een sterk opengewerkte pui met een centrale doorrij, oorspronkelijk tussen afgeronde, gelede postamenten, en horizontale bandramen binnen uit rollagen gemetselde lijsten. Het geheel van bandramen is gevat in een omlopende, sterk geprononceerde profiellijst, die wordt onderbroken door de twee hoger opgetrokken laadtorens met laadluiken en lantaarn onder een breed overkragende kroonlijst. Tussen het oude en nieuwe gebouw achteraan op het perceel, was een zwevende, dubbelhoge droogloods met persiennes ingepast.

Volgens de bouwplannen was de door de doorrij opgedeelde begane grond, bestemd voor de opslag van conserven, en de bovenverdiepingen voor zakken koffie, graan, erwten en gedroogd

fruit. In de laadtorens voorzag het ontwerp 2 motoren van 5PK, één van 10PK en 1 van 2,5 PK voor de zakophalers. Valluiken met bovenlicht en een trappenhuis achteraan ontsloten de verdiepingen.⁷⁰

De volgende bouwkundige relict en beschermd monumenten zijn aanwezig binnen hetzelfde bouwblok als het projectgebied.

- ID 4952:⁷¹

Ter hoogte van de Generaal Belliardstraat nummers 15-19 bevindt zich een als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 99942⁷²) 53 geheel van gekoppelde burgerwoningen en pakhuis in neoclassicistische stijl, naar een ontwerp door de architect Charles Dens uit 1883. Opdrachtgever was Louis Alleman, vennoot in het bedrijf Alleman & Coppieters, een fabrikant van zeildoek en paklinnen.

Het complex is representatief voor het rijpe oeuvre van Charles Dens, die actief was van omstreeks 1870 tot omstreeks 1915. Hij liet een veeleer conventioneel oeuvre na, dat hoofdzakelijk uit burgerhuizen en winkelpanden bestaat, zowel in neoclassicistische stijl als met invloeden van de neo-Vlaamserenaissance.

Het geheel bestaat uit twee volgens spiegelbeeldschema gekoppelde rijwoningen van elk drie traveeën, verbonden door een breed middenrisaliet met inrijpoort, drie bouwlagen hoog onder zadeldak. Oorspronkelijk bepleisterd en beschilderd met schijnvoegen op begane grond en eerste verdieping, rust de vandaag gecementeerde lijstgevel op een plint uit blauwe hardsteen. Horizontaal geled door de puilijst en kordonvormende lekdrempels, beantwoordt de opstand van de burgerhuizen aan een regelmatig ordonnatieschema. Opgebouwd uit registers van rechthoekige deur- en vensteropeningen, vormt een klassiek hoofdstel met houten kroonlijst op klossen de gevelbeëindiging. Het middenrisaliet onderscheidt zich door een inrijpoort in hardstenen omlijsting, hogerop drielichten met pilasters of Corinthische zuiltjes, en als bekroning een oculus en een driehoekig pseudo-fronton. Bewaarde houten poort met drie rondbogige waaiers gescheiden door wortelmotieven. Verbouwde pui in het rechter pand.

Op de binnenplaats, parallel met de voorbouw, pakhuis van drie bouwlagen en vijf traveeën onder zadeldak. Constructie in baksteenbouw met symmetrische opstand, gemarkeerd door een hoger opgetrokken middenrisaliet met puntgevel en laadluiken.⁷³

- ID 4951:⁷⁴

Ter hoogte van de Generaal Belliardstraat nummers 5-7 bevindt zich een als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 99943⁷⁵) geheel van gekoppelde burgerwoningen

⁷⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Molenberg Natie* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4922> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁷¹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4952>

⁷² <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/99942>

⁷³ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Geheel van gekoppelde burgerhuizen en pakhuizen* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4952> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁷⁴ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4951>

⁷⁵ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/99943>

en pakhuis, volgens de bouwaanvraag uit 1831 voor eigen rekening opgetrokken door de aannemer Guillaume J. Hertogs.

Met een totale gevelbreedte van zeven traveeën, omvatten de rijwoningen drie bouwlagen onder een zadeldak, in het linker pand (nummer 5) vervangen door een pseudo-mansarde. Bepleisterde en beschilderde lijstgevel en plint, de begane grond belijnd door schijnvoegen die uitstralen boven de muuropeningen; in het rechter pand (nummer 7) is de witte natuurstenen plint gedecapeerd. Horizontaal geleed door de puilijst, legt de compositie de klemtoon op het middenrisaliet, dat boven de getoogde koetspoort wordt gemarkeerd door een rechthoekig spaarveld in kolossale orde. Op de hoofdverdieping, rondboogvensters met geprofileerde archivoltten op doorgetrokken imposten. Hogerop rechthoekige vensters op lekdrempels met consoles en onderdorpel. Een klassiek hoofdgestel met gedeeltelijk bewaarde houten kroonlijst op klossen vormt de gevelbeëindiging. Toegevoegde dakverdieping in het linker pand en het risaliet. Bewaarde houten poort, inkomdeuren met ijzeren waaier, vensterschrijnwerk en gietijzeren voetschrapers. Vestibule geritmeerd door omlijste rondboognissen met houten schrijnwerk.

Op het gekasseide binnenplein, parallel aan de voorbouw, bevindt zich een pakhuis van drie bouwlagen en vijf traveeën onder zadeldak uit dezelfde bouwperiode. Oorspronkelijk was de opstand opgebouwd uit een rondboogarcade met doorgetrokken imposten op de begane grond, en registers van rechthoekige vensters op de bovenverdiepingen. De gevelordonnantie werd in 1884 in opdracht van de heer Al. Smeyers door de aannemer Emmanuel Desonais aangepast tot steekboogopeningen, met laadluiken en een hijsbalk in de middenas. Bakstenen lijstgevel, de begane grond gecementeerd met schijnvoegen, voorzien van sierankers. Het interieur en de draagstructuur werden vermoedelijk in 1884 en zeker tijdens het interbellum verbouwd. Op de begane grond rusten bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-balken op dubbele I-ligger, welke doorheen een betonnen kolom steken; laatstgenoemde loopt doorheen de gewelflaag, en ook de verdiepingen lijken een betonstructuur te bezitten.⁷⁶

- ID 5662:⁷⁷

Ter hoogte van de Oudeleeuwenrui nummers 32-34 bevindt zich de als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 102951⁷⁸) 59 Wijngaard Natie en het Magazijn St. Joseph. Het gaat om een samenstel van drie pakhuizen en natiegebouwen die kort na elkaar werden opgetrokken. Het middenpand (nummer 34) is het oudste, in 1859 gebouwd door de aannemer-architect Jean Baptiste Winders in opdracht van de heren Van Cuyck en Van Grimbergen, en in 1863 verhoogd met een extra verdieping. Deze laatste lieten in 1863 ook het rechterpand (nummer 62) bouwen, het Magazijn St. Joseph, ontworpen door Winders eind 1862. Het linkerpand (nummer 36) kwam eveneens in 1859, onmiddellijk na het middenpand tot stand in opdracht van de heer P.J. Van Noten, die het nog tijdens de bouw in 1860 met een extra verdieping verhoogde. Ontwerper noch aannemer van dit laatste pand vallen uit de bouwdoSSIERS af te leiden.

In 1869 kwamen het midden- en het rechterpand in het bezit van de Wijngaard Natie, die datzelfde jaar de doorrij naar de binnenplaats liet verbreden door de architect Heliodore Leclef. Deze ontwierp vermoedelijk ook de natiegebouwen zoals paardenstallen en een smidse op de binnenplaats; een niet teruggevonden gevelsteen droeg het opschrift: "DEKENS WEYNS, WILDIERS & CIE DER

⁷⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Geheel van gekoppelde burgerhuizen en pakhuis* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4951> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁷⁷ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/5562>

⁷⁸ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/102951>

WYNGAERD NATIE, 1869, H. LECLEF". De Wijngaard Natie ging terug op de 18de-eeuwse Melknatie of de Natie van de Wijngaardstraat. Deze opereerde vanaf 1864 onder de firma naam Weyns, Wildiers & Cie, met het statuut van vennootschap onder gemeenschappelijke naam, in 1882 gewijzigd tot Van Mechelen, Wildiers & Cie. Natiedeken Ferdinand Van Mechelen (Pulle, 1840- Antwerpen, 1911), liet in 1887 verderop aan de Oudeleeuwenrui het café "Hier is 't in de Wijngaard" bouwen, naar ontwerp van zijn zoon, de latere stadsbouwmeester Alexis Van Mechelen. In 1904 werd door de aannemer Edward Spruyt (zoon) een nog bewaard pakhuis gebouwd op de binnenplaats, palend aan het Magazijn St. Joseph. In 1946, onder het bestuur van dekens Oscar De Buck en Lucien Kops, volgde aan de overzijde van de binnenplaats een groot pakhuis met een betonskelet, naar een ontwerp door de architect Harry van de Veerdonk. Het complex natiegebouwen onderging een grondige renovatie tot handelsruimte, kantoren, en appartementen, in combinatie met nieuwbouw op de binnenplaats, naar een ontwerp door de architect Boud Rombouts uit 2003-2005. Daarbij verdween een deel van de vroegere natiegebouwen, waaronder de stal voor zieke paarden en de smidse aan de zuidzijde, en werd het pakhuis uit 1946 omgevormd tot een parkeergarage waarop twee woonlagen.

De Oudste vleugel en het Magazijn St. Joseph (nummers 32-34) vormt een complex van in totaal vijf traveeën en vier bouwlagen onder een schilddak (Vlaamse pannen), opgetrokken uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband, met spaarzaam gebruik van blauwe hardsteen en witte natuursteen voor de plint, puilijst, pijlers, sluit- en kraagstenen, lekdrempels en steigergaten. Geleed door de puilijst met muizentand en symmetrisch van opzet, legt de compositie van het rechter gedeelte uit 1863 de klemtoon op de brede en hoger opgetrokken middenas. De bovenbouw wordt geritmeerd door een rondbogig en rechthoekige spaarvelden in kolossale orde. Verder onderscheidt het pakhuis zich door het gebruik van contrasterende zwarte baksteen voor de vensteromlijstingen en archivolten. Op de begane grond arcade van korfboogpoorten met sluitstenen en imposten; op de bovenverdiepingen registers van getoogde of rondbogige laadluiken in de middenas, en rondboogtweelichten met lekdrempel op consoles in de zijtraveeën. Een gevelsteen met opschrift "ST. JOSEPH", en een hijsbalk onder een houten luifel met smeedijzeren consoles, accentueren de middenas. Een gemetselde tandlijst en houten kroonlijst boven steigergaten vormen de gevelbeëindiging. Het linker gedeelte uit 1859/1863 is eenvoudiger van opzet, met op de begane grond de brede korfboogdoorrij met schamppalen uit 1869, en getoogde bovenvensters. Constructie van houten moer- en kinderbalken in het interieur, de moerbalk gedragen door twee houten kolommen met slof.

Aan de westzijde van de gekasseide binnenplaats, sluit op het Magazijn St. Joseph het pakhuis uit 1904 aan, drie traveeën breed en vijf bouwlagen hoog op een quasi vierkante plattegrond onder een plat dak. Symmetrische opbouw met centrale laadtravee geaccentueerd door valbruggen onder een overliefelde, ijzeren hijsbalk. Verder rechthoekige openingen met ijzeren I-balk en hardstenen dorpel, en rondboogvensters in de topgeleding. In het interieur structuur van vlakke betonnen vloerplaten, via een gebogen overgang rustend op de benedenflenzen van een uit twee I-balken samengestelde ligger. Deze wordt ondersteund door gietijzeren kolommen met vlakke oplegging en twee kleine aangegoten steunribben. Bij dit pakhuis sluit het vroegere gereedschapsmagazijn aan met houten moerbalken op gietijzeren kolommen in het interieur, en de paardenstal, het magazijn voor paardenvoer en paardengereedschap, met een moer- en kinderbalken-constructie op standvinken en in de buitenmuren aangebrachte geschoorde sleutelstukken. Deze gebouwen omvatten twee bouwlagen onder zadeldaken (Vlaamse pannen), met oorspronkelijk getoogde muuropeningen.

Het Pakhuis Van Noten (nummer 36) uit 1859-1860 bestaat uit een gebouw van twee traveeën en vier bouwlagen onder een zadeldak (nok loodrecht op de straat, pannen). Oorspronkelijk een lijstgevel met centraal dakvenster, is het gevelfront vandaag aangepast tot een puntgevel. Deze heeft een parement uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband, geaccentueerd door contrasterende zwarte baksteen voor de hoekpilasters en -postamenten, archivoltten, waterlijsten, het hoofdgestel en het dakvenster. Geleed door de puilijst, beantwoordt de opstand aan een regelmatig ordonnanschema. Oorspronkelijk geopend door een rondboogarcade met venster en poort, is de begane grond verbouwd. Kolossale hoekpilasters bekroond door gekanteelde postamenten markeren de bovenbouw, die is opgebouwd uit registers van rechthoekige vensters met afgeronde bovenhoeken, doorgetrokken waterlijsten en hardstenen lekdrempels. Vier ronde oculi flankeren het centrale, rondbogige dakvenster met onderdorpel. Een hoofdgestel met muizentand en kordon vormt de gevelbeëindiging.⁷⁹

- ID 5664:⁸⁰

Ter hoogte van de Oudeleeuwenrui nummers 42 bevindt zich het als vastgesteld relicf op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 102954⁸¹) woonhuis en café “In den Roode Engel” in eclectische stijl gebouwd in opdracht van A. Geyskens of Gijskens, naar een ontwerp door de architect Jan Frans Sel-Caluwaerts uit 1897. Uit het bouwdoossier valt af te leiden dat het project twee gekoppelde panden betreft, maar de plattegronden ontbreken. Het pand werd op de voorgevel na gesloopt als onderdeel van een renovatieproject tot kantoren en appartementen met nieuwbouw op het aanpalende perceel, naar een ontwerp door architect Ronny De Meyer en ingenieur-architect Frank Van Hulle uit 2005.

Met een gevelbreedte van in totaal vier traveeën omvatten de rijwoningen drie bouwlagen, oorspronkelijk onder een zadeldak. Vermoedelijk viel het rijwoning oorspronkelijk samen met de brede linker travee, en het cafépand met de drie rechter traveeën. De lijstgevel heeft een parement uit rood baksteenmetselwerk in Vlaams verband, geaccentueerd door gele en zwarte baksteen voor de mozaïeken van borstweringen en boogvelden. Van blauwe hardsteen is gebruik gemaakt voor de geblokte pui, waterlijsten en lekdrempels, van witte natuursteen voor speklagen, diamantkoppen, sluitstenen en het naambord. Doorlopend geleed door de puilijst en geprofileerde waterlijsten, onderscheidt de licht asymmetrische compositie de brede, risalietvormende linker travee van de overige drie traveeën. Oorspronkelijk bestond de pui uit een open doorrij met privé-inkom (opengebroken) in het linker pand, een cafépui met middenportaal en een poort in het rechter pand. Registers van getoogde en rechthoekige vensters met lekdrempel en sluitsteen, gevat in oplopende vensternissen met baksteenmozaïeken op de borstweringen en boogvelden. Naambord met opschrift “IN DEN ROODEN ENGEL” in de twee middentraveeën. Een gekorniste houten kroonlijst met tandlijst en uitgelengde, gegroefde consoles vormt de gevelbeëindiging.⁸²

- ID 5663:⁸³

⁷⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Wijngaard Natie en Magazijn St. Joseph* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5662> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁸⁰ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/5564>

⁸¹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/102954>

⁸² Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *In den Roode Engel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5664> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁸³ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/5663>

Ter hoogte van de Oudeleeuwenrui nummer 44 bevindt zich het als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 102955⁸⁴) café in neo-Vlaamserenaissance-stijl gebouwd in opdracht van de Wijngaard Natie, naar een ontwerp door de architect Alexis Van Mechelen uit 1887. Een op eigen initiatief uitgebaat café, was vanaf de late 19de eeuw een gebruikelijk gegeven voor meerdere havennaties. Het pand werd gerenoveerd als onderdeel van een ruimer opgezet project met woon-, handels- en kantoorfunctie dat ook de aanpalende natiegebouwen van Wijngaard Natie omvatte, naar een ontwerp door de architect Boud Rombouts uit 2003-2005. Daarbij bleef enkel de voorgevel behouden, als toegang tot een parkeergarage.

Met een gevelbreedte van drie traveeën omvat de rijwoning drie bouwlagen onder een zadeldak (nok parallel aan de straat, pannen). De lijstgevel heeft een parement uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband, met smeedijzeren sierankers, gebruik van witte natuursteen voor waterlijsten, speklagen, lateien, lekdrempels, sluitstenen, borstweringen en de bekroning van de geveltop, en oorspronkelijk blauwe hardsteen voor de pui. Geleed door de puilijst en asymmetrisch van opzet, legt de compositie de klemtoon op de twee linker traveeën, die worden bekroond door een verhoogde halsgevel. De rechter travee is als risaliet uitgewerkt. Vandaag verbouwd tot inrit van een ondergrondse parkeergarage, bestond de cafépui oorspronkelijk uit twee rechthoekige terrasdeuren en een privé-inkom tussen geblokte posten. De bovenbouw beantwoordt aan een regelmatig ordonnantieschema, opgebouwd uit registers van rechthoekige vensters met een geprofileerde latei en lekdrempel, een ontlastingsboog voorzien van sluitstenen, diamantkop- of guirlandepanelen op de borstwering of in het bovenlicht. De tweede verdieping onderscheidt zich door een drielicht mat wortelmotieven op de posten, het naambord "HIER IS 'T IN DEN WYNGAARD" en het bouwjaar "JAAR 1887". Halsvormige geveltop met voluten, topstuk waarop de initialen "WGN" van de Wijngaardnatie, en een gebogen fronton met schelp; een houten kroonlijst op consoles beëindigt de rechter travee.⁸⁵

- ID 5665: ⁸⁶

Ter hoogte van de Oudeleeuwenrui nummers 46-48 bevindt zich de als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 102956⁸⁷) Zuid Natie. Natiegebouw in art-nouveaustijl, gebouwd in opdracht van de Zuid-Natie vertegenwoordigd door Hendrik Frans Van den Berg, naar een ontwerp door de architect Frans Seroen uit 1905. De Zuid-Natie gespecialiseerd in de behandeling van zware goederen, werd omstreeks 1877 opgericht, en opereerde vanaf 1882 als samenwerkende maatschappij onder de firmamaam J. Baeck & Cie. Tijdens dezelfde bouwcampagne werd aan het oostelijk uiteinde van het L-vormige perceel, een tweede gebouw of gevelfront opgetrokken (voorheen Hessenplein 4). Hiertegen leunden de bestaande natiegebouwen aan, opklimmend tot het derde kwart van de 19de eeuw. Tot het bouwprogramma behoorde een café uitgebaat door de Zuid-Natie zelf, vanaf de late 19de eeuw een gebruikelijk gegeven voor meerdere havennaties. Het gebouw aan de Oudeleeuwenrui onderging een renovatie tot kantoren naar een ontwerp door de architect Frédéric Staquet uit 1993. In dezelfde periode werden de gebouwen aan het Hessenplein gesloopt.

Het natiegebouw aan de Oudeleeuwenrui, met een gevelbreedte van vier traveeën, omvat vier bouwlagen onder een plat dak. Opgetrokken met een structuur uit gewapend beton, heeft de lijstgevel een parement uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband, geaccentueerd door witte Silezisch

⁸⁴ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/102955>

⁸⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Hier is 't in den Wijngaard* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5663> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁸⁶ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/5665>

⁸⁷ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/102956>

brikken voor speklagen. Van blauwe hardsteen en witte natuursteen is spaarzaam gebruik gemaakt voor de plint, puilijst, schamppalen, hoekblokken, lekdrempels, kraag- en dekstenen. Geleed door de puilijst en asymmetrisch van opzet, legt de compositie de klemtoon op de hoger opgetrokken twee linker traveeën met attiekbekroning. De open doorrij onder een ijzeren I-balk met rozetten in de linker travee, voorzien van schamppalen en een ijzeren poort, wordt bekroond door het naambord met opschrift "ZUID NATIE". Rondbogige inkomportaal in de tweede travee en verbouwde cafépui, die volgens de bouwplannen uit drie terrasdeuren onder een I-balk op pilasters bestond. De bovenbouw beantwoordt aan een regelmatig ordonnatieschema, opgebouwd uit registers van rechthoekige vensters met I-balk en lekdrempel. Deze zijn in de brede linker travee uitgewerkt als tweelichten, en in de twee rechter traveeën gevat in oplopende vensternissen. Een tuitvormige en golvende attiek gemarkeerd door polygonale postamenten op kraagstenen bekroont de twee linker traveeën, een houten kroonlijst beëindigt de overige.

Volgens de bouwplannen werd de begane grond ingenomen door het café annex keuken en 'koer', waarachter een raadzaal en kantoor, het geheel geflankeerd door de doorrij naar de binnenplaats. Van de bovenverdiepingen, vermoedelijk grotendeels ingenomen door opslagruimte, ontbreken de plattegronden in het bouwdoossier. De binnenconstructie uit gewapende beton bestaat uit vlakke betonvloeren met gebogen overgang naar en met ezelsoren afgeschuinde betonnen moerbalk, rustend op met ezelsoren afgeschuinde betonnen kolommen. Merkwaardige ijzeren brandtrap aan de achtergevel.

Het verdwenen natiegebouw aan het Hessenplein had een gevelfront van vijf traveeën en twee bouwlagen onder een zadeldak, met dezelfde karakteristieken als de gevel aan de Oudeleeuwenrui. Het linker gedeelte met dubbelhuisopstand werd gemarkeerd door twee dakvensters met puntgevel en pinakels, het rechter gedeelte door de inrijpoort met attiek en een trappenhuis.

Aan de oostzijde van de binnenplaats bevond zich een stapelhuis uit het derde kwart van de 19de eeuw, drie bouwlagen hoog en acht traveeën breed onder een zadeldak (mechanische pannen), met de eerste en tweede travee verhoogd tot vier bouwlagen, onder schilddak. Verankerde gecementeerde gevel met schijnvoegen, rechthoekige openingen met hardstenen dorpels en laaddeuren. De dakvensters onder een I-balk met rozetten in de derde en zevende travee, voorzien van een uitstekende metalen hijsbalk, werden vermoedelijk in 1905 aangebracht. Hetzelfde geldt voor de begane grond verbouwd door middel van brede rechthoekige poorten onder I-balken. Het interieur bestond uit een houten moer- en kinderbalken-constructie. Deze rustte op een haakse dubbele-I-balk-ligger en gietijzeren kolommen op eerste bouwlaag, en werd ondersteund door standvinken (zonder slob) op de tweede, en eenvoudige houten kolommen op de derde bouwlaag. Houten spant, doch metalen Polonceau-spant met I-ijzers als steunstukken in het verhoogde gedeelte. Op de zolder bevond zich een oude windas gemerkt: "Exe - Ste Gle de Matériel d'Entrepreneurs - Nr A133 - Type WP 1 - Usine et Fonderie à Herenthals", met latere electromotor.

De onderdoorgang in de vierde en vijfde travee, gaf uit in een gekasseide privé-doorgang naar het Hessenplein, met aan zuidzijde stapelruimten van drie bouwlagen onder een zadeldak (mechanische pannen). Gecementeerde gevel met schijnvoegen; rechthoekige openingen met hardstenen dorpels en I-balk als latei. Oorspronkelijk houtconstructie en bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-balken, doch verbouwd door middel van vlakke betonvloeren welke met een

gebogen overgang rustten op de benedenflenzen van I-balken; laatstgenoemde op gietijzeren kolommen met door houten verankerde vlakke kopplaat.⁸⁸

- ID 5666:⁸⁹

Ter hoogte van de Oudeleeuwenrui nummers 56-88 bevindt zich de als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 102957⁹⁰) stokerij Het Anker, met barokpoort brouwerij De Gulden Handt. Gebouw in eclectische stijl, hoofdzetel van stokerij "Het Anker", opgetrokken in opdracht van Jules Meeûs, naar een ontwerp door de architecten Jean Baptiste en Emile Vereecken uit 1897. De werken betroffen de aanpassing van een bestaand gebouw, dat minstens sinds 1884 in het bezit was van Meeûs, en een nieuw gevelfront kreeg. Daarin werd het barokpoortje van de vroegere brouwerij "De Gulden Handt" geïntegreerd. De oorspronkelijke mezzanine, tuitgevel en bedaking verdwenen in de latere jaren 1950 voor een volwaardige tweede verdieping.

"Het Anker", naar verluidt de oudste stokerij van Antwerpen opklimmend tot 1753 en oorspronkelijk gevestigd in de Boeksteeg (Nationalestraat), werd omstreeks 1815 door Jean Meeûs (Antwerpen, 1784-1849) overgenomen van zijn schoonouders, het echtpaar Adriaensens-Peeters. Zoon Ferdinand Meeûs (Antwerpen, 1814-1890), die na het terugtreden van zijn broers François (Antwerpen, 1813- 1897), en Louis (Antwerpen, 1816-1903) het bedrijf alleen verderzette, liet het na aan zijn zoon Jules Meeûs (Antwerpen, 1843-1909), echtgenoot van barones Emma de Vicq de Cumplich (1839-1917). Na de onteigening van de Boeksteeg voor de aanleg van de Nationalestraat, verhuisde Jules Meeûs de stokerij naar de Oudeleeuwenrui, en liet in 1880-1882 op de hoek met de Zeevaartsstraat een vandaag verdwenen industriële mouterij optrekken. De firma werd ontbonden in 1904.

Met een gevelbreedte van zes traveeën, omvat het gebouw drie bouwlagen onder een plat dak. Daarvan vervangt de topgeleding de oorspronkelijke mezzanine, de tuitgevel van de drie rechter traveeën, en de parallelle, diepgerichte zadeldaken. De lijstgevel heeft een parement uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband, met gebruik van blauwe hardsteen voor de hoge, geblokte sokkel, poort- en vensteromlijstingen en de puilijst, en witte natuursteen voor speklagen, lateien en lekdrempels. Geleed door de puilijst, wordt de opstand geritmeerd door het inkomrisaliet in de linker travee, oorspronkelijk bekroond door een driehoekig fronton, en de kolossale lisenen van de drie rechter traveeën. Deze laatste vormen het restant van de oorspronkelijk getoogde en kepervormige spaarvelden, die doorliepen in de geveltop. Drie rondboogvensters, waarvan de twee linker later werden verbreed tot winkelpui, en een korfboogpoort, alle in geblokte omlijsting met sluitsteen, flankeren het barokpoortje. Register van rechthoekige vensters met latei en ontlastingsboog op de eerste verdieping; oorspronkelijk getoogde mezzaninevensters en een houten kroonlijst als gevelbeëindiging.

Barokpoortje uit blauwe hardsteen, gedateerd 1669, afkomstig van brouwerij "De Gulden Handt". Geblokte rondboog met voluutsleutel, neerkomend op geblokte pilasters met kapitelen, en gevat in een spiegelboogveld met voluten en gultae. Dit laatste wordt bekroond door een gebroken fronton waarin een rolwerkcartouche met de datering en de afbeelding van een hand. Houten vleugel deur met smeedijzeren waaijer.⁹¹

⁸⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Zuid-Natie* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5666> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁸⁹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/5666>

⁹⁰ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/102957>

⁹¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Stokerij Het Anker, met barokpoort brouwerij De Gulden Handt* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5666> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

- ID 4994:⁹²

Ter hoogte van het Hessenplein nummer 2 bevinden zich de als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 100515⁹³) Magasins et Entrepôts Réunis La Cloche. Imposant pakhuis in eclectische stijl op de hoek van Oudeleeuwenrui en Hessenplein, naar een ontwerp door de architect Joseph Hertogs uit 1909, gebouwd in 1910. Opdrachtgever was de Société Anonyme des Magasins et Entrepôts réunis, een maatschappij die op 10 april 1906 werd opgericht door Alfred Osterrieth (Antwerpen, 1853-Nice, 1923), de oudste zoon uit het eerste huwelijk van de uit Frankfurt afkomstige leder- en wolhandelaar Jacques Ernest Osterrieth (Frankfurt, 1826-Brasschaat, 1893). De naam "La Cloche" zou verwijzen naar de voormalige brouwerij "De Bel" die zich hier eerder bevond, en waarvan de 17de-eeuwse barokpoort in de zijgevel werd geïntegreerd.

Met een gevelbreedte van elf bij zeven traveeën, omvat het onderkelderde pakhuis vijf bouwlagen onder sheddaken (nok parallel aan de Oudeleeuwenrui). De voorgevel aan de Oudeleeuwenrui, de zijgevel en half vrijstaande achtergevel aan het Hessenplein, hebben een parement uit geel baksteenmetselwerk in kruisverband, met spaarzaam gebruik van blauwe hardsteen voor de hoge, ruw geboste plint, waterlijsten, speklagen, vensteromlijstingen, dekstenen en topstukken. Horizontaal geleed door een omlopende waterlijst en de gekorniste kroonlijst op kraagstenen, beantwoordt de opstand aan een driedelig schema. Dit laatste is opgebouwd uit de twee niveaus hoge pui, de bovenbouw geritmeerd door kolossale rondbooglisenen, en de blinde attiek met boven de drie gevelzijden afwijkende publicitair opschriften "MAGASINS ET ENTREPÔTS RÉUNIS LA CLOCHE", "MAGASINS ET ENTREPÔTS RÉUNIS" en "MAGASINS LA CLOCHE" in rode letters. Beeldbepalend zijn de vier hoger opgetrokken, vierkante en nagenoeg blinde hoektorens, slechts geopend door oculi en lichtspleten, waarvan de hoekpostamenten worden bekroond door bolornamenten. Verder regelmatige registers van rechthoekige vensters, alternerend met inkomdeuren en -poorten op de begane grond, en laaddeuren met smeedijzeren borstwering in de bovenbouw. De eerste verdieping onderscheidt zich door hardstenen vensteromlijstingen met hanenkam, de topgeleding door ronde oculi en rondboogvensters; de geïntegreerde barokpoort in de middenas van de zijgevel wordt bekroond door een gelijkaardig omlijste, ovale oculus die de vestibule verlicht. In de pui zijde Oudeleeuwenrui werden de vensters verlaagd en het middenportaal verbreed, verder bleef de ordonnantie vrijwel intact, inclusief het merendeel van het oorspronkelijke houten schrijnwerk met kleine roeden

Hardstenen barokpoort uit de 17de eeuw in de middenas van de zijgevel, afkomstig van de oude brouwerij "De Bel" die in 1910 werd afgebroken voor de bouw van het pakhuis. Rondboogpoort met geblokte pilasters en archivolt, een markante cartouchesleutel waarop de afbeelding van een rond belletje, bekronende voluten en een gestrekte waterlijst. In de middenas van de voorgevel, ter hoogte van de topgeleding is een cirkelvormige gevelsteen aangebracht met afbeelding van een stralende zon, die herinnert aan de eveneens verdwenen brouwerij "Het Zonneken" of "Roode Sonne" uit 1602.

De constructie berust op een ter plaatse gestorte, rastervormige skeletstructuur uit gewapend beton, die het gebouw opdeelt in zes gelijke beuken van elf traveeën. De plattegrond volgt een quasi rechthoekige vorm, met een onregelmatig, ingesneden profiel aan de zuidzijde. Volgens de bouwplannen wordt de oostelijke helft van het gebouw in de middenas opgedeeld door de vestibule en traphal met lif. Vlakke betonnen vloeren op pseudo-moer- en kinderbalken, dragend op de buitenmuren en op betonnen kolommen. Betonbalken en kolommen zijn afgeschuind met ezelsoren.

⁹² <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/4994>

⁹³ <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/100515>

60 Betonnen trap met hardstenen treden en metalen leuning, en personenlift (1910?). De vier hoektorens zijn bestemd voor de verticale goederen-circulatie, en bezitten nog steeds de originele elektrische lieren met bouwjaar 1909 (AEG-Union Electricque, 30 A.-motor met draagkracht 1.000 kg).⁹⁴

- ID 4995:⁹⁵

Ter hoogte van het Hessenstraatje nummer 19 bevindt zich de als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 100520⁹⁶) Handels Natie. Complex opgebouwd uit drie achter elkaar gelegen vleugels gescheiden door binnenplaatsen, en onderling verbonden door overbouwde doorgangen. Van het tweede en derde blok uit het laatste kwart van de 19de eeuw, werd het bouwdoossier niet teruggevonden; bouwheer, ontwerper noch aannemer zijn gekend. De voorbouw met gevelfront in art-nouveaustijl aan het Hessenstraatje, werd opgetrokken in opdracht van de in 1898 opgerichte Handels Natie, naar een ontwerp door de architect Edward Van Not uit 1909. Sinds 1993 zijn de gebouwen van de Handels Natie tot één complex verenigd met de aanpalende gebouwen van de Ruys Natie, de Molenberg Natie, en de Zuid Natie. Alle vroegere scheidingsmuren werden vervolgens gesloopt en de gebouwen gerenoveerd tot een kantoor- en wooncomplex, in combinatie met nieuwbouw.

Met een gevelbreedte van vier traveeën, omvat de voorbouw vier bouwlagen onder een plat dak. De lijstgevel heeft een parement uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband, met gebruik van witte natuursteen voor friezen, lekdrempels, hoekblokken, waterlijsten, kraagstenen en postamenten, en blauwe hardsteen voor de bewerkte plint. Asymmetrisch van opzet, legt de compositie de klemtoon op het rechter risaliet, met de door schamppalen geflankeerde doorrij, oorspronkelijk een korfboogpoort met ijzeren hek. Dit laatste wordt gemarkeerd door kolossale pilasters met bewerkte kraagstenen. Van de drie linker travee, met een café-pui van gekoppelde rond- en korfboogopeningen met waterlijst en fries, wordt de topgeleding geritmeerd door bewerkte postamenten op kraagstenen. Verder beantwoordt de opstand aan een regelmatig ordonnatieschema, opgebouwd uit registers van getoogde vensters met lekdrempel, bewerkte hoekblokken, en op de tweede verdieping een omlijsting tot op imposthoogte en onderdorpel. Een fries met opschrift "HANDELS NATIE - GESTICHT 1898" vormt de gevelbeëindiging. Discreet van aard is het decor van friezen, lijsten en postamenten ontleend aan de geometrische art-nouveau.

Volgens de bouwplannen bood de begane grond ruimte aan een café met achterliggende eetkamer en keuken, geflankeerd door de inkom- en traphal enerzijds, en de doorrij anderzijds. Een vandaag verdwenen achterbouw van één bouwlaag huisvestte kantoren. De plattegronden van de bovenverdiepingen ontbreken in het bouwdoossier

Het onderkelderde tweede blok, een pakhuis met een gevelbreedte van zeven traveeën, omvat vijf bouwlagen onder een plat dak. Binnen oudere buitenmuren is een volledig betonnen vevat met inbegrip van de trap.

Het onderkelderde en half vrijstaande derde blok, een pakhuis op een rechthoekige plattegrond van drie bij drie traveeën, omvat drie bouwlagen onder een zadeldak. Constructie met puntgevel in sobere baksteenbouw, geopend door steekboogopeningen en een rondboogdrielicht in de top. Oorspronkelijk interieur: kelder met bakstenen tongewelven en troggewelven tussen ijzeren I-balken;

⁹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Magasins et Entrepôts Réunis La Cloche* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4994> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁹⁵ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4995>

⁹⁶ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/100520>

verdiepingen met bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-balken op dubbele I-liggers; laatstgenoemde rusten op binnenpilasters met natuurstenen consoles en op gietijzeren kolommen met dekplaat; Polonceauspant met I-ijzers als steunstukken.⁹⁷

- ID 4996:⁹⁸

Ter hoogte van het Hessenstraatje nummers 2 en 10 bevindt zich de als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 100519⁹⁹) Ruys Natie. Complex gevormd door een pakhuis en een natiegebouw, parallel ingeplant aan beide zijden van een oorspronkelijk afgesloten binnenplaats. Van het noordelijke pakhuis, een gebouw in eclectische stijl dat vermoedelijk uit het laatste kwart van de 19de eeuw dateert, werd het bouwdoossier niet teruggevonden. Bouwheer, ontwerper noch aannemer zijn gekend. Het complex werd omstreeks 1930 aangekocht door de Ruys Natie, die de bestaande zuidelijke vleugel liet slopen en vervangen door een modernistisch natiegebouw, naar een ontwerp door de architect Antoine George uit 1933. Oorspronkelijk omvatte het nieuwbouwproject een vleugel met directiekantoren, conciërgewoning en opslagruimte, en een vleugel met paardenstal en hooizolder, maar alleen de eerste werd in gereduceerde vorm gerealiseerd in 1934.

De Samenwerkende Maatschappij van Gezwoven Wegers en Meters Ruys Natie, een waternatie opgericht vóór 1838 en genoemd naar de stichter Ruys, legde zich toe op de behandeling van producten uit La Plata zoals hoorns en vleesextract voor de firma Liebig. De natie was minstens sinds 1887 met een kantoor en pakhuis gevestigd op de hoek van de Italiëlei en de voormalige Rijnplaats. Deze gebouwen moesten omstreeks 1930 wijken voor de bouw van de Waaslandtunnel en de nieuwe aanleg van de Tunnelplaats, aanleiding voor de verhuis naar het Hessenstraatje. Sinds 1993 zijn de gebouwen van de Ruys Natie tot één complex verenigd met de aanpalende gebouwen van de Molenberg Natie, de Handels Natie en de Zuid Natie. Alle vroegere scheidingsmuren werden vervolgens gesloopt en de gebouwen gerenoveerd tot een kantoor- en wooncomplex, in combinatie met nieuwbouw.

Het langgerekt noordelijke pakhuis is een gebouw op een rechthoekige plattegrond van drie bij negen traveeën, onderkelderd, het hoekpaviljoen met vijf bouwlagen, de aansluitende vleugel met oorspronkelijk vier en drie bouwlagen onder zadeldaken. Gevels uit rood baksteenmetselwerk in kruisverband (klampsteen geaccentueerd door papesteen voor de ontlastingsbogen), met rozetvormige muurankers uit gietijzer, spaarzaam gebruik van witte natuursteen voor speklagen, en blauwe hardsteen voor de plint en lekdrempels. De opstanden worden geritmeerd door rondbogige spaarvelden met kolossale pilasters. Verder beantwoorden de opstanden aan een regelmatig ordonnatieschema, alternerend opgebouwd uit registers van getoogde, segmentvormige en rechthoekige muuropeningen, en beëindigd door een klassiek hoofdgestel met houten kroonlijst. De kopgevel van het hogere hoekpaviljoen aan het Hessenstraatje, onderscheidt zich door een gevelbreed, driehoekig fronton met oculus; dakkapel met laaddeur en hijsbalk in de aansluitende traveeën.

Oorspronkelijk interieur: op de begane grond bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-balken op en tussen de flenzen van twee I-balken (tussenruimte tussen beide opgevuld met beton), die rusten op gietijzeren kolommen met een vlakke rechthoekige kopplaat ondersteund door aangegoten ribben.

⁹⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Handels Natie* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4995> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

⁹⁸ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4996>

⁹⁹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/100519>

Elke liseen van de buitengevel stemt op de gelijkvloerse verdieping overeen met een halfellipsvormige gebogen metaalstructuur (dubbele gewalste I-balk), welke met de kopplaat van de eerste gietijzeren kolom van elke rij verbonden is, en als het ware de verankering vormt. Op de eerste verdieping werd een gelijkaardige constructie deels door vlakke betonnen vloeren op ruwe betonbalken en -kolommen vervangen. Op de derde bouwlaag van het westelijk deel rusten bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-balken op en tussen de flenzen van een aangebrachte I-balk. Laatstgenoemde is ondersteund door gietijzeren kolommen met vierkante vlakke kopplaat, welke in de gewelflaag verankerd is. Het hoekpaviljoen bezit op de eerste tot derde bouwlaag gelijkaardige constructies. Op de vierde en vijfde bouwlaag rusten de troggewelven respectievelijk op en tussen de flenzen van een dubbele I-ligger en een I-balk, op een gietijzeren kolom met vlakke kopplaat. Laatstgenoemde is door moerbouten met de gietijzeren kolom der lager- en hogergelegen verdieping verbonden. Op de vierde bouwlaag interessante metalen trap, welke deels via een met moerbouten bevestigde oplegging op de schacht van een gietijzeren kolom rust. Beide delen zijn afgedekt door middel van een zuiver Polonceau-spant, met ijzeren spantbenen.

Het langgerekte zuidelijk natiegebouw heeft een ondiepe vleugel met afgeschuinde hoek en een gevelbreedte van acht traveeën, onderkelderd en vier bouwlagen hoog onder een plat dak. Opgetrokken met een structuur uit gewapend beton, heeft het gevelfront een parement uit oranje-rood baksteenmetselwerk (type Belvédère) in halfsteens verband met schaduwvoeg, op een plint uit blauwe hardsteen. De compositie beantwoordt aan een horizontale gelaagdheid, met een register van grote kantoorvensters op de begane grond, en doorlopende bandramen onderbroken door een verticale strook laaddeuren op de bovenverdiepingen. Het vandaag gedichte portaal in de linker travee, wordt gemarkeerd door een luifel en een omlijst gevelveld uitgevoerd in gestapelde rollagen uit paarsrode baksteen.

Volgens de bouwplannen bood de begane grond oorspronkelijk ruimte aan de inkomhal, bestuurskamer en vergaderzaal, en de bovenverdiepingen aan stapelruimte.¹⁰⁰

- ID 4926:¹⁰¹

Ter hoogte van de Falconrui nummer 67 bevindt zich het als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 99801¹⁰²) Godshuis Cornelis Lantschot. Het Godshuis is beschermd als monument omwille van zijn historische en artistieke waarde (ID 1912¹⁰³).

Het Godshuis Cornelis Lantschot werd in 1656 bij testament opgericht door de koopman en financier Cornelis II Lantschot (1572-1656). Na de aankoop in 1658 van het grondstuk met huizen waaronder het "Hoefijserken" aan de Falconrui, kwam het godshuis in 1658-1659 tot stand. Het omvatte twaalf huisjes voor oude mannen rond een binnenplaats, en een kapel met sacristie die omwille van de toen heersende pestepidemie toegewijd werd aan de Heilige Rosalia. Het beheer van het godshuis vertrouwdde de stichter toe aan de Armenkamer, die de armenzorg binnen de stad Antwerpen organiseerde. In de Franse tijd werd het godshuis ingelijfd bij het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen, en huisvestte na 1862 vijftien echtparen. De kapel die aanvankelijk ter beschikking was gebleven voor de eredienst, werd vanaf 1833 verhuurd als kunstenaarsatelier of pakhuis, en huisvestte vanaf 1899 de kunstenaarsvereniging "De Kapel", opgericht door François Franck. Vanaf 1929 diende de

¹⁰⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Ruys Natie* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4996> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

¹⁰¹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4926>

¹⁰² <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/99801>

¹⁰³ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/1912>

kapel als atelier voor de beeldhouwer Ernest Wijnants, die in 1941 werd opgevolgd door de beeldhouwer Willy Kreitz, tot diens overlijden in 1982.

De Commissie van Openbare Onderstand restaureerde de voorgevel in 1958-1959 onder leiding van de architect Fritz Van Averbek. Het O.C.M.W. en de erfgoedvereniging "Cornelis Floris", die de kapel sinds 1984 huurde, voerden in 1987-1988 samen de bouwkundige en interieurrestauratie uit van de kapel, onder leiding van de architecten Luc Vermoesen en Rutger Steenmeijer.

Het Godshuis Cornelis Lantschot bestaat uit een barok hoofdgebouw met monumentaal gevelfront aan de Falconrui, dat de zuidzijde van het complex vormt. Daarvan neemt de kapel met sacristie de rechter flank in, aan de oostzijde van de centrale inkomhal met doorgang naar de rechthoekige binnenplaats. Deze strekt zich ten noorden van het hoofdgebouw uit, en wordt aan drie zijden omringd door in totaal twaalf huisjes in traditionele bak- en zandsteenbouw. Het betreft éénkamerwoningen van één bouwlaag met een zolderverdieping.

Het langgerekte hoofdgebouw omvat drie brede traveeën en één bouwlaag onder een schilddak (nok parallel aan de straat, leien). De lijstgevel in regionale barokstijl is opgetrokken in bak- en zandsteenbouw met een hoge sokkel, speklagen en een geprofileerde daklijst. Symmetrisch van opzet ligt de klemtoon op het hoger opgaande middenrisaliet, omlijst door zandstenen platte banden en bekroond door een driehoekig fronton. Het wordt gemarkeerd door het monumentale portaal uit blauwe hardsteen, waarboven een patroon van zandstenen platte banden in dubbele accoladevorm de blinde topgeleding in spaarvelden opdeelt. De rondboogpoort gevat in een geprofileerde omlijsting met voluten, imposten, een geprofileerde waterlijst, een voluutsleutel en een spiegelboogveld rond de archivolt, wordt bekroond door een grote rolwerkcartouche met het opschrift: "GODSHUYS GEFONDEERT / BY / CORNELIS LANTSCHOT / ANNO 1656". Het geheel wordt geflankeerd door zuilen met composietkapiteel vanaf een ingesnoerd basement, die het topstuk dragen. Dit laatste bestaat uit een gebroken klassiek entablement, onderling verbonden voluten en een geprofileerde gestrekte waterlijst. Houten poort met een gesculpteerde makelaar, accoladevormig bandwerk en spijkerbeslag. Beide zijtraveeën worden in de middenas geopend door een groot steekboogvenster, gevat in een geprofileerde zandstenen omlijsting met onderdorpel, neuten, voluten, rozetten en een gebogen waterlijst.

In de binnengang, rechts de spiegelboogvormige toegangsdeur van de kapel in een omlijsting uit blauwe hardsteen, met een rechte sleutel op neuten, onder een gekorniste waterlijst. De oorspronkelijke houten vleugeldeur met ajoursnijwerk en smeedijzeren hengsels is bewaard. De kapel zelf is een eenbeukige ruimte op een rechthoekige plattegrond, met een vernieuwde hardstenen vloer, wit bepleisterde wanden en een houten tongewelf. Het meubilair wordt gevormd door een barok portiekaltaar uit rood en zwart marmer met beeldhouwwerk (engelen) in stuc. Het droeg oorspronkelijk het altaarstuk De Apotheose van Cornelis Lantschot door Theodoor Boeyermans, bewaard in de collecties van het O.C.M.W. De ingangdeur wordt bekroond door een barokke cartouche met schelp en putti uit stuc, bedoeld voor het borstbeeld van Cornelis Lantschot door Sebastiaan van den Eynde, vandaag op de binnenplaats van het Maagdenhuis. Rond de het altaar en de cartouche zijn schaduw schilderijen aangebracht.

De binnenplaats bestaat uit een rechthoekig grasperk omgeven door vleugels van zeven en acht traveeën en één bouwlaag onder leien zadeldaken waarin afgesnuite dakkapellen. Traditionele lijstgevels in bak- en zandsteenbouw, met rechthoekige keldermonden in de sokkel, speklagen, holronde daklijsten en smeedijzeren muurankers met gekrulde spie. Elk huisje omvat twee traveeën

met een inkomdeur en venster, gekoppeld volgens repeterend en spiegelbeeldschema. Aangepaste rechthoekige vensters met kleine roedeverdeling en lage rechthoekige deuren, laatstgenoemde soms bekroond met een rechthoekig bovenlicht onder een geprofileerde bovendorpel

Aan de zuidzijde de achtergevel in bak- en zandsteenbouw van het hoofdgebouw, zes traveeën breed en twee bouwlagen hoog, met links de steekboogvensters van de kapel, waaronder een lage aanbouw onder een lessenaarsdakje. In de derde travee: vleugeldeur met waaiervormig bovenlicht in een zandstenen omlijsting met hardstenen diamantkopimposten.¹⁰⁴

- ID 4925:¹⁰⁵

Ter hoogte van de Falconrui nummer 59 bevindt zich een als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 99799¹⁰⁶) traditioneel diephuis uit de 17de eeuw, tijdens de eerste helft van de 19de eeuw aangepast met een neoclassicistische lijstgevel. Rijwoning van drie traveeën en drie bouwlagen onder afgesnuit zadeldak. Bepleisterde en beschilderde lijstgevel met rechthoekige deur en vensters in band- of riemomlijstingen met lekdrempel en onderdorpel. Achteraan gecementeerde puntgevel met rechte ankers en aangepaste vensters.¹⁰⁷

- ID 4924:¹⁰⁸

Ter hoogte van de Falconrui nummer 57 bevindt zich een als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 99797¹⁰⁹) steegbeluik met arbeidershuizen. Eenzijdig bebouwd (linkerzijde) steegbeluik, achter een brede overbouwde doorgang, volgens de bouwaanvraag uit 1882 opgetrokken door de aannemer Louis Van Hellemont, in opdracht van de heer H. Diktus.

Rij van vijf arbeidershuizen in neoclassicistische stijl, twee bouwlagen hoog en twee traveeën breed onder zadeldak, gekoppeld volgens repeterend schema. Lijstgevels in beschilderde baksteenbouw met een regelmatig ordonnatieschema, opgebouwd uit registers van rechthoekige deur- en vensteropeningen met hardstenen dorpels en lekdrempels en houten gootlijst. Volgens de bouwplannen bestaan de woningen uit twee kamers boven elkaar ontsloten door de achteraan ingeplante trap, met gelijkvloers een geïncorporeerd inkomhalletje en wc.

Van de wellicht oudere bebouwing aan de rechterzijde van de steeg resten enkel een banaal pakhuis achteraan, en de voorgevels van een aantal woningen.¹¹⁰

- ID 4923:¹¹¹

Ter hoogte van de Falconrui nummer 51 bevindt zich het als vastgesteld relict op de lijst van het bouwkundig erfgoed opgenomen (ID 99796¹¹²) Godshuis Van der Biest. Het Godshuis is beschermd als monument omwille van zijn historische en artistieke waarde (ID 6182¹¹³).

¹⁰⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Godshuis Cornelis Lantschof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4926> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

¹⁰⁵ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4925>

¹⁰⁶ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/99799>

¹⁰⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Traditioneel diephuis met neoclassicistische lijstgevel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4925> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

¹⁰⁸ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4924>

¹⁰⁹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/99797>

¹¹⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Steegbeluik met arbeidershuizen* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4924> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

¹¹¹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/4923>

¹¹² <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/99796>

¹¹³ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/6182>

Het Godshuis Van der Biest werd in 1504 bij testament gesticht door Jan van der Biest Janssone, huidevelter, zeepzieder en driemaal schepen van Antwerpen. Hij deed afstand van zijn woning "den Leeperik" in het Klapdorp bij de watermolen aan de Falconrui, en liet op zijn erf zeven huisjes oprichten voor oude en gebrekkige vrouwen. Na zijn overlijden in 1505 werden er nog vijf bijgebouwd door de uitvoerders van zijn testament, samen met een kapel en een woning voor de kapelaan. Later kreeg het godshuis nog een uitbreiding tot zestien huisjes. Uit 1547 dateert de bestelling en betaling van het altaarstuk voor de kapel door Pieter Aertzen, een drieluik met Golgotha, de stichter en zijn patroonheilige, vandaag bewaard in het Maagdenhuis. Het godshuis werd in 1855 heropgebouwd door het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen, nu met negentien huisjes, en in 1862 kreeg het godshuis een nieuwe inkompoort. Tot 1967 was het godshuis bewoond, en van 1949 tot omstreeks 1970 gebruikte de glazenier Jos Hendrickx de kapel als atelier van de kunstenaar. In 1975 werden godshuis en kapel ter beschikking gesteld van de schuttersgilde "De Gulden Rinck". In 1991-1993 restaureerde het O.C.M.W. het complex, dat sinds 2018 na renovatie een instelling voor begeleid wonen huisvest. Het godshuis bestaat uit een laatgotische kapel uit de vroege 16de eeuw en een met toegangspoort uit 1862 aan de straat, en een neoclassicistisch godshuis van negentien huisjes uit 1855. Deze zijn gegroepeerd aan de west- en oostzijde van een langgerekte graspleintje, afgesloten door een washuis aan de korte noordzijde. Het complex wordt ten westen begrensd door de toegang tot de Molenbergnatie

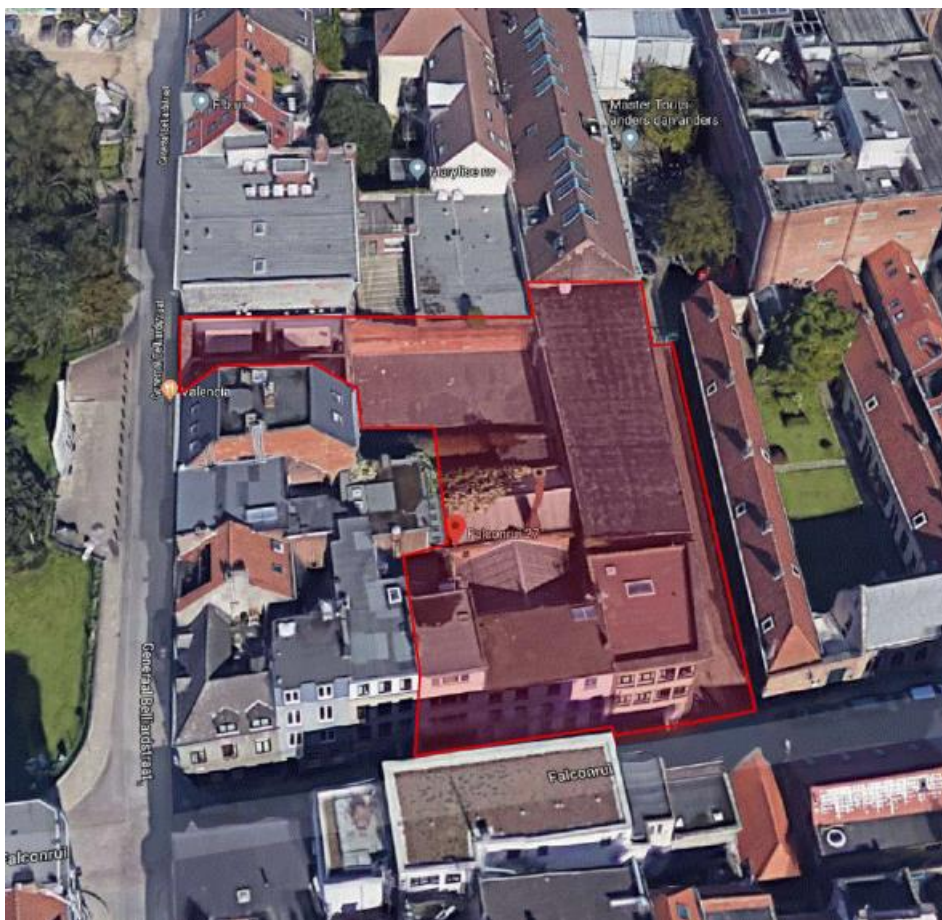
Sobere, laatgotische kapel in bak- en zandsteenbouw op een eenvoudig rechthoekig grondplan, onder een steil zadeldak (nok parallel aan de straat, leien), met aandaken op schouderstukken. Tegen de oostzijde leunt een aanbouw aan onder een lessenaarsdak. De zuidgevel aan de straat, verankerd door smeedijzeren muurankers, wordt geopend door vier spitsboogvensters met kwarthol geprofileerde dagkanten en maaswerk in drielob uit zandsteen, en twee rechthoekige luiken in de aanbouw. De oorspronkelijke, vooruitspringende bakstenen sokkel waarin een speklaag, is later weggebroken voor een hardstenen plint; ook een dakkapel is verwijderd. Links korfboogpoort in een omlijsting met geprofileerd beloop en waterlijst van blauwe hardsteen uit 1862. Deze verving een eenvoudig zandstenen rondboogpoortje. De bakstenen west- en noordgevels van de kapel zijn bepleisterd, met latere doorbrekingen die de oorspronkelijke ordonnantie deden verdwijnen. In de noordgevel, bekroond door twee dakvensters met tuitgeveltjes, wijst het linker venster op een vroeger kruiskozijn. Ontpleisterd interieur bevloerd met tegels uit zandsteen en blauwe hardstenen in een geometrisch patroon. De houten zoldering bestaat uit dwarse moerbalken met bewerkte sloffen, op zandstenen consoles. Zorgvuldig geconstrueerd en goed bewaard dakgebint.

Negentien gekoppelde enkelhuisjes van elk twee traveeën en één bouwlaag onder doorlopende zadeldaken (nok loodrecht op de straat, pannen). Bepleisterde en beschilderde opstanden, volgens spiegelbeeldschema geritmeerd door rechthoekige deur- en vensteropeningen. Een hardstenen gevelsteen centraal in de oostwand herinnert aan de heropbouw in 1855. Wasplaats van drie traveeën met dubbelhuisopstand, bekroond door een driehoekig fronton met oculus.¹¹⁴

¹¹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: *Godshuis Van der Biest* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4923> (Geraadpleegd op 24-05-2020)

3.4 Voormalige bebouwing binnen het projectgebied ¹¹⁵

Het projectgebied bestaat uit verschillende percelen gelegen langs de Falconruï en de Generaal Belliardstraat en was nagenoeg volledig bebouwd en/of verhard. Op vraag van de stedelijke administratie werd een CHE-rapport opgesteld voor de panden aan de Falconruï.¹¹⁶ De in dit hoofdstuk vermelde gegevens zijn afkomstig uit het CHE-rapport, dat als bijlage integraal aan de archeologienota werd toegevoegd.¹¹⁷ Het terrein gelegen aan de Generaal Belliardstraat was in dienst als garage/magazijn/loods en is te dateren in de tweede helft van de 20ste eeuw.

Figuur 44: Zicht op de toenmalige bebouwing met aanduiding van het projectgebied in het rood (© Robby Vervoort).
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 68, Figuur 37)

3.4.1 Falconruï 27(43)

Het betrokken perceel heeft een L-vormig uiterlijk met de smalle zijde aan de straatkant en een haakse uitsprong in westelijke richting diep in het projectgebied. Het perceel is volledig bebouwd en bestaat uit een in oorsprong vroeg 20ste-eeuwse voorbouw met een diepte van plusminus 11 meter,

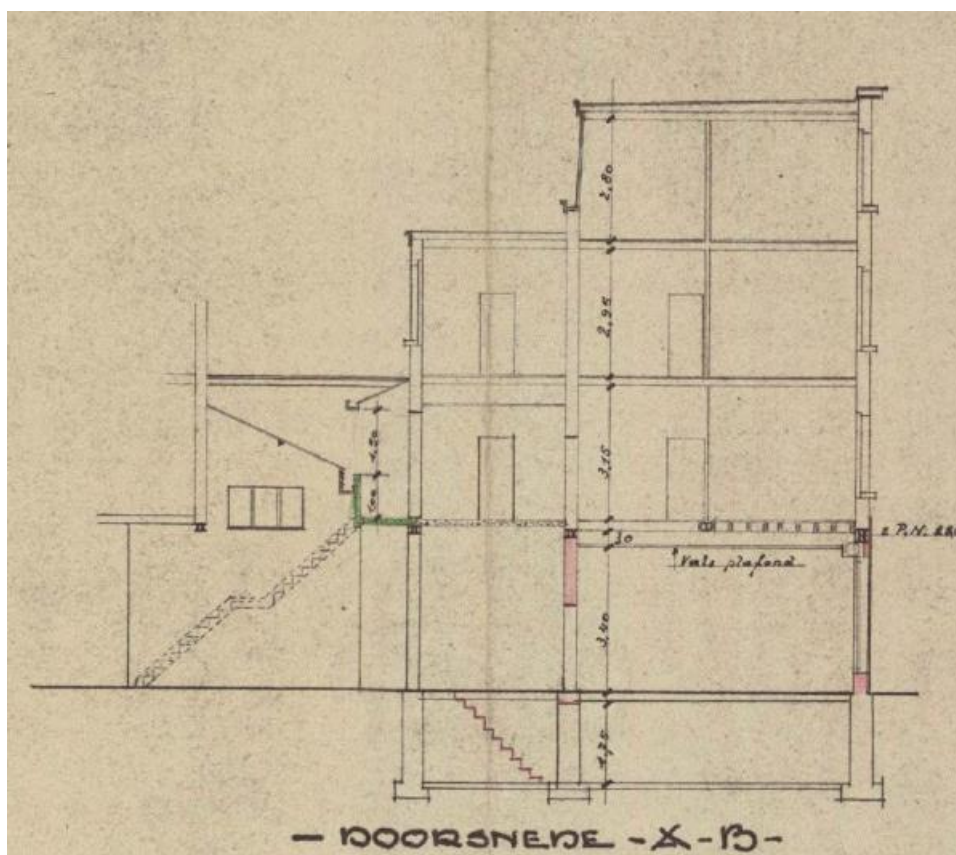
¹¹⁵ VERVOORT R., 2021a, pp. 68-72

¹¹⁶ VAN OVERVELT K., 2019: *CHE-rapport Falconruï 27(43)—29(45)-31(47)*

¹¹⁷ VERVOORT R., 2021a

een overdekte koer met een diepte van ongeveer 5 meter en een voormalig werkhuis/magazijn met een diepte van 8 meter.

Het uitzicht aan straatzijde kwam tot stand door ingrepen in de periode 1942-1950 en telt vier bouwlagen met een hoogte van 13,50 meter en een breedte van 5 meter. Het pand aan de straatzijde is heden gedeeltelijk voorzien van een kelder die niet toegankelijk was tijdens het uitvoeren van de studie. Op basis van een plan uit 1910 mag worden aangenomen dat het onderkelderde gedeelte beperkt is tot de voorbouw en ongeveer 6,30 bij 4,70 meter meet met een diepte van 1,75 meter. Op basis van de aanwezigheid van een betonnen troggewelf in het westelijke deel van het magazijn kan besloten worden dat dit allicht pas in het tweede kwart van de 20ste eeuw tot stand kwam

Figuur 45: Falconruy 27(43): Opmetingsplan bouwaanvraag 1951; snede.¹¹⁸
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 70, Figuur 39)

3.4.2 Falconruy 29(45)

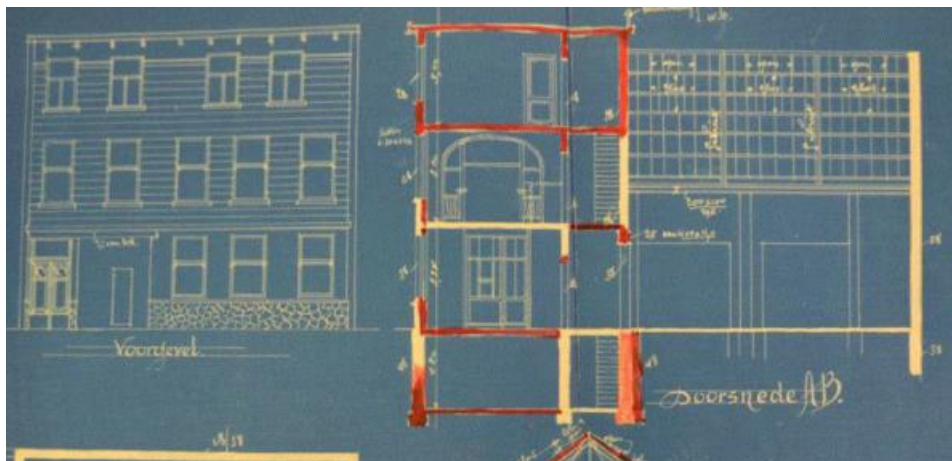
Het betrokken perceel heeft een nagenoeg rechthoekige vorm met een diepte van 24 meter en een breedte van plusminus 11 meter. Het perceel is volledig bebouwd met een voorbouw bestaande uit drie lagen, een voormalig atelier en een voormalige gieterij.

Ook dit pand beschikt over een kelder die echter ontoegankelijk was voor verder onderzoek. Op basis van beschikbare informatie en een ontwerpschets uit 1929 mag worden aangenomen dat de kelder een oppervlakte heeft van plusminus 6,50 bij 3,80 meter en een diepte van 2,20 meter. Het

¹¹⁸ SAA 18#27719

onderkelderde gedeelte is allicht beperkt tot het voormalige bureel dat zich aan de straatzijde situeert in het oostelijke deel van het perceel.

Achter de hoofdbouw situeert zich de werkplaats van de voormalige kopergieterij waarvan de eenvoudige baksteenstructuur allicht tot stand kwam in 1910, maar vermoedelijk in 1929 werd verbouwd bij de renovatie van de dakconstructie. Heden is deze ruimte in gebruik als garage. Allicht stamt ook het bakstenen magazijn uit 1910.

Figuur 46: Falconrui 29(45): Opmetingsplan bouw aanvraag 1929: snede en voorgevel.¹¹⁹
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 71, Figuur 40)

3.4.3 Falconrui 31(47)

Het betrokken perceel heeft een rechthoekige vorm en is nagenoeg volledig bebouwd met een multifunctioneel gebouw in een zakelijke stijl die aansluit bij het naoorlogs modernisme. Het terrein is gelegen op de hoek van de Falconrui en een servitudeweg die vanaf 1873 werd gebruikt als toegang naar de pakhuizen van de Molenbergnatie. Het gebouw is niet voorzien van een ondergrondse verdieping.

Binnen het projectgebied zijn verschillende kelder verdiepingen aanwezig die een deel van het aanwezige archeologische bodemarchief hebben verstoord (*cf. infra*). De positie alsook de TAW-hoogte van de vloerplaat werden ingemeten door een landmeter. We kunnen er van uit gaan dat de werkelijke verstoring allicht nog dieper reikt, rekening houdende met de dikte van de vloerplaat en eventueel onderliggende stabiliserende pakketten. Ter hoogte van de Falconrui nummer 27 werd eveneens een kelder vastgesteld. Deze was echter niet toegankelijk voor de landmeter. De diepte bedraagt plusminus 2 meter.

¹¹⁹ SAA 1929#35076

4 AARDKUNDIGE BESCHRIJVING

4.1 Inleiding

Tijdens de opgraving werden vlakhoogtes en maaiveldhoogtes ingemeten. Op die manier werd er een inzicht verkregen in de hoogte van het archeologisch vlak en de dieptes van de uitgravingen. Om een beeld te krijgen van het landschap en de bodemopbouw binnen het plangebied zijn er profielen opgeschaafd, gefotografeerd en geregistreerd. Tijdens de archeologische opgraving werden voornamelijk de putwanden van werkput 2 geregistreerd. De geregistreerde profielen helpen een antwoord te bieden op de relevante vragen uit het Programma van Maatregelen bij de nota.

De profielen zijn beschreven op lithologie, sedimentologie en bodemvorming. De bodemtextuur is beschreven volgens de Belgische bodemclassificatie volgens VAN RANST & SYS (2000). De bodems zijn beschreven per aangetroffen horizont.

4.2 Bodemopbouw en landschap binnen het plangebied

Het onderzoeksgebied is op de bodemkaart van Vlaanderen volledig gekarteerd als 'OB' (bebouwde zone). Dit bodemtype wijst veelal op een bodemopbouw van antropogene aard.

Bij het archeologisch onderzoek werden in totaal vier profielen opgeschoond en geregistreerd. Een eerste 'profiel' werd aangelegd in de uiterst noordoostelijke hoek van het onderzoeksgebied (in werkput 1). Hier bevinden zich recente verstoringen in de vorm van betonnen kelders. De moederbodem werd hier aangesneden op een diepte van meer dan 3 meter onder het maaiveld.

Figuur 49: Moederbodem op een diepte van meer dan 3 m -mv onder een betonnen vloer in werkput 1 (© J. Verrijckt bv)

De noordelijke, oostelijke en zuidelijke wand van werkput 2 werden zo veel als mogelijk opgeschoond en geregistreerd. Gezien het de wanden van de vervuilde zone betreft (*cf. supra*) werden de wandprofielen niet getekend. De profielen vertonen meerdere antropogene lagen en bakstenen structuren. Op een diepte van ca. 2,5 m diepte werd de natuurlijke moederbodem aangesneden.

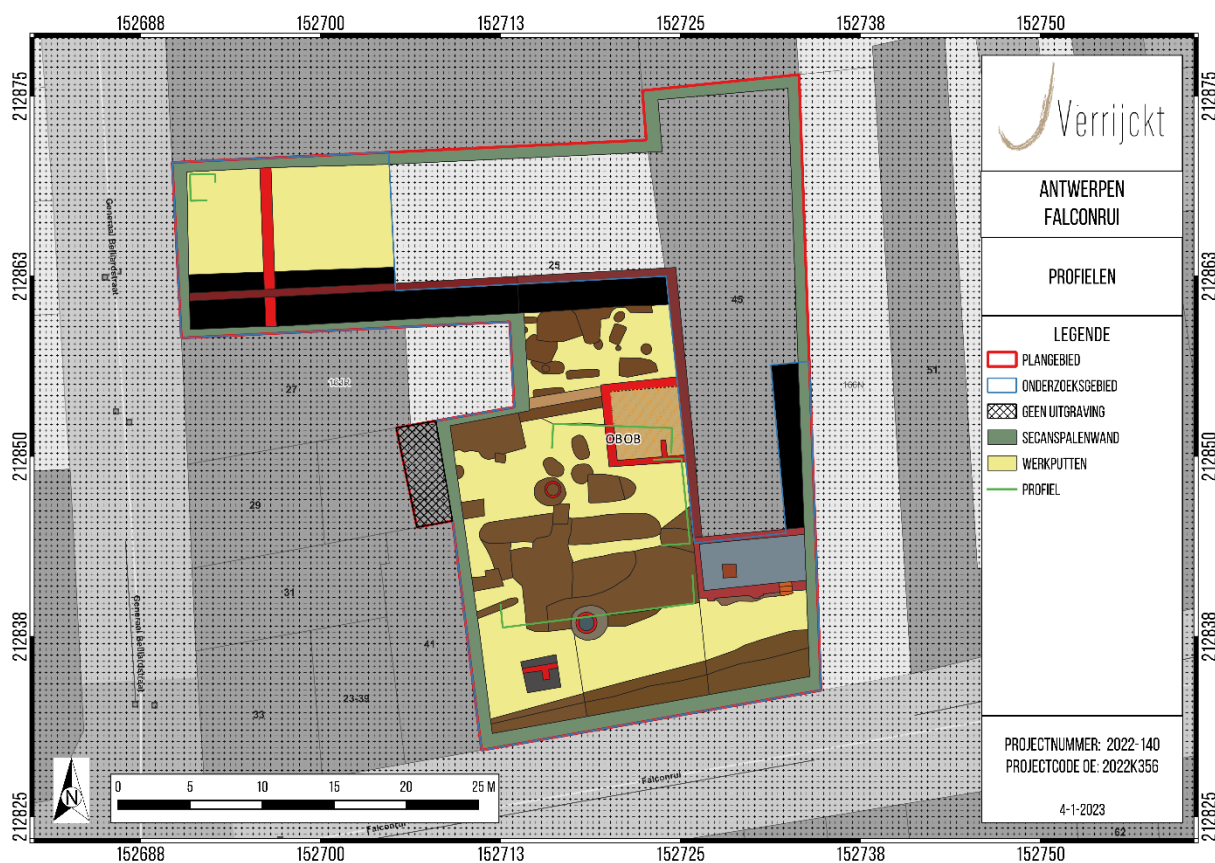
Figuur 50: Noordelijke putwand WP2 (© J. Verrijckt bvba)

Figuur 51: Oostelijke putwand WP2 (© J. Verrijckt bvba)

Figuur 52: Zuidelijke putwand WP2 (© J. Verrijckt bvba)

Figuur 53: Situering profielen op de bodemkaart (© J. Verrijckt bv).

4.3 Conclusie en effecten op de aanwezige archeologie

De bodem vertoont een zeer sterke antropogene invloed. De natuurlijke bodemopbouw werd nergens vastgesteld binnen het onderzoeksgebied. De profielen bestaan uit verschillende antropogene pakketten en sporen. Deze antropogene pakketten en sporen zijn over het algemeen weinig aangetast door recente bodemverstoringen.

4.4 Referentie aan gelijkaardige bodems

In stedelijke contexten hangt de bodemopbouw sterk af van de bewaringstoestand en impact van de huidige/toenmalige bebouwing (kelders, afbraak, uitgraving, ...). Bijgevolg kan de bodemopbouw sterk verschillen op korte afstand en zelfs op perceelsniveau. Antropogene bodemprofielen worden veelal aangetroffen binnen historische stadskernen, waarbij een bovenste (puin)pakket meerdere archeologische lagen/vlakken afdekt. Dit zorgt er dikwijls voor dat oudere sporen en artefacten worden afgedekt en bewaard blijven in de bodem.

5 BESCHRIJVING VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE

5.1 Werfbegeleiding

Over het volledige terrein werd een werfbegeleiding uitgevoerd tijdens de sloop en het plaatsen van de funderingswerken (plaatsen van de secanswanden). Deze werfbegeleiding werd uitgevoerd in de periode vanaf september t.e.m. november 2022.

5.1.1 Sloopbegeleiding en voorbereidende werken

Op 20 en 26 september 2022 werden de voorbereidende werken uitgevoerd voor het plaatsen van de secanspalenwanden en dit na de sloop van de bovengrondse bebouwing.

Figuur 54: Voorbereidende werken op 20 en 26 september 2022 (© J. Verrijckt bv)

5.1.2 Funderingswerken

Vanaf 28 september 2022 werden de secanspalenwanden geplaatst door middel van machinale grondboringen.

Figuur 55: Plaatsen van de secanswanden op 28 september 2022 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 56: Plaatsen van de secanswanden op 18 oktober 2022 (© J. Verrijckt bv)

5.1.3 Werfbegeleiding deelzone 1 (werkput 1)

Na de sloop en de voorbereidende werken voor het plaatsen van de secanspalenwand bleek de noordelijke zone van het onderzoeksgebied (deelzone 1) dermate verstoord dat hier enkel een werfbegeleiding werd uitgevoerd. Deze werfbegeleiding vond plaats op 22, 24 en 25 november 2022.

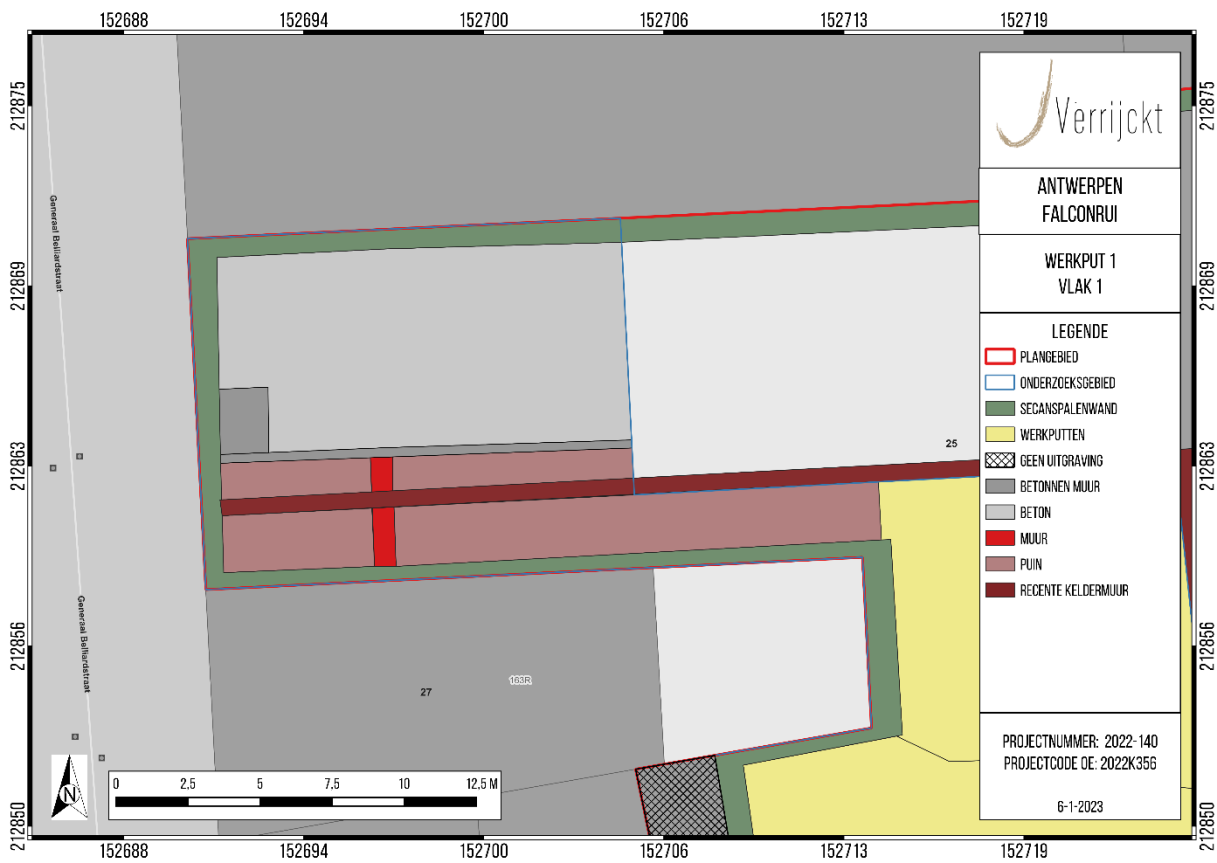

Figuur 57: Werfbegeleiding ter hoogte van deelzone 1 (WP1) op 22 november 2022 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 58: Werfbegeleiding ter hoogte van deelzone 1 (WP1) op 24 november 2022 (© J. Verrijckt bv)

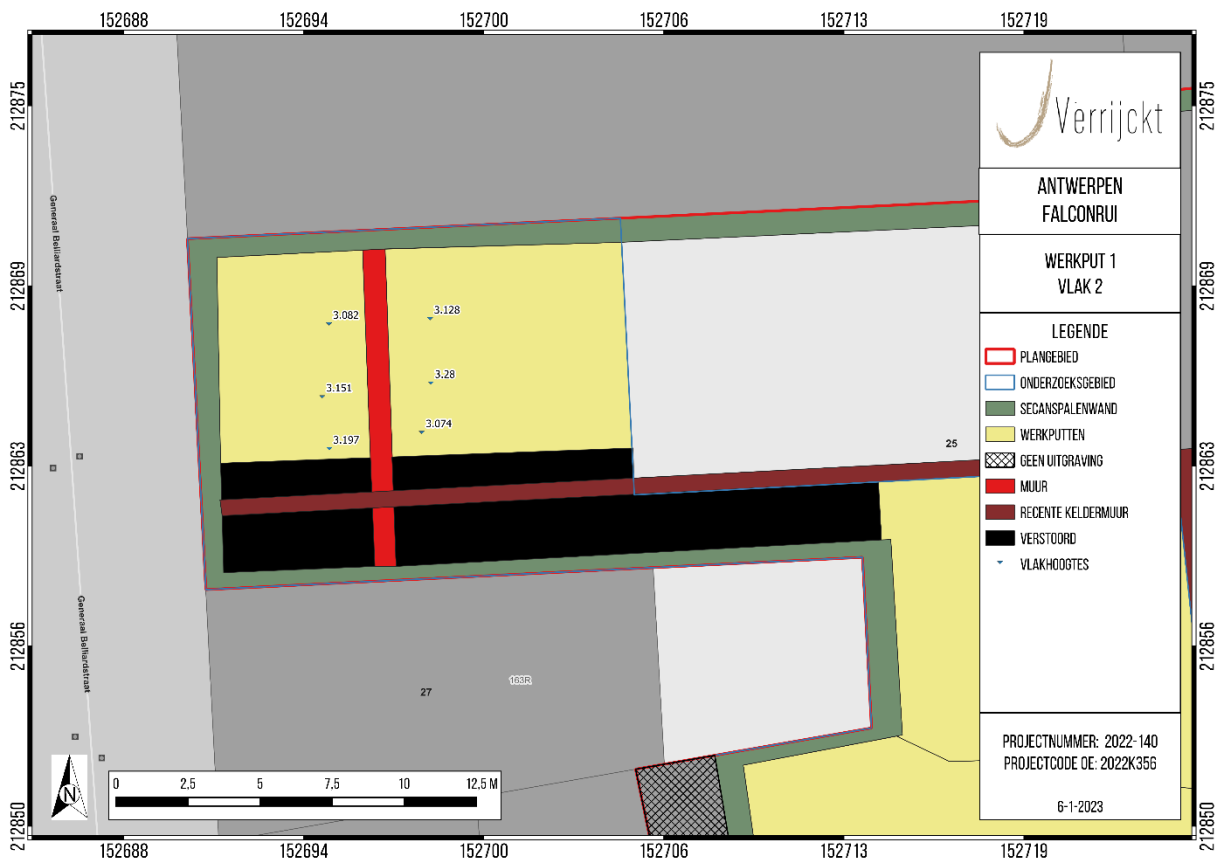

Figuur 59: Allesporenplan werkput 1, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 60: Werfbegeleiding ter hoogte van deelzone 1 (WP1) op 25 november 2022 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 61: Allesporenplan werkput 1, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).

5.1.4 Saneringswerken deelzone 2 (werkput 2)

Het centrale deel van het onderzoeksgebied was zwaar vervuild met tetrachlooretheen (*cf. supra*). Gezien deze vervuiling werd in deze zone wegens gezondheidsrisico's een minimale registratie uitgevoerd. De sporen en structuren werden hierbij (vanop een afstand) geregistreerd. Aangekomen vondsten werden bovendien niet gerecupereerd. Dit onderzoek werd uitgevoerd in de periode van 30 november t.e.m. 7 december 2022.

5.1.4.1 Werkput 2, vlak 1

Op een eerste vlak (op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW) werden enkele muurresten teruggevonden. Muur M1 heeft daarbij zowat een oost-west oriëntering en bestaat uit bakstenen van verschillende formaten. Ook zijn de delen van deze muur gevoegd met verschillende mortelsoorten, namelijk witgele en gele kalkmortel en grijze cementmortel. In het oostelijke deel van de muur is een spaarboog aanwezig.

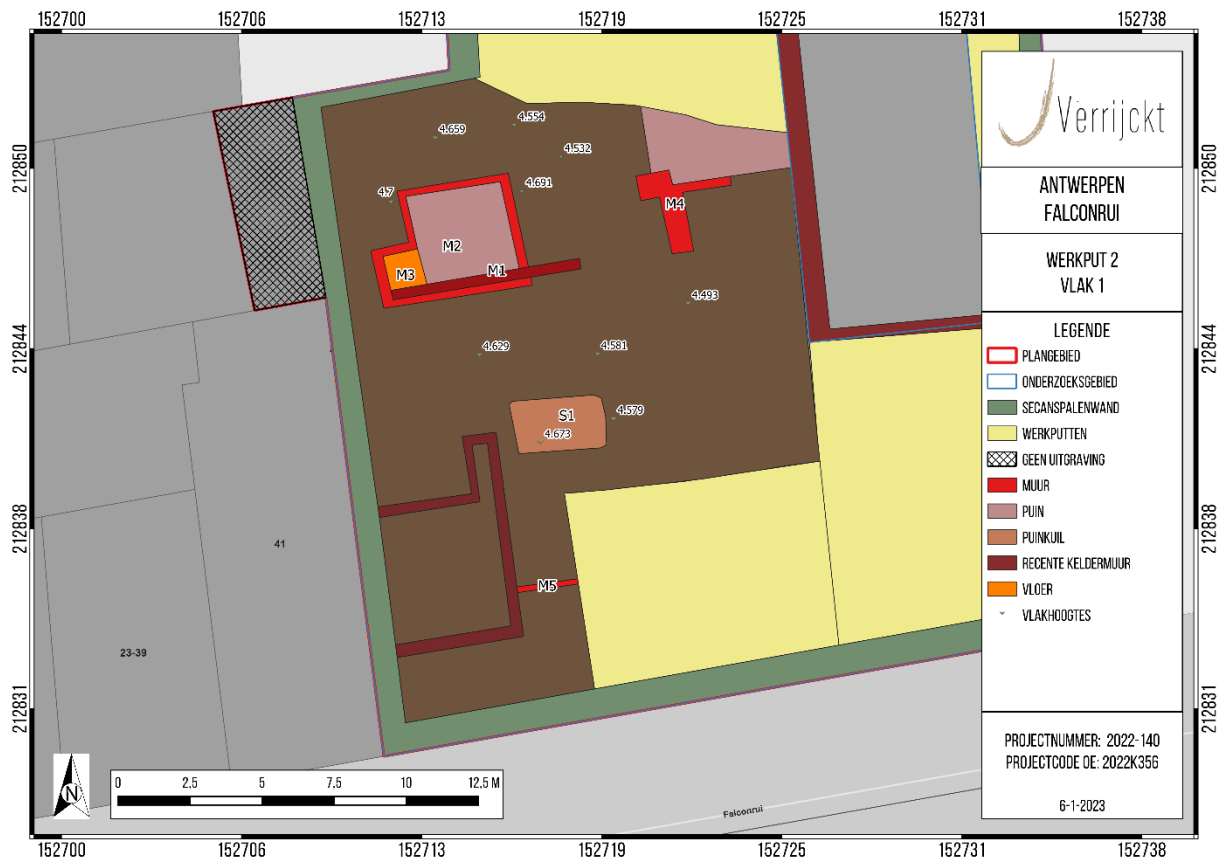
Figuur 62: Zicht op muur M1 (© J. Verrijckt bv).

Onder muur M1 bevinden zich de restanten van een oudere kelder. De kelder bestaat uit een bakstenen muur (M2) en een bakstenen vloer in het westelijke deel (M3). Het oostelijke deel is opgevuld met puin. In het noordoostelijke deel van de werkput werd daarnaast een ondiepe L-vormige muur aangesneden (M4). Deze bakstenen muur is gevoegd met gele kalkmortel. Verder werd in het zuidelijke een recente kelder aangesneden. Het gaat hierbij om de kelder die beschreven is bij het toenmalige gebouw Falconrui 27(43)¹²⁰.

Figuur 63: Muur (M2) en vloer (M3) van een kelder (© J. Verrijckt bv)

¹²⁰ Zie 3.3.1 Falconrui 27(43)

Figuur 64: Allesporenplan werkput 2, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).

Naast de muurresten werd in vlak 1 één spoor geregistreerd (S1). Het betreft hierbij een puinkuil dat is opgevuld met heel wat baksteen- en mortelfragmenten. In grondvlak heeft deze kuil een afmeting van 3,18 op 1,89 m. De exacte diepte kon niet vastgesteld worden en is bijgevolg niet gekend.

Figuur 65: Makfoto puinkuil S1 (© J. Verrijckt bv).

5.1.4.2 Werkput 2, vlak 2

Op een diepte van ca. 2,5 m onder huidig maaiveld (ca. 3,3 m +TAW) werd de moederbodem aangesneden. Hierin werden een 22-tal sporen en drie muurresten aangetroffen en geregistreerd. Het betreft daarbij voornamelijk kuilen en mogelijk enkele ontginningskuilen. Ook werd er een bakstenen waterput (S7/M7) en een gracht (S23) aangesneden.

Figuur 66: Allesporenplan werkput 2, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).

De mogelijke ontginningskuilen (S12, 16, 18, 19 en 20) zijn veelal langwerpig en hebben een oost-west oriëntatie, zowat parallel met de huidige Falconrui. Ze zijn opgevuld met donkerbruin en grijs zand. In deze sporen werd sporadisch houtskool en baksteenfragmentjes waargenomen.

De bakstenen waterput (M7) heeft een donkerbruine insteekkuil (S7). De insteekkuil heeft in grondvlak zowat een ovaalvormig verloop met een maximale lengte van 2,16 m en een breedte van ca. 2 m. De bakstenen beschoeiing heeft een diameter van 1,13 m en een breedte van 15 cm. Deze beschoeiing bestaat uit bakstenen die gevoegd zijn met een gele kalkmortel.

Kuil S10 heeft in grondvlak een rechthoekig tot trapezoidaal verloop met afmeting van 2,38 op 1,95 m. Deze kuil is opgevuld met groengrijs en donkergrijs zand en vertoont aan de rand heel wat houtskool. Het oostelijke deel gaat over in puinkuil S11. Deze kuil is opgevuld met heel wat baksteenpuin (baksteen en kalkmortel).

Langsheen de straatkant werd een gracht aan het licht gebracht (S23). De gracht heeft een grijze en een bruine vulling. Deze gracht werd eveneens aangesneden in werkputten 4 en 5 en kon aldaar verder onderzocht worden. (*cf. infra*).

Figuur 67: Vlakfoto's werkput 2, vlak 2 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 68: Detailfoto's sporen S2/3 (linksboven), S7/M7 (rechtsboven), S10 (linksonder) en S15 (rechtsonder) (© J. Verrijckt bv)

Bij de aanleg van het vlak werd een scherfje geglazuurd roodbakkerd aardewerk en een fragment van een majolicabord gezien. De sporen zelf leverden volgende vondsten op: in kuil S2 werd een randfragment van een kookpot in geglazuurd roodbakkerd aardewerk teruggevonden, in de insteekkuil van waterput S7/M7 was een Sint-Jacobsschelp aanwezig, kuil S10 bleek dierlijk botmateriaal te bevatten, in S18 werd grijs aardewerk aangetroffen en ter hoogte van muur M8 werd roodbakkerd aardewerk aan het licht gebracht. Dit vondstmateriaal werd omwille van veiligheidsrisico's niet ingezameld aangezien deze in sterk vervuilde grond werden aangetroffen.

Figuur 69: Geglazuurd roodbakkerd aardewerk, fragment van een majolicabord; randfragment van een kookpot in geglazuurd roodbakkerd aardewerk uit S2; grijs aardewerk in S18 en roodbakkerd aardewerk ter hoogte van muur M8 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 70: Sint-Jacobsschelp uit S7 (L) en dierlijk botmateriaal uit kuil S10 (R) (© J. Verrijckt bv)

5.2 Vlakdekkende opgraving deelzone 3

Na de sanering van deelzone 2 (werkput 2) werd deelzone 3 archeologisch onderzocht. Deze deelzone werd in drie afzonderlijke werkputten onderzocht en opgegraven.

Hierbij werden nog eens 42 sporen/lagen en 37 muur- of vloerresten aangeduid en beschreven. Alle sporen zijn van antropogene oorsprong. De archeologische sporen kunnen voornamelijk in volgende categorieën opgedeeld worden: puinkuilen, gracht, kuilen en lagen. Daarnaast werden ook drie inhumatiegraven aan het licht gebracht waarin zeker vijf individuen werden teruggevonden. De muren en vloeren zijn terug te brengen tot historische bebouwing op het terrein.

5.2.1 Werkput 3

Werkput 3 bevindt zich tussen de gesaneerde zone (werkput 2) en de verstoorde zone in het noorden van het plangebied (werkput 1). Het noordelijke deel van de werkput sluit aan op deze laatste zone en bleek eveneens sterk verstoord te zijn door recente constructies. In het centrale deel van de werkput werden drie vloerniveaus aangesneden (vlak 1, 2 en 3)) en twee onderliggend archeologische niveaus (vlak 4 en 5).

Figuur 71: Recente constructies in het noordelijke deel van werkput 3 (© J. Verrijckt bv)

5.2.1.1 Vlak 1

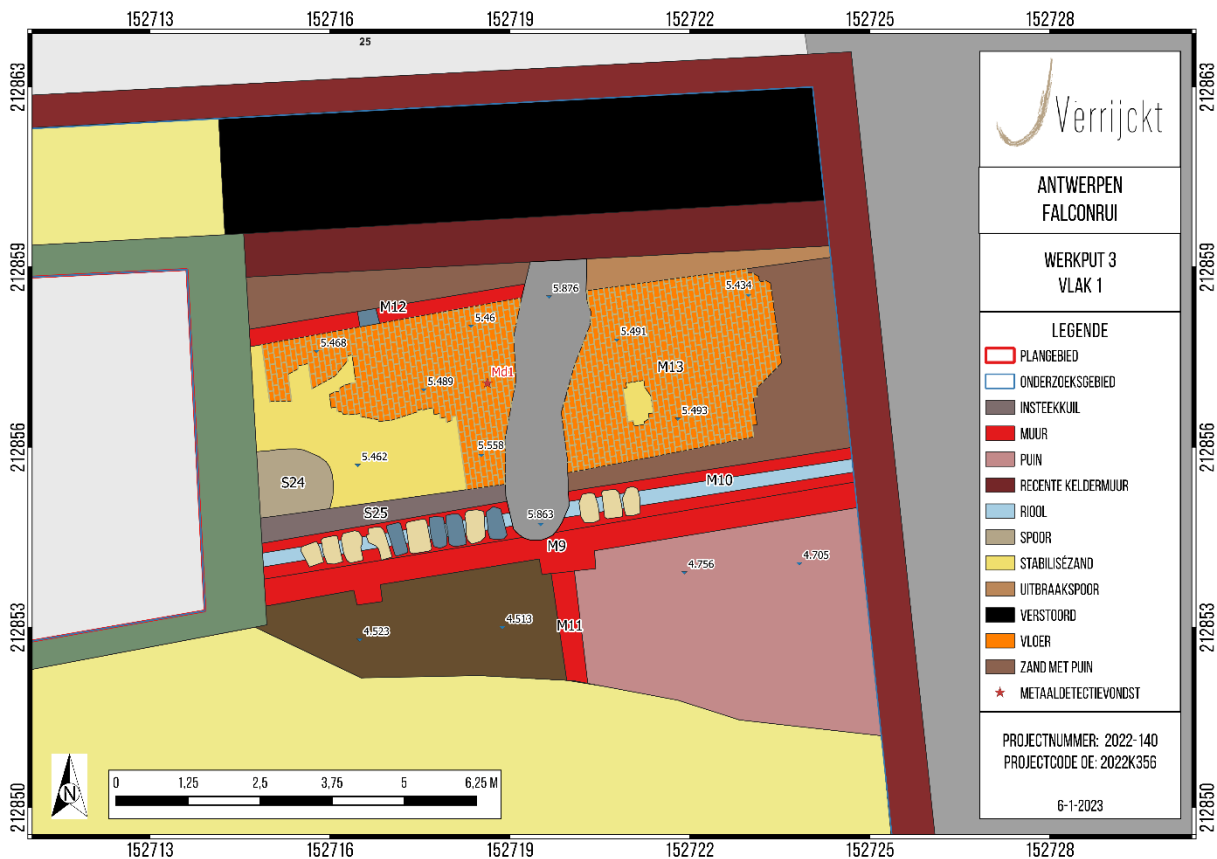
Het eerste vloerniveau werd aangesneden op een diepte van ca. 5,5 m +TAW, op ca. 50 cm onder huidig maaiveld. De aangetroffen vloer (M13) bestaat uit bakstenen van 18x8x4 cm. De vloer wordt doorkruist door een recent (eind 20ste eeuw) aangebrachte betonblok. Langsheen de noordelijke zijde van de vloer loopt muur M12. Deze oost-west georiënteerde muur bestaat eveneens uit bakstenen (16x7,5x4 cm), is gevoegd met gele kalkmortel en is opgebouwd in een kruisverband. Op de muur werd nog een restant van een blauwe hardsteen (Doornikse kalksteen) aangetroffen, wat mogelijk dienst deed als dorpel. Bovenop de vloer werd een munt aan het licht gebracht (Md1). Het betreft een halve cent van Willem I of Willem II en kan gedateerd worden in de 1ste helft van de 19de eeuw (*cf. infra*). Op basis van deze vondst is de vloer wellicht niet ouder dan deze periode.

Figuur 72: Vloer M13; werkput 3, vlak 1 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 73: Muur M12 in vlak 2 (L) en met restant van een dorpel(?) in Doornikse kalksteen (R) (© J. Verrijckt bv)

Figuur 74: Allesporenplan werkput 3, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).

Ten zuiden van de vloer bevindt zich een parallelle muur (M9) waarlangs een riool loopt (M10). Het riool is opgebouwd uit bakstenen en afgedekt met zowel kalkzandstenen als blauwe hardstenen (Doornikse kalksteen). De natuurstenen zijn duidelijk recuperatiemateriaal. De stenen zijn o.a. gerecupereerd van een ondersteuning van een houten dakgebinte, een ornament en een dorpel. Het riool is op basis van de kenmerken in de 19de eeuw te situeren. De muur waarlangs het riool loopt is vermoedelijk ouder (*cfr. infra*). Deze muur bestaat uit bakstenen (17x8x3,5 cm) die zijn gevoegd met gele kalkmortel in een kruisverband. Dwars op deze muur bevindt zich muur M11. Uit het

onderzoek van de naden bleek muur M11 tegen M9 gezet te zijn en zo een zone of te bakenen die gevuld is met 20ste-eeuws puin. Muur M11 is dus recenter dan muur M9.

Figuur 75: Riol M10 met dekstenen in gerecupereerd materiaal *in situ* (© J. Verrijckt bv)

Figuur 76: Dekstenen van riool M10 in gerecupereerd materiaal met links een zandsteen dat als ondersteuning van een houten dakgebinte heeft gediend en rechts een voormalige dorpelsteen in Doornikse kalksteen (© J. Verrijckt bv)

Figuur 77: Dekstenen van riool M10 in gerecupereerd materiaal; voor- en achterkant van een ornament in kalkzandsteen (© J. Verrijckt bv)

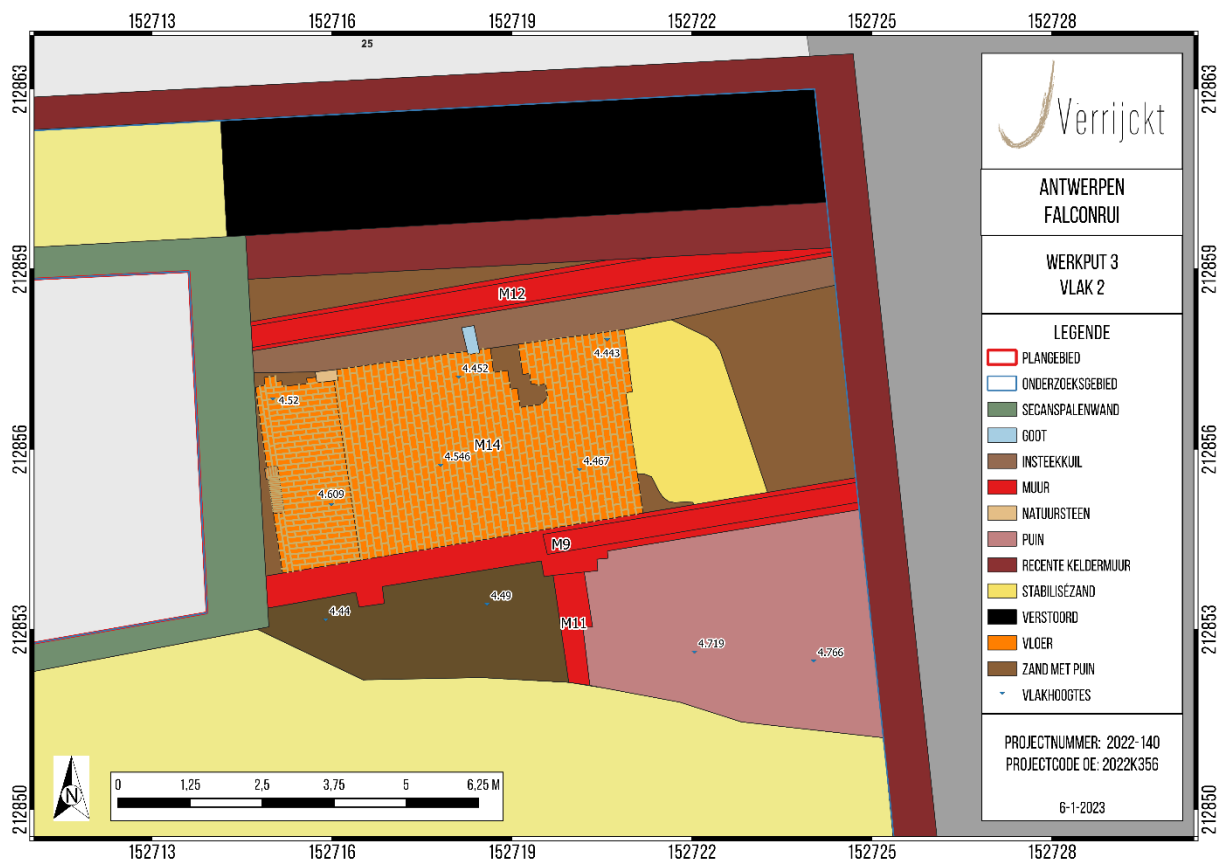

Figuur 78: Zicht op muren M9 en M11 (© J. Verrijckt bv)

In het vlak is langsheen de noordelijke zijde van het riool een insteekkuil waar te nemen (S25). De insteekkuil is opgevuld met donkergrijs-bruin zand met baksteen- en kalkbrokjes. Ook is er een puinkuil aanwezig in de zone waar de vloer is opgebroken (S24). Deze puinkuil is in grondvlak zowat ovaal van vorm en bevat lichtgrijs zand met fragmentjes baksteen en kalk. De kuil meet 1,3 op 1,15 m en is ca. 15 cm diep.

5.2.1.2 Vlak 2

Onder vloer M13 is een puinpakket aanwezig die rust op een tweede bakstenen vloer (M14). Deze vloer bevindt zich op ca. 4,5 m +TAW (ca. 1 meter onder vloer M13) en toont een indeling in twee zones. Ter hoogte van het westelijke deel lopen de bakstenen oost-west, terwijl in het oostelijke deel de bakstenen noord-zuid georiënteerd zijn. Dit wijst wellicht op enige indeling van de ruimte. In de westelijke zone is bovendien nog een rij van bakstenen aangetroffen die op hun kant zijn gezet. Dit wijst erop dat hier de toegang was tot de vloer/ruimte. De bakstenen hebben een afmeting van 18x8x4 cm. Zowat centraal in het noorden van de vloer werd een gootje in natuursteen aangetroffen. De vloer loopt tot tegen muur M9 en lijkt dus gelijktijdig met deze muur gebouwd te zijn.

Figuur 79: Allesporenplan werkput 3, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).

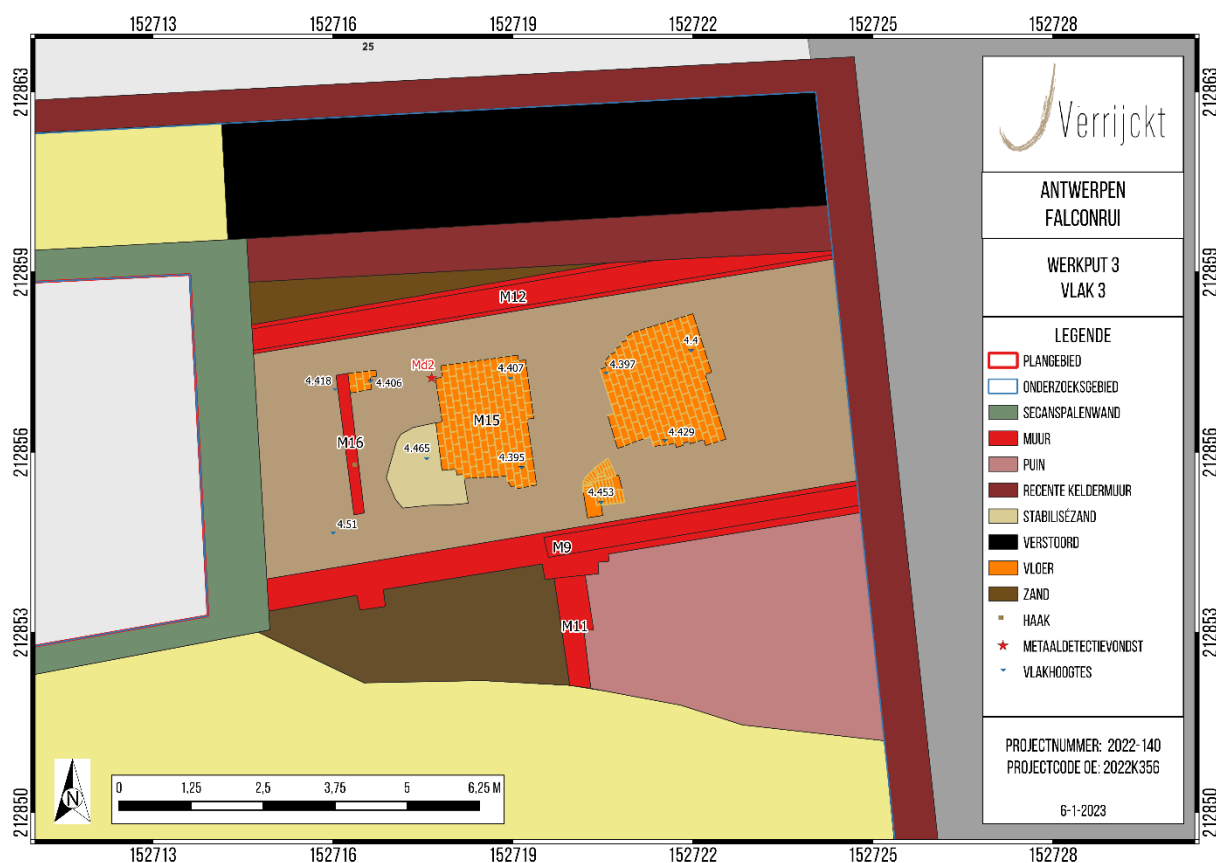

Figuur 80: Vloer M14; werkput 3, vlak 2 (© J. Verrijckt bv)

5.2.1.3 Vlak 3

Een dunne laag geel stabilisézand scheidt vloer M14 van vloer M15. Deze vloer werd slechts gedeeltelijk teruggevonden, verdeeld in drie delen. Ook valt op dat de bakstenen (17x7,5x4 cm) in het oostelijke deel iets afwijken van de oriëntatie en hier minder ordelijk zijn gelegd. Het westelijke deeltje wordt begrensd door een dubbele rij van bakstenen (17,5x7x4,5 cm) met een noord-zuid oriëntatie (M16). Deze bakstenen zijn mogelijk afkomstig van een muurtje (hoewel slechts één laag werd teruggevonden). Zowat centraal in deze 'muur' werd een ijzeren haak geconstateerd. Bij het verwijderen van het riool en vloer M15 werd ter hoogte van muur M9 nog een restant van een aparte constructies aan het licht gebracht, m.n. M17. Deze constructie bestaat uit bakstenen die op hun kant gezet zijn en in een waaiervorm voorkomen. Mogelijk betreft het hier restanten van een trap(?).

In de voegen van vloer M15 werd een munt teruggevonden (Md2). Het betreft een liard van de Oostenrijkse Nederlanden uit de 2de helft van de 18de eeuw. Op basis hiervan kan de vloer wellicht rond deze periode gesitueerd worden.

Figuur 81: Allesporenplan werkput 3, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).

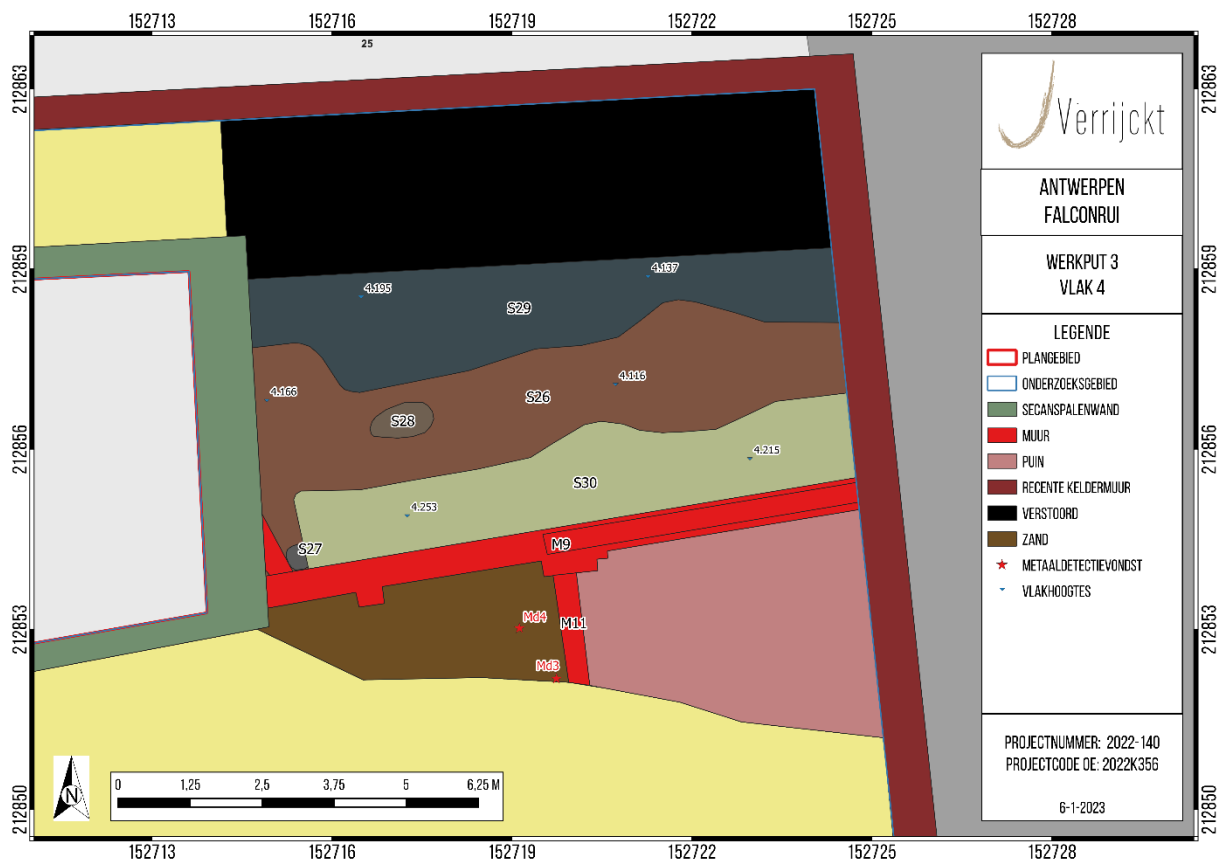
Figuur 82: Vloer M15; werkput 3, vlak 3 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 83: Muur M16 met centraal een ijzeren haak (L) en trap(?) M17 (R) (© J. Verrijckt bv)

5.2.1.4 Vlak 4

Op een diepte van ca. 4,2 m +TAW werd vlak 4 aangelegd. In dit vlak werden drie lagen (S26, 29 en 30), een ondiepe kuil (S27) en een puinkuil (S28) aangesneden. Laag S26 bestaat daarbij uit donkerbruin zand, laag S29 uit donkerbruin en bruin gevlekt zand en laag S30 uit lichtgrijs tot groen zand met heel wat kalk. Kuil S27 bevat donkergrijs tot zwart zand en heel wat houtskool. Deze kuil heeft een afmeting van 44 op 40 cm én een diepte van (slechts) 2 cm. Puinkuil S28 is ovaal van vorm (113 op 61 cm) en opgevuld met - naast donkerbruin zand - heel wat baksteen- en kalkfragmenten.

Figuur 84: Allesporenplan werkput 3, vlak 4 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 85: Werkput 4, vlak 3 (© J. Verrijckt bv)

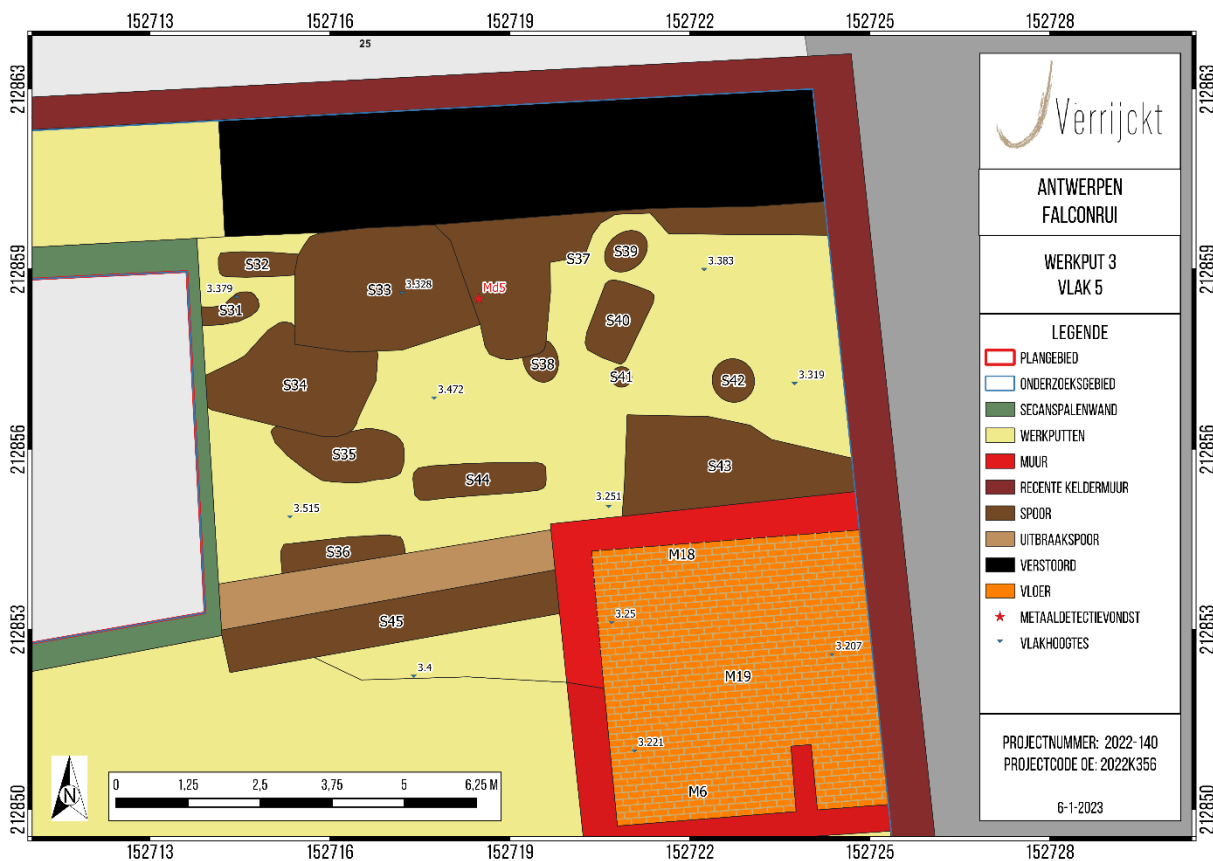
5.2.1.5 Vlak 5

Nog eens 80 cm dieper, op ca. 3,4 m +TAW (of ca. 2,5 m -mv) werd de moederbodem aangesneden. In dit vlak werden 15 sporen aangeduid en beschreven. Onder deze sporen bevinden zich drie inhumatiegraven waarin in totaal vijf individuen werden geconstateerd. Het eerste graf (G1/S32) werd aangesneden in de noordwestelijke hoek van de werkput en heeft een afmeting in grondvlak van 136 op 43 cm. Het oostelijke deel van de kuil wordt daarbij oversneden door kuil S33. In dit graf werden twee individuen teruggevonden (ind. 1 en ind. 3). De twee individuen bevinden zich daarbij bovenop elkaar. Tussen de skeletresten werden ook relatief veel aardewerkscherven teruggevonden die voornamelijk in de 15de/16de eeuw te dateren zijn (V26; *cf. infra*). Net naast en onder muur M9 werd een tweede graf (G2/S36) aan het licht gebracht. Dit graf meet in grondvlak 215 op 49 cm en leverde één individu op (ind. 2). Een derde en laatste graf (G3/S44) bevindt zich net ten noordoosten van graf G2 en is eveneens rechthoekig van vorm (230 op 56 cm). Ook in dit graf werden twee boven elkaar bijgezette individuen aangetroffen (ind. 4 en ind. 5).¹²¹

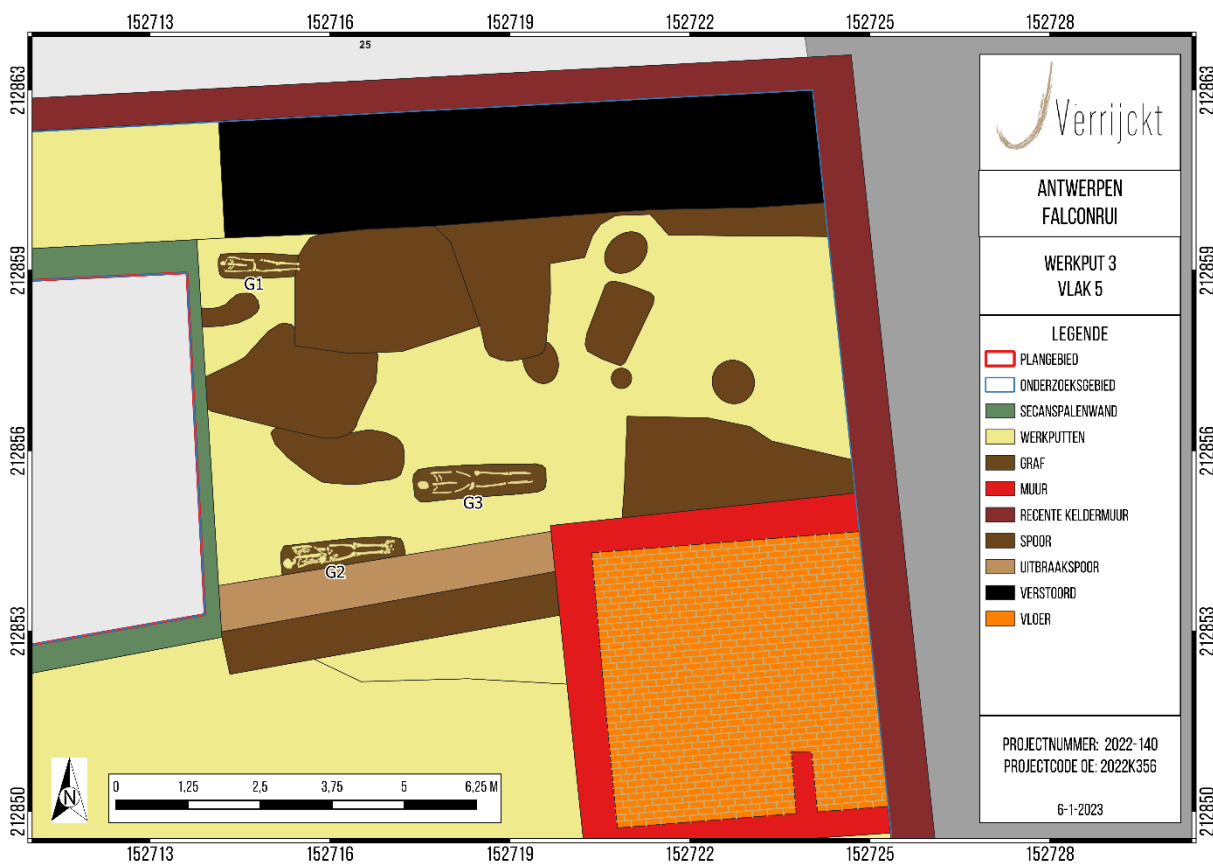

Figuur 86: Ind. 1 en ind. 2 *in situ* (© J. Verrijckt bv)

¹²¹ Voor verdere details over de individuen, zie: 6.10.4 Fysisch antropologische onderzoek (en bijlage 11)

Figuur 87: Allesporenplan werkput 3, vlak 5 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 88: Allesporenplan werkput 3, vlak 5 met aanduiding van de inhumatiegraven (© J. Verrijckt bv).

Naast de inhumatiegraven werden in dit vlak kuilen aangetroffen waarvan de functie onduidelijk is. De kuilen zijn opgevuld met een verschillende inhoud, gaande van lichtgrijs tot donkergrijs en bruin. In kuil S33 werd relatief veel materiaal (n=24; V29; *cf. infra*) teruggevonden. Kuilen S39 en 42 hebben een lichtere, ietwat uitgeloopte vulling wat mogelijk wijst op enige ouderdom (14de/15de eeuw?)

Figuur 89: Coupefoto's kuil S39 en 42 (© J. Verrijckt bv)

Muur M9 kon in dit vlak verder onderzocht worden. De muur bleek tot 185 cm diep te gaan en in het westelijke deel gefundeerd te zijn op een puinfundering. Langsheen de zuidelijke zijde van de muur loopt mogelijk een greppel (S45) die oversneden wordt door een recentere keldervloer M19. Deze vloer bestaat uit baksteen en wordt omringd door muur M6 (werkput 2) en muur M18. Muur M18 bevindt zich daarbij onder het oostelijke deel van muur M9 en onder muur M11 (*cf. supra*).

Figuur 90: Muur M9 in profiel, gebouwd op puinfundering (© J. Verrijckt bv)

5.2.2 Werkput 4

Werkput 4 werd aangelegd langsheen de Falconrui en omvat de zone tussen het gesaneerde deel en een recente, 20ste-eeuwse keldermuur die doorloopt tot aan de Falconrui. In deze werkput werden drie archeologisch relevante vlakken aangesneden en geregistreerd.

5.2.2.1 Vlak 1

In dit vlak werden een 10-tal bakstenen constructies aan het licht gebracht. Zowat centraal in de werkput werd een recente kelder aangesneden. Deze kelder bestaat uit twee muren (M24 en M25) en een vloertje (M26). De muren zijn gevoegd in een grijze cementmortel en bepleisterd met cement. Ook de vloer is deels gecementeerd. Op basis hiervan kan de kelder in de 20ste eeuw gedateerd worden. In de zone ten oosten van deze kelder werd recent puin aangesneden dat afgebakend wordt, eveneens door een recente (kelder)muur (M27). Deze kelder is te koppelen aan de beschrijving van het toenmalige gebouw Falconrui 29(45)¹²².

Figuur 91: Recente kelder M24-26 (L) en puinvulling met muur M27 (R) (© J. Verrijckt bv)

De westelijke keldermuur is tegen een oudere muur aangebracht. Deze oudere muur (M20) is gevoegd met een gele kalkmortel en gezet in een wildverband. Aan de noordelijke zijde van deze oudere muur is eveneens een recentere muur gezet (M21), dat het verlengde is van muur M5 (werkput 2). Deze muur is gevoegd met een witte kalkmortel, eveneens in een wildverband. Ten noorden van deze muur werd een tweede, kleinere kelder aangesneden (M22). Net ten noorden hiervan bevindt zich een ronde, bakstenen put (M23). De bovenkant van deze put bestaat uit bakstenen die gevoegd zijn met grijze cementmortel en taps naar boven toelopen. Deze kegelvormige structuur bevindt zich op een ronde constructie die gevoegd is met gele kalkmortel. De inhoud van de ronde put bestaat uit zwarte sinter. Vermoedelijk is een oudere (water)put hergebruikt voor ambachtelijke doeleinden in teken van het smelten van erts.

¹²² Zie 3.3.2 Falconrui 29(45)

Figuur 92: Zicht op muur M21 en M20 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 93: Put M23 (© J. Verrijckt bv)

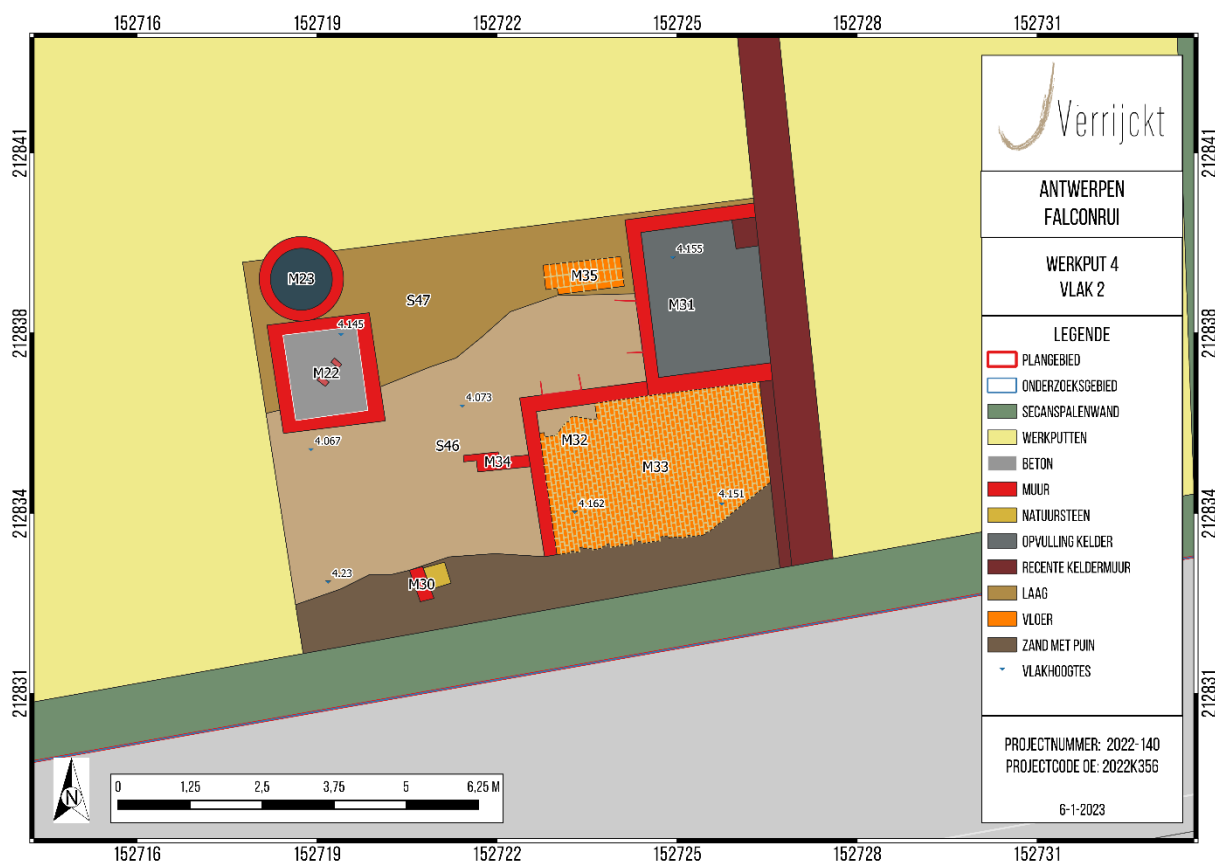
Figuur 94: Allesporenplan werkput 4, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).

5.2.2.2 Vlak 2

In het tweede vlak, op een diepte van ca. 4,1 m +TAW, bleek de kleine kelder M22 een betonnen bodem/vloer te hebben. In deze bodem zijn twee uitsparing aanwezig van of voor bakstenen. De functie of betekenis hiervan is onduidelijk. De muren van de kelder zijn gevoegd in een gele kalkmortel. De put ten noorden hiervan (M23) heeft in dit grondvlak een diameter van ca. 1,5 m. Ook deze structuur is gevoegd met een gele kalkmortel. De bakstenen hebben hierbij een afmeting van 17x7,5x4,5 cm.

Figuur 95: Kelder M22 (L) en put M23 (R) in vlak 2 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 96: Allesporenplan werkput 4, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).

In het oostelijke deel van de werkput werden in dit vlak resten van twee kelders teruggevonden. Een eerste kelder wordt gevormd door muur M31 en bevindt zich in de noordoostelijke hoek. De muur van de kelder is opgebouwd uit bakstenen (17x8x4 cm) met een gele kalkmortel. Tegen de noordelijke keldermuur is een rechthoekige ‘pijler’ aanwezig. Deze constructie bestaat uit bakstenen die gevoegd zijn met grijze cementmortel en is wellicht in de 20ste eeuw tegen de muur geplaatst. Ook de oostelijke muur van de kelder, die duidelijk nog een tongewelf vertoont, is hergebruikt als keldermuur. Ter hoogte van dit tongewelf is nog een klein stukje van de vloer bewaard gebleven.

Figuur 97: Kelder M31 met rechts zicht op de 20ste-eeuwse pijler in het tongewelf en restant van de vloer (© J. Verrijckt bv)

Figuur 98: Kelder met muur M32 en vloer M33 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 99: Coupe op muur M31 (L) en M32 (R) (© J. Verrijckt bv)

Het vlak zelf bestaat enerzijds uit zand met puin en anderzijds twee verschillende lagen (S46 en S47). Laag S46 bestaat daarbij uit lichtbruin en bruin zand, terwijl laag S47 bestaat uit groen en groenbruin zand met heel wat kalkbrokjes.

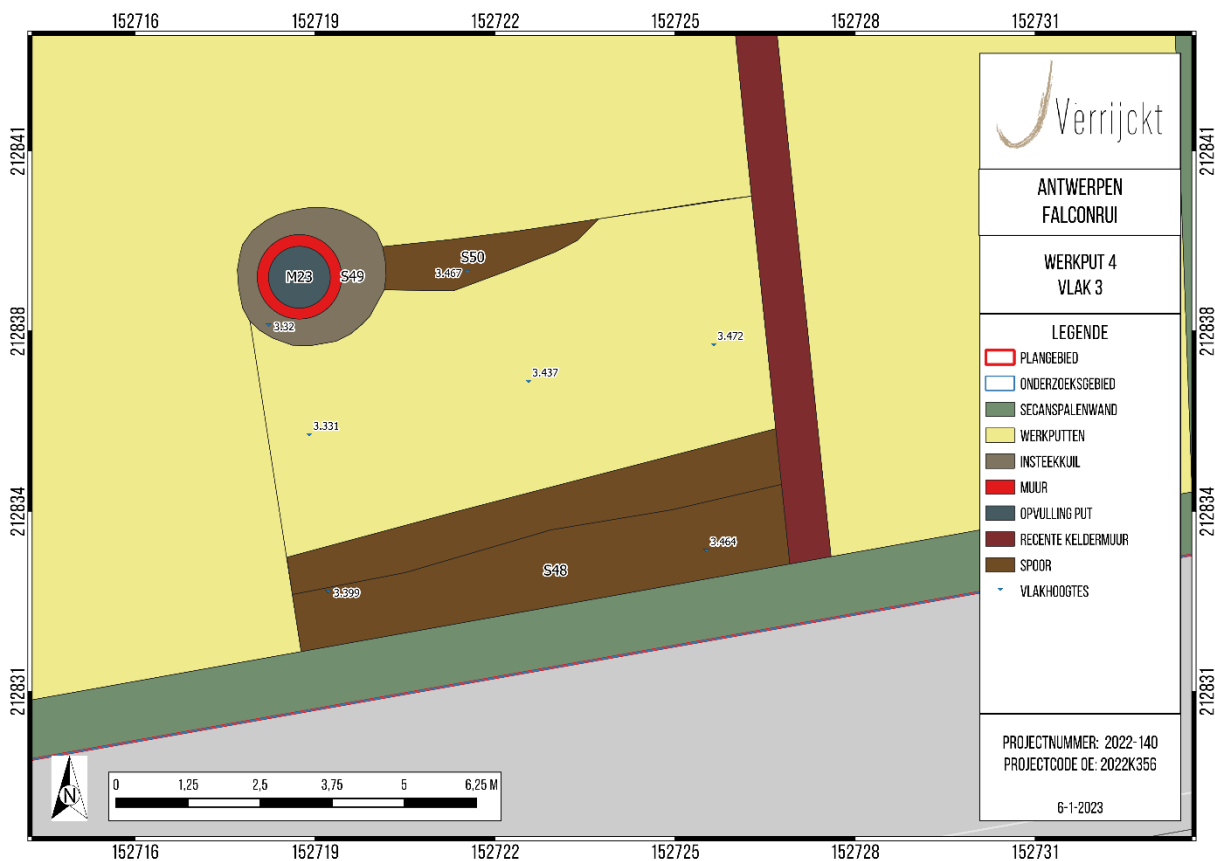
Figuur 100: Werkput 4, vlak 2 (© J. Verrijckt bv)

5.2.2.3 Vlak 3

Vlak 3 werd aangelegd ter hoogte van de natuurlijke moederbodem, op een diepte van ca. 3,4 m +TAW of ca. 2,5 m -mv. In dit vlak is nog steeds (water)put M23 aanwezig die in dit vlak duidelijk omringt wordt door een insteekkuil (S49). De insteekkuil heeft daarbij een donkergrijs en bruingrijs gevlekte inhoud. In het noordelijk deel is kuil S50 aanwezig die aansluit op (ontginnings)kuil S20 uit werkput 2. In het zuidelijke deel is het vervolg van gracht S23 aangesneden, hier benoemd als S48. De gracht heeft in grondvlak enerzijds een grijze en anderzijds een groenbruine vulling. In coupe bleek de grijze vulling onder de groenbruine vulling door te gaan. De minimale breedte van de gracht bedraagt hier 2,29 m.

Figuur 101: Coupefoto's gracht S48 (L) en kuil S50 (R) (© J. Verrijckt bv)

Figuur 102: Allesporenplan werkput 4, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 103: Werkput 4, vlak 3 (© J. Verrijckt bv)

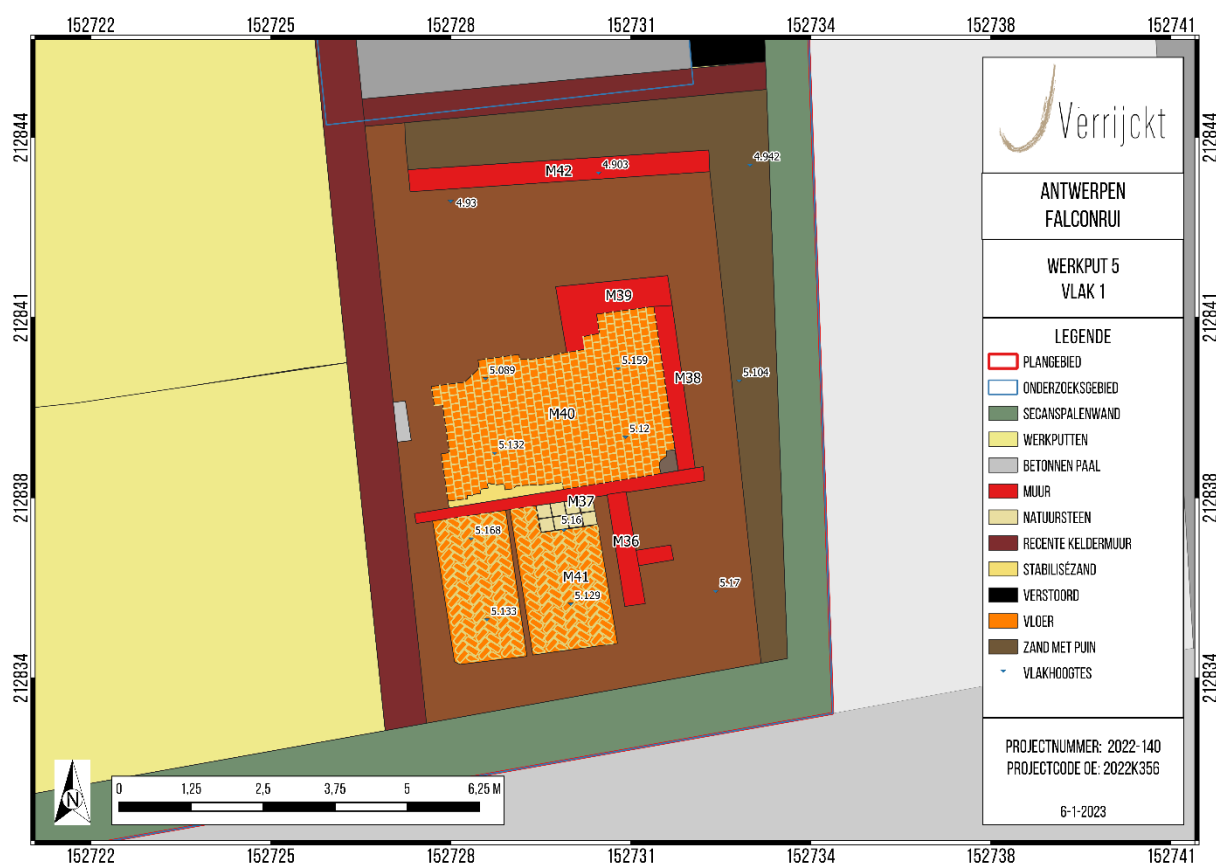
5.2.3 Werkput 5

Werkput 5 bevindt zich in de zuidoostelijke hoek van het onderzoeksgebied, eveneens langsheen de Falconrui. In deze werkput werden in de twee eerste vlakken vloerresten aangetroffen. In totaal werden er vijf relevante archeologische vlakken aangelegd.

5.2.3.1 Vlak 1

Vlak 1 bevindt zich op een diepte van ca. 5,0 à 5,1 m +TAW, op zo'n 70 cm -mv. In dit vlak werden twee vloeren aangesneden (M40 en M41). Vloer M40 bestaat uit vierkante tegels van 14 op 14 cm, met een dikte van 1,5 cm. Zowel rode als blauwe tegels komen voor in deze vloer. Gezien er geen patroon in te zien is ze eerder willekeurig zijn gelegd, lijkt het er op dat de tegels recuperatiemateriaal betreft van een oudere vloer die vermoedelijk wél een patroon vertoonde. De tegels zijn voorzien van een witte cementmortel. In de zuidoostelijke hoek is een uitsparing te zien waar mogelijk ooit een veegpot heeft gezeten. De veegpot zelf werd niet meer teruggevonden.

Ten zuiden hiervan komt een tweede vloer voor die gevormd wordt door enerzijds bakstenen en anderzijds acht natuurstenen. De natuurstenen (23x23x2,5 cm) zijn kalkzandstenen en bevinden zich in de noordoostelijke hoek van de vloer. De bakstenen (17,5x9x3,5 cm) zijn gelegd in een visgraadmotief en worden centraal onderbroken.

Figuur 104: Allesporenplan werkput 5, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 105: Vloer M40; werkput 5, vlak 1 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 106: Vloer M41; werkput 5, vlak 1 (© J. Verrijckt bv)

De vloeren worden omgeven door verschillende muurresten (M36 t.e.m. M39). Deze muren zijn opgebouwd met bakstenen (18x8x4 cm) en gevoegd met gele kalkmortel en witte cementmortel. De witte cementmortel wijst op een herstelling of aanpassing. Het oostelijke deel van muur M37 vertoont pleisterwerk.

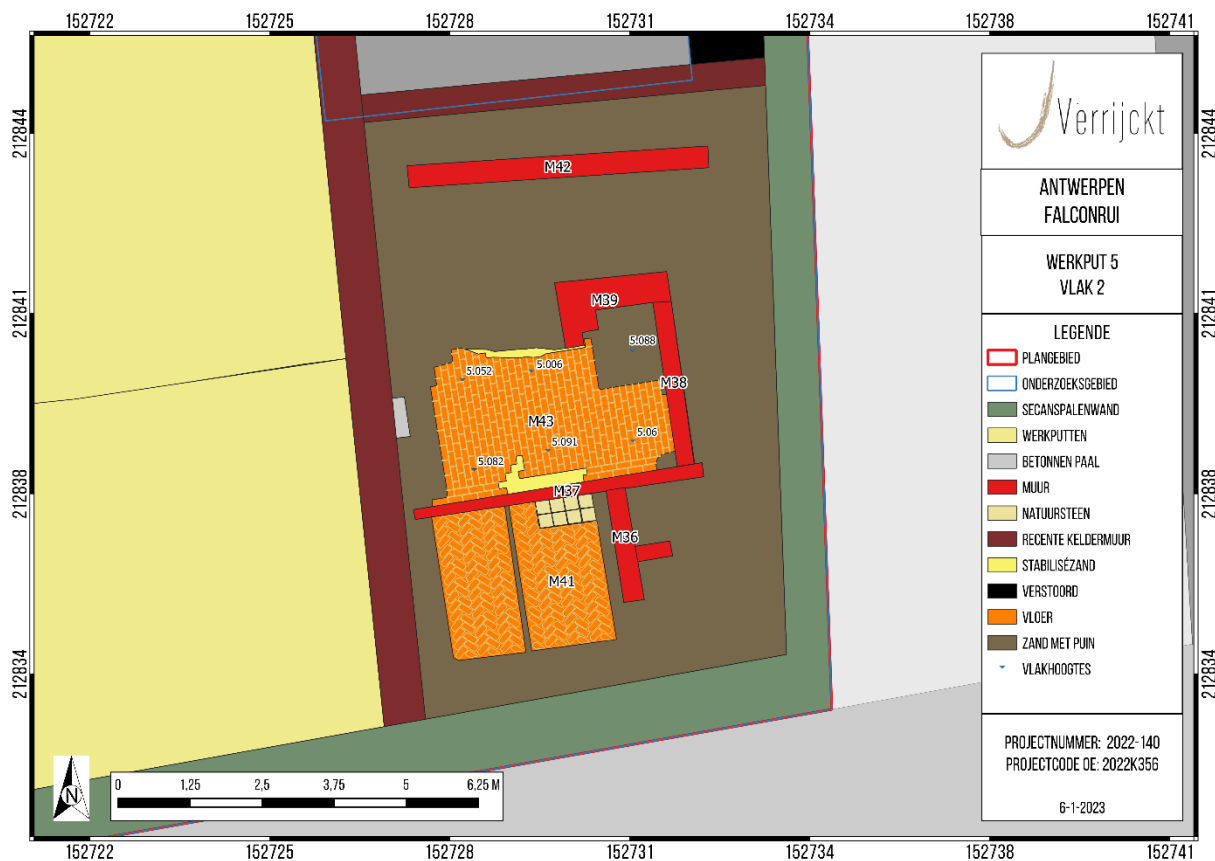
Figuur 107: Muur M36 met duidelijk gele kalkmortel en witte cementmortel (L) en muur M37 met zich op de bepleistering (R) (© J. Verrijckt bv)

5.2.3.2 Vlak 2

Dat de muren mogelijk hersteld of aangepast zijn, bleek ook het geval te zijn voor de vloer. Onmiddellijk onder vloer M40 werd namelijk een tweede vloer aangetroffen (M43). Deze vloer bestaat uit relatief grote, platte tegels (24x11x3 cm). Langsheen de zuidelijke muur (M37) zijn de tegels gelegd van oost naar west, terwijl de rest van de vloertegels een noord-zuid oriëntatie vertonen. De oudste fase van de muren kan hierdoor in verband gebracht worden met vloer M43. In de noordoostelijke hoek (de hoek tussen muur M38 en M39) werden geen tegels meer aangetroffen.

Figuur 108: Vloer M43; werkput 5, vlak 2 (© J. Verrijckt bv)

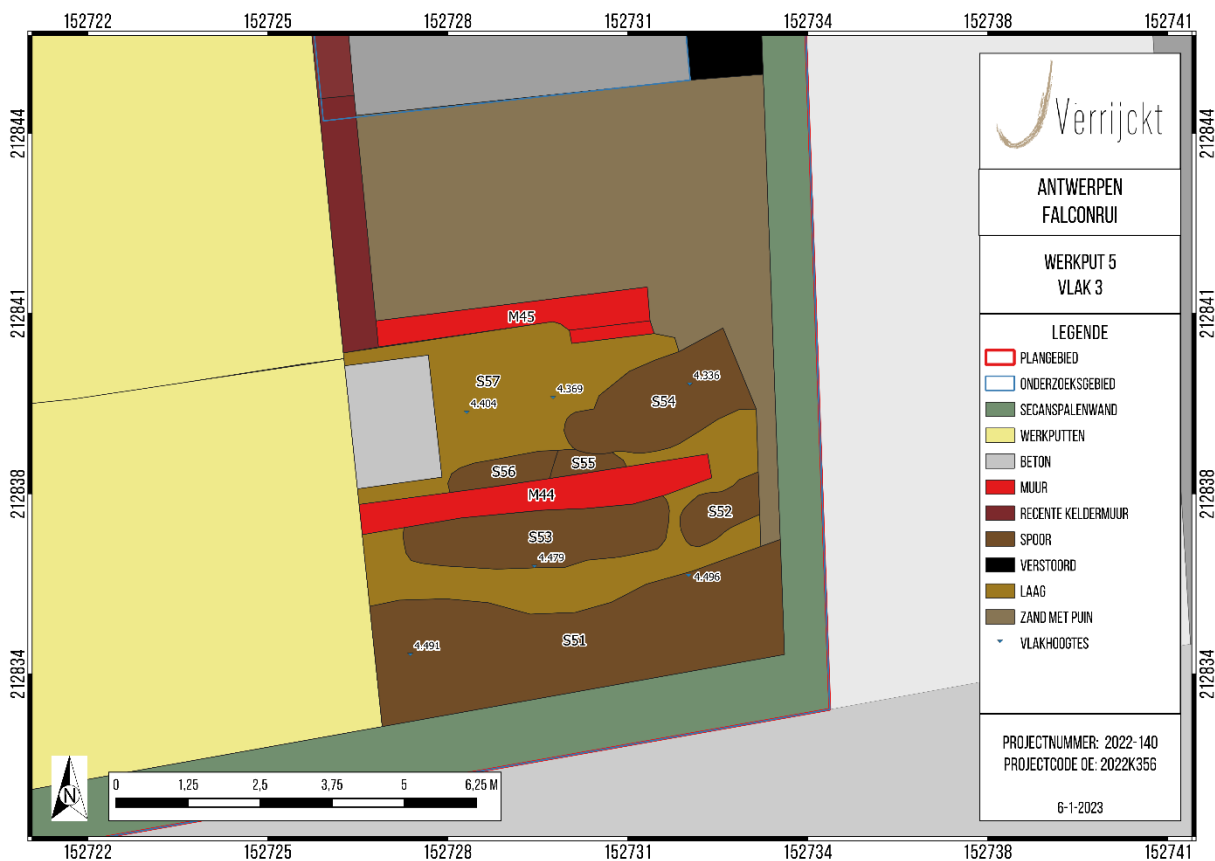
Figuur 109: Allesporenplan werkput 5, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).

5.2.3.3 Vlak 3

Onder de hierboven besproken vloer- en muurresten werd vlak 3 aangelegd op een diepte van ca. 4,4 m +TAW. In dit vlak werden twee muurresten geregistreerd. Muur M44 betreft de (puin)fundering van de opstaande muur M37. Deze muur bestaat hoofdzakelijk uit witte kalkmortel, al komt ook hier – in beperkte mate – nog witte cementmortel voor. Ten noorden van, en parallel aan, deze muur werd muur M45 aangesneden deze muur bleek na verdiepen afkomstig van een (recente, 20ste-eeuwse) kelder (*cf. infra*). De binnenkant van de bakstenen muur is bepleisterd en langsheen de zuidelijke zijde is een deel van een trap aanwezig.

Figuur 110: Muur M44 (L) en trap ter hoogte van muur M45 (R) (© J. Verrijckt bv)

Figuur 111: Allesporenplan werkput 5, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).

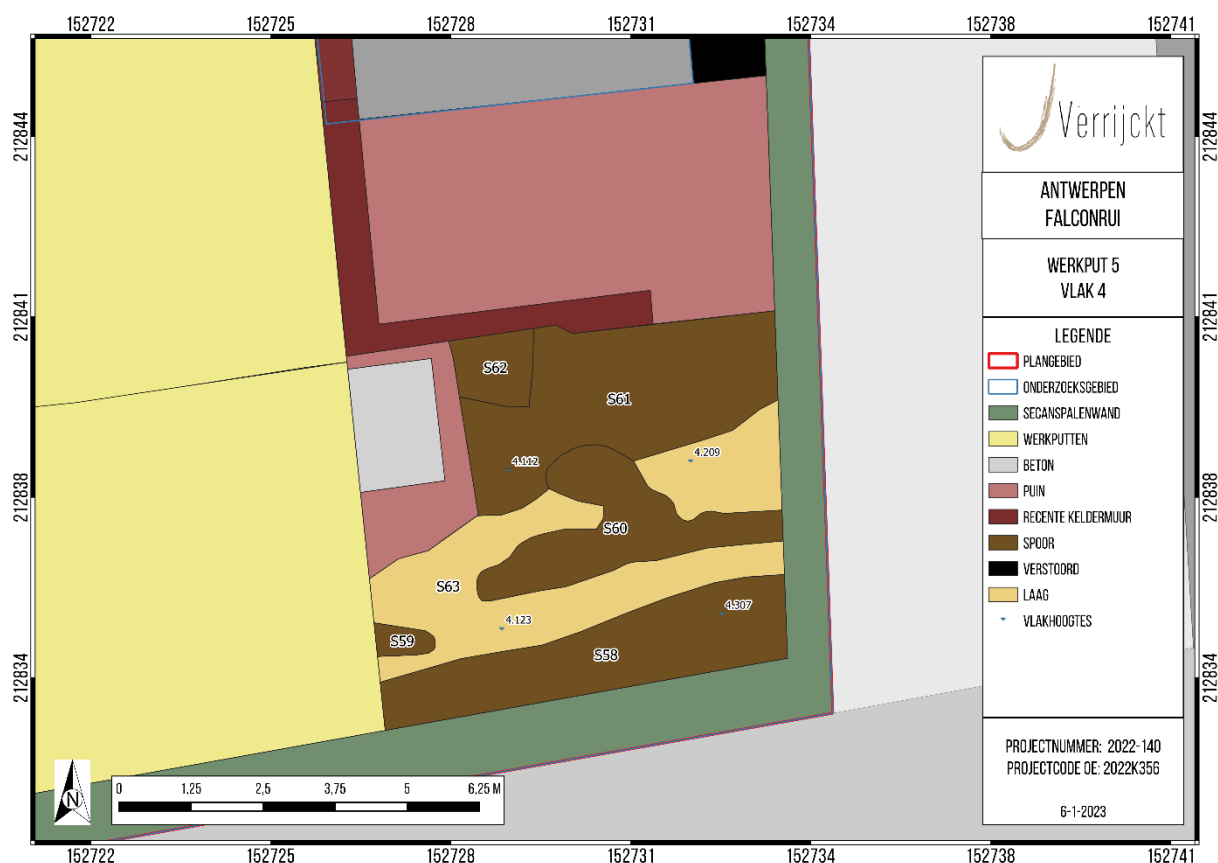

Figuur 112: Werkput 5 vlak 3 (© J. Verrijckt bv)

Het vlak zelf bestaat hoofdzakelijk uit lichtbruin en bruingrijs zand (S57). In deze laag werden zes andere sporen/lagen aangeduid (S51 t.e.m. S56). De sporen hebben daarbij een onregelmatige vorm met veelal zowat een oost-west oriëntatie, evenwijdig met de aanwezige muurresten en de Falconrui. Spoor S55 is daarbij het meest opvallend met hierin verbrande kalk. Voor het overige bestaat dit spoor uit lichtbruin en grijs zand.

5.2.3.4 Vlak 4

Na het verwijderen van de muurresten en het registreren van de lagen in vlak 3 werd er verder verdiept. Op ca. 30 cm dieper, op ca. 4,1 m +TAW, werd een vierde vlak aangelegd. Het vlak wordt voornamelijk gekenmerkt door lichtbruin zand (S63). Hierin werden vijf andere sporen/lagen benoemd. Deze zijn voornamelijk opgevuld met donkergrijs en bruin zand met baksteen, houtskool en kalk. Ook hier hebben de sporen/lagen zowat een oost-west oriëntatie.

Figuur 113: Allesporenplan werkput 5, vlak 4 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 114: Werkput 5 vlak 4 (© J. Verrijckt bv)

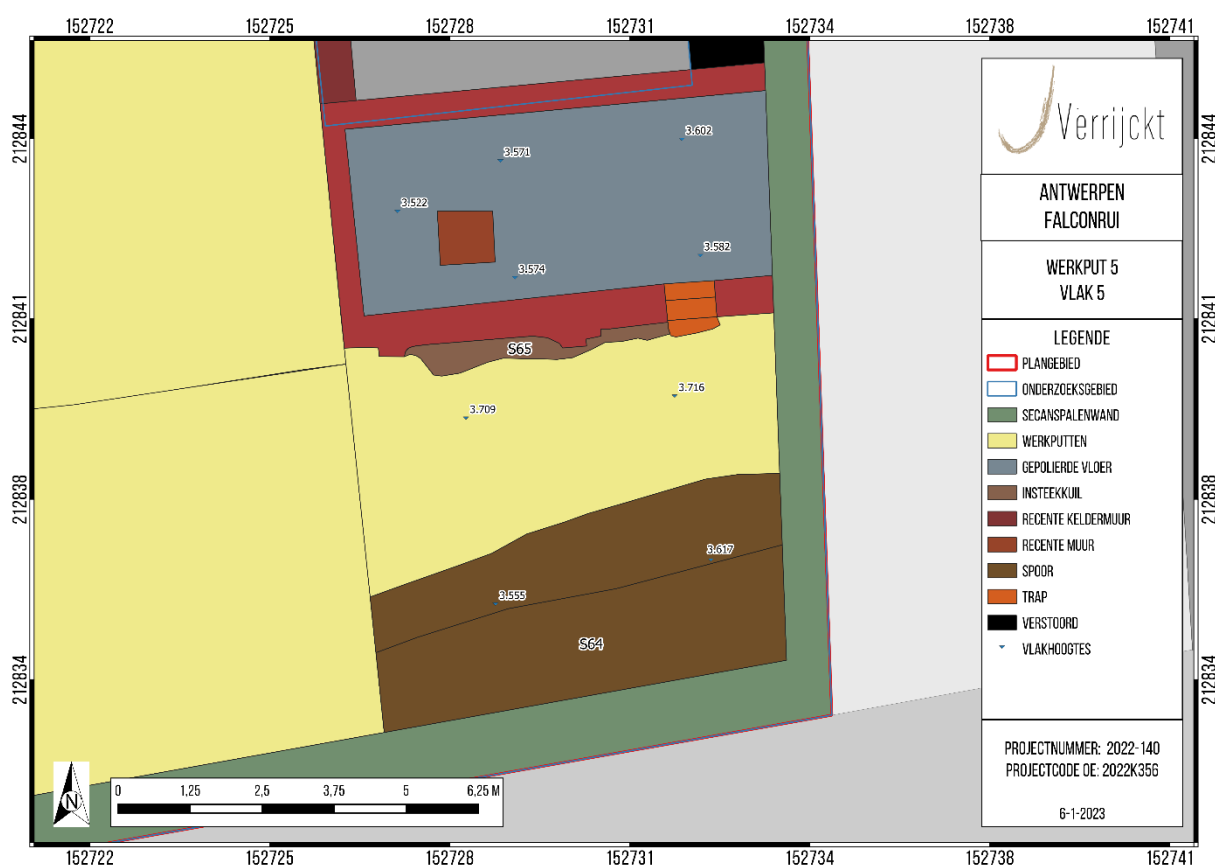
5.2.3.5 Vlak 5

Op een diepte van ca. 3,6 m +TAW werd vlak 5 aangelegd, ter hoogte van de natuurlijke moederbodem. In dit vlak werd langsheen de Falconrui het vervolg van gracht S23/48 aangesneden. Ook hier vertoont de gracht - hier aangeduid met S64 - enerzijds een grijze en anderzijds een groenbruine vulling. In coupe bleek de gracht minstens 83 cm diep te gaan, maar loopt duidelijk nog door onder de huidige Falconrui. Zowel de afmetingen in grondvlak als de diepte in coupe is dus relatief. De minimale breedte bedraagt 3,14 m.

Figuur 115: Vlak- en coupefoto gracht S64 (© J. Verrijckt bv)

In het noordelijke deel van de werkput werd een recente kelder aangesneden. In vlak 3 kreeg de zuidelijke muur nummer M45 toebedeeld. De kelder was opgevuld met recent afval, waaronder metalen kookpotten, plastic en autobanden. De kelder is bovendien voorzien van een gepolierde vloer. Op basis hiervan is de kelder wellicht niet ouder dan de 20ste eeuw. Centraal in de gepolierde vloer bevindt zich bovendien een recent gemetste 'pijler' voorzien van grijze cementmortel. De muren van de kelder zelf kunnen evenwel ouder zijn. Deze zijn opgebouwd met bakstenen (17,5x8,5x4 cm) en zijn gevoegd met gele kalkmortel. In de zuidelijke muur zijn nog twee treden van een trap aanwezig. De noordelijke muur vertoont een aanzet tot een tongewelf. Langsheen de zuidelijk muur is een insteekkuil waar te nemen (S65). Deze insteekkuil bevat donkerbruin en grijs gevlekt zand met baksteen en houtskool. De maximale breedte van de insteekkuil is 56 cm.

Figuur 116: Allesporenplan werkput 5, vlak 5 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 117: 20ste-eeuws afval in de opvulling van de kelder: metalen kookpot (links), plastic (midden) en autobanden (rechts) (© J. Verrijckt bv)

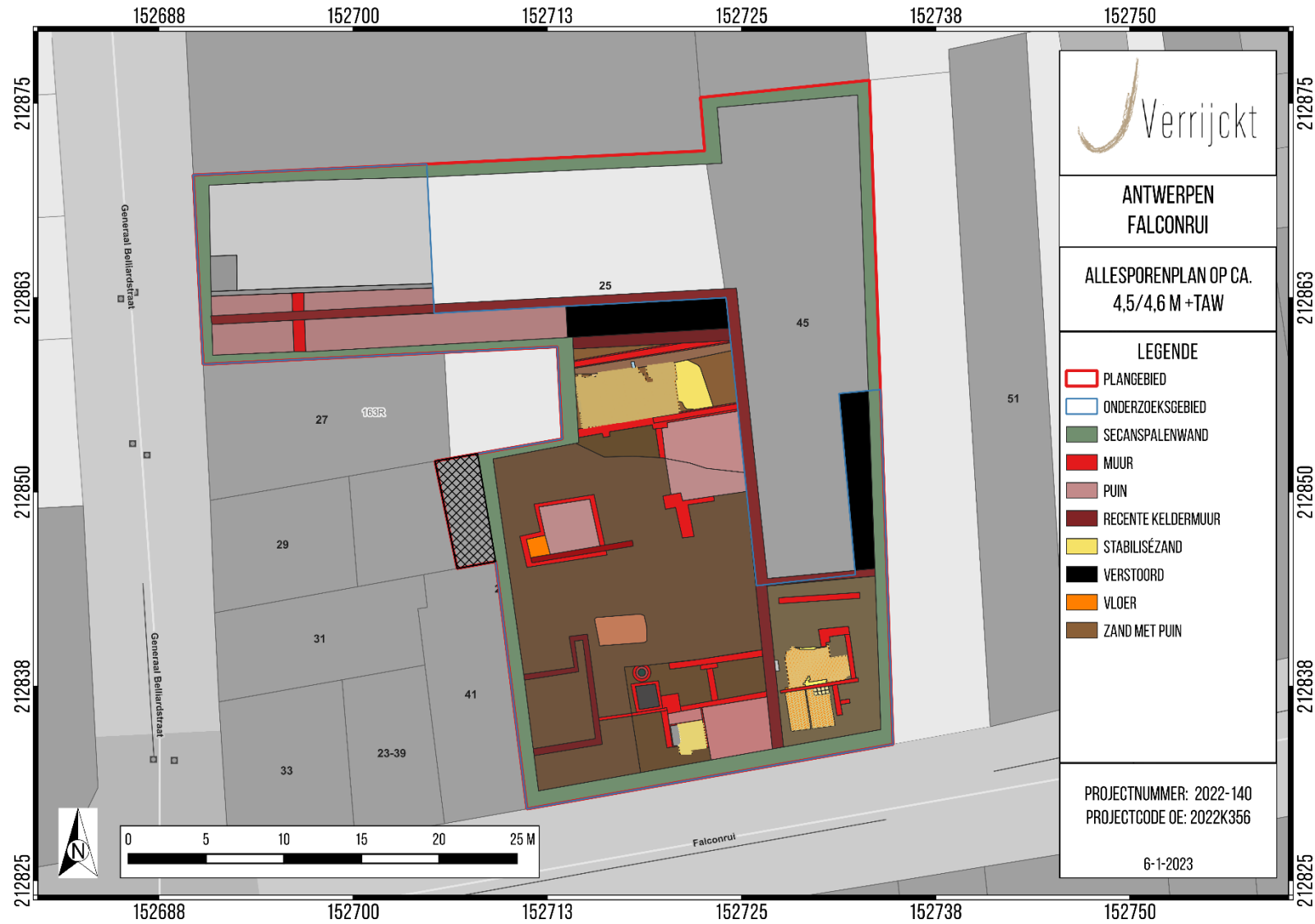
Figuur 118: Gepolierde kelder; werkput 5, vlak 5 (© J. Verrijckt bv)

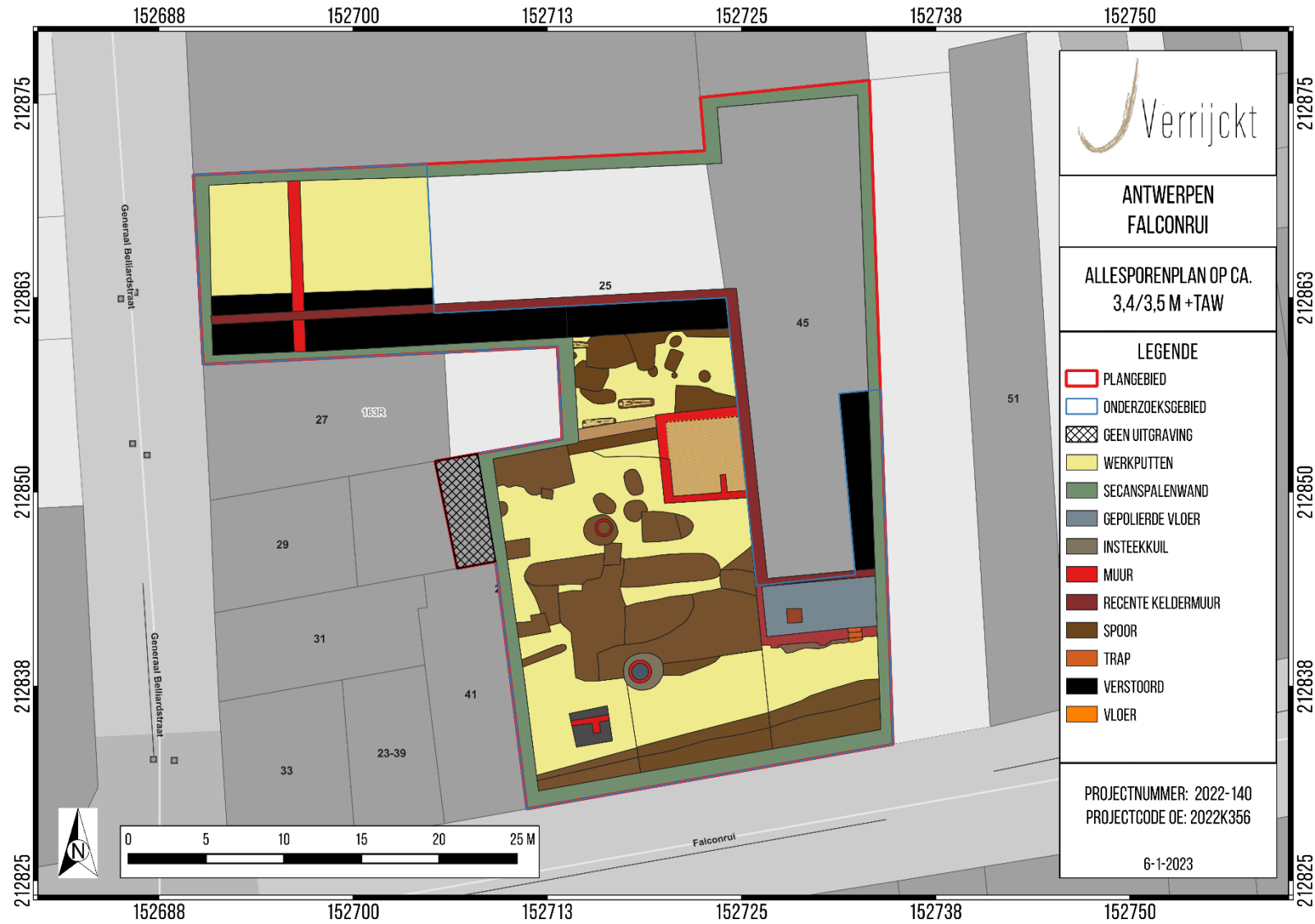
Figuur 119: Detailfoto's trap (L) en noordelijke muur met aanzet van een tongewelf (R) (© J. Verrijckt bv)

5.3 Combinatie werfbegeleiding en opgraving

Op basis van bovenstaande besprekingen van alle archeologisch relevante vlakken per werkput afzonderlijk zijn er twee archeologisch relevante niveaus waar de aangetroffen sporen/lagen, muren en vloeren gecombineerd kunnen worden. Het gaat daarbij om een eerste niveau op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW en een tweede op ca. 3,4 à 3,5 m +TAW. Dit laatste niveau bevindt zich ter hoogte van de natuurlijke moederbodem. Dit wordt afgebeeld op onderstaande plannen (*Figuur 120* en *121*).

Figuur 120: Allesporenplan op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW (© J. Verrijckt bv).

Figuur 121: Allesporenplan op ca. 3,4 à 3,5 m +TAW (© J. Verrijckt bv).

6 VONDSTEN EN STALEN

6.1 Inleiding

Tijdens het onderzoek werden 35 vondstnummers (V1 t.e.m. V35) uitgedeeld. De verzamelde vondsten werden aangetroffen tijdens de aanleg van het vlak of tijdens het couperen en uithalen van de sporen. Het betreft 156 afzonderlijke vondsten met een totaal gewicht van 6.658 g. Het gaat daarbij vnl. om: aardewerk, bouw materiaal, glas, pijpen, ijzeren nagels en dierlijk botmateriaal. De metaaldetectie van zowel het vlak als de storthopen leverde in totaal vijf relevante vondsten op (Md1 t.e.m. Md5). In de grafcontexten werden in totaal vijf individuen aangetroffen. Bij de aanleg van vlak 5 in werkput 3 werd daarnaast ook nog los menselijk botmateriaal gerecupereerd.

6.2 Aardewerk

6.2.1 Methodologie

Het aardewerkonderzoek dient om afzonderlijke sporen te dateren en daaropvolgend de site in zijn geheel te kunnen situeren in de tijd. Bij dit onderzoek wordt bijzonder aandacht besteed aan rand- en bodemfragmenten die kunnen gebruikt worden om een oordeel te vellen over vormtypes. Daarnaast wordt er ook gelet op versieringselementen en gebruikssporen.

6.2.2 Inventaris en bespreking vondsten

Aardewerk vormt – na het menselijk botmateriaal (*cf. infra*) – de grootste groep binnen het aangetroffen vondstmateriaal, met in totaal 115 scherven. De meeste scherven werden gerecupereerd bij de aanleg van de archeologisch relevante vlakken. Het gaat daarbij voornamelijk om geglazuurd roodbakkerd aardewerk. Daarnaast komt ook witbakkerd aardewerk, steengoed (uit Raeren/Aken, Westerwald en Siegburg), majolica en grijs aardewerk voor. Dit aardewerk is in de (late/)post-middeleeuwse periode te dateren. Verder werd er ook industrieel wit aardewerk teruggevonden dat in de 20ste eeuw te situeren is.

Aardewerk	Totaal	%
(Late/)post-middeleeuwen	106	92,2%
20 ^{ste} eeuw	9	7,8%
Totaal	115	100,0%
%	100,0%	

Tabel 4: Algemene telling aardewerk per periode

Het materiaal is over het algemeen zeer sterk gefragmenteerd, met slechts af en toe passende scherven die tot eenzelfde individu behoren. De sterke fragmentatie geeft aan dat het meeste materiaal geen primair afval is. Waarschijnlijk zijn de meeste scherven als los slingerend materiaal in

de sporen terechtgekomen. Vermoedelijk zijn de meeste scherven wel als min of meer contemporair te beschouwen aan de sporen waarin ze aangetroffen werden. Dit geeft aan dat er weinig of geen gemengde contexten aanwezig zijn.

Aardewerk	Totaal	%
Roodbakkend aardewerk	73	63,5%
Witbakkend aardewerk	11	9,6%
Grijsbakkend aardewerk	3	2,6%
Steengoed	13	11,3%
Majolica	2	1,7%
Industrieel wit aardewerk	9	7,8%
Overige	4	3,5%
Totaal	115	100,0%
%	100,0%	

Tabel 5: Algemene telling aardewerk per periode

Figuur 122: Laat/post-middeleeuws aardewerk gerecupereerd bij de aanleg van vlak 1, WP3 (linksboven) en vlak 2, WP3 (rechtsboven) en vlak 3, WP5 (onder) (© J. Verrijckt bv)

Zoals hierboven reeds aangegeven werd het meeste materiaal teruggevonden bij de aanleg van de archeologisch relevante niveaus/vlakken. Slechts in een aantal sporen werd relatief veel materiaal gerecupereerd. In onderstaand overzicht worden de meest relevante scherven verder in detail besproken. Het materiaal dat in dit overzicht niet aan bod komt, kan geraadpleegd worden in de vondstenlijst (zie *bijlagen*).

Inhumatiegraven S32 (G1); S36 (G2) en S44 (G3) – V26, 31, 33 & 34

Opvallend is het relatief groot aantal scherven die werden teruggevonden in de kuilen van de inhumatiegraven. Vooral in S32 (G1) werd vrij veel aardewerk teruggevonden, m.n. negen scherven (V26). In S36 (G2) werd één scherfje teruggevonden (V31) en in S44 (G3) twee (V33 & 34). Het betreft bij V26 quasi uitsluitend geglazuurd roodbakend aardewerk. Hier werden o.a. twee randen en een oorfragment aangetroffen. Eén van de randen is afkomstig van een (kook)pot. V31 betreft een geel geglazuurd wandscherfje in witbakkend aardewerk. Uit S44 werd een groen geglazuurde bodem met geknepen standring aan het licht gebracht, alsook een wandscherfje grijsbakend aardewerk. De bodem met geknepen standring is vermoedelijk te dateren in de late 12de of 13de eeuw.¹²³ Het grijs aardewerk kan gedateerd worden in de 13de-14de eeuw. Het overige materiaal is in de 15de/16de eeuw te plaatsen.

Figuur 123: Post-middeleeuws aardewerk gerecupereerd uit S32 (G1, V26); S36 (G2, V31) en S44 (G3; V33) (© J. Verrijckt bv)

Kuil S33 – V29

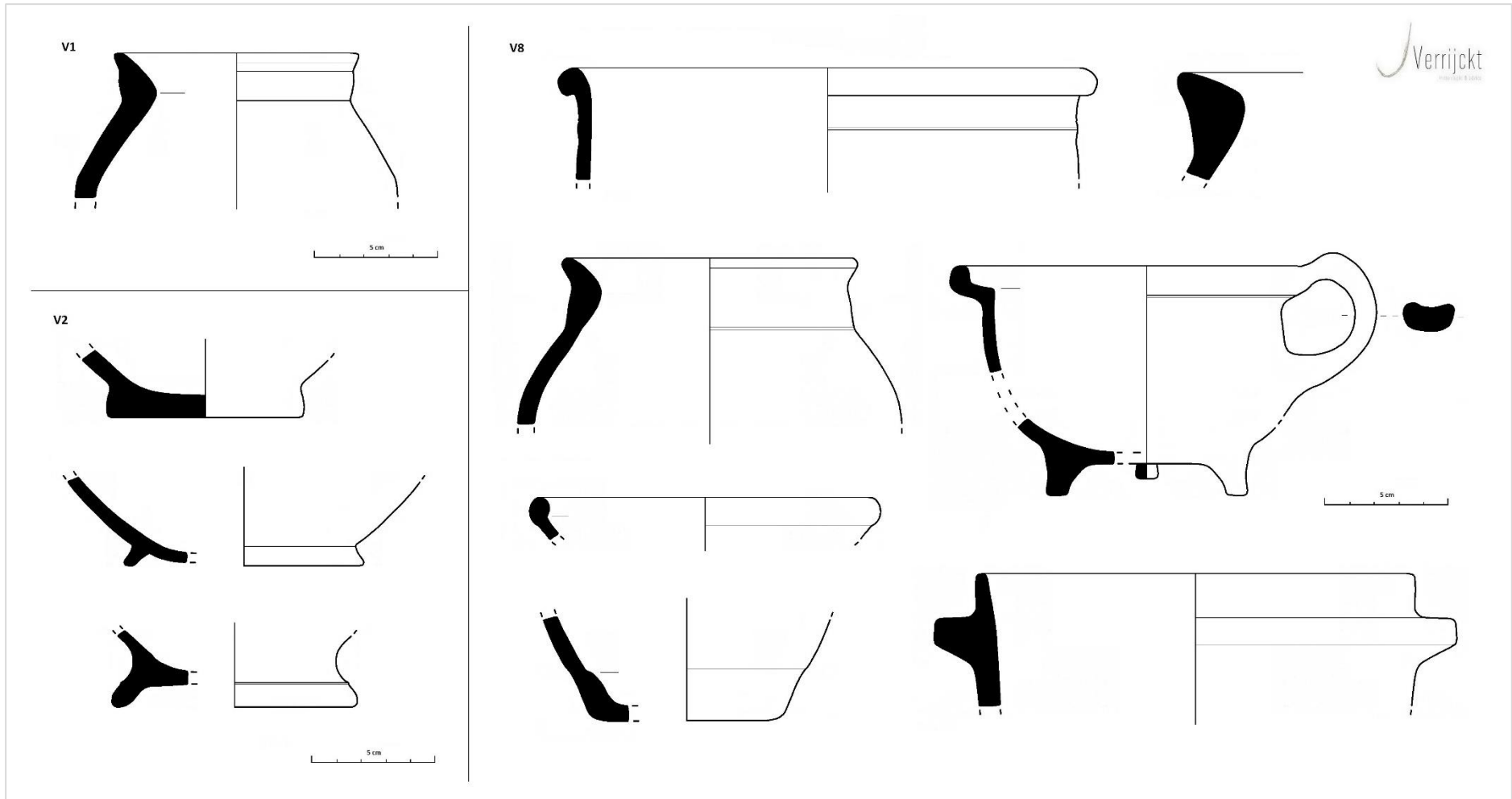
Ook in kuil S33 werd vrij veel aardewerk teruggevonden. Het betreft in totaal 24 scherven (V29). Het gaat daarbij uitsluitend om geglazuurd roodbakend aardewerk. Er werden 10 randen (waarbij twee een oor hebben) en 14 wandscherven aan het licht gebracht. De randen zijn o.a. afkomstig van (kook)potten, een grape en een papkommetje. Het aardewerk kan in de post-middeleeuwse periode (ca. 16de/17de eeuw) gedateerd worden.¹²⁴

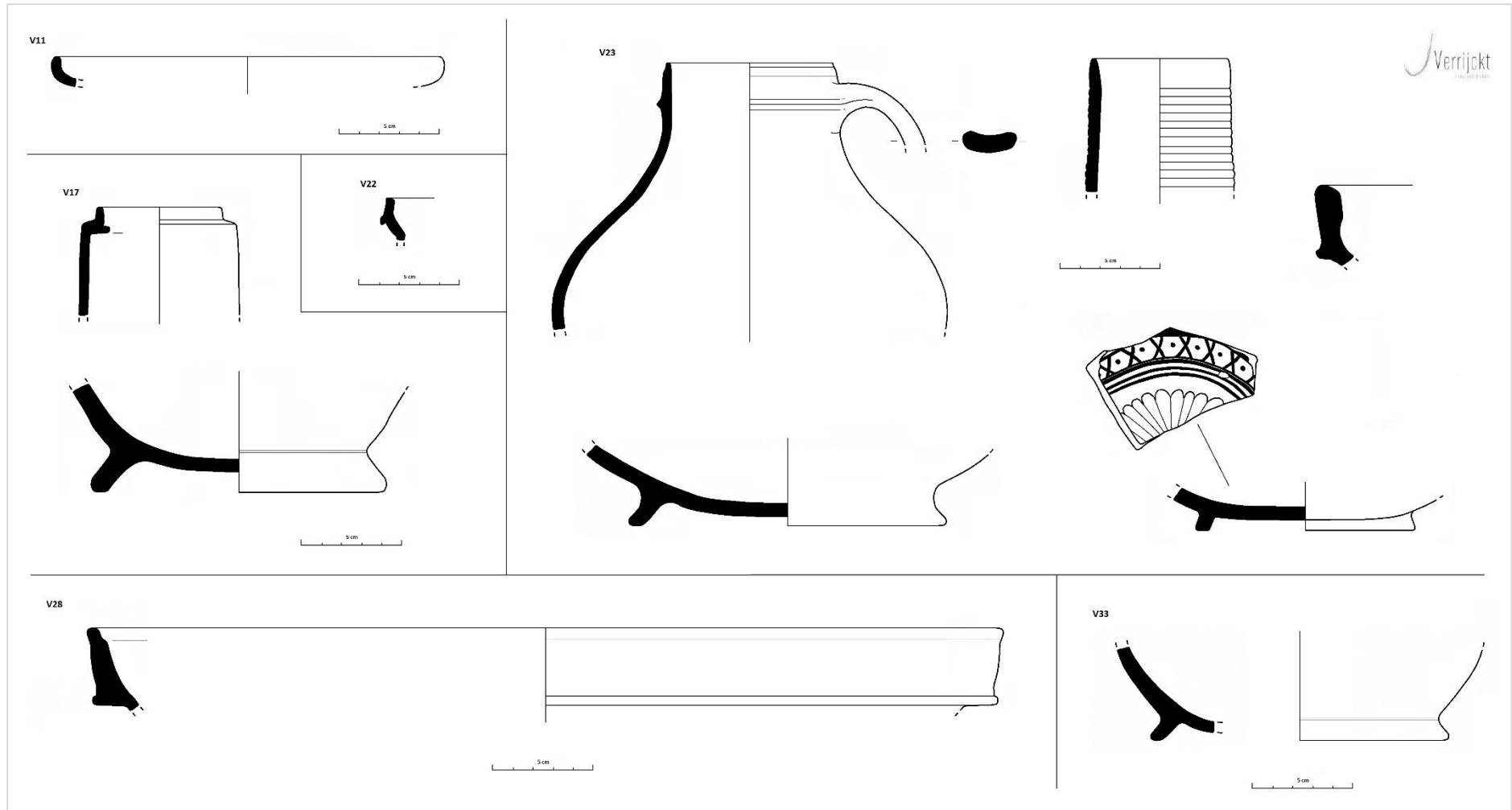
Figuur 124: Post-middeleeuws aardewerk uit kuil S33; V29 (© J. Verrijckt bv)

¹²³ DE GROOTE K., 2014, pp. 134-135

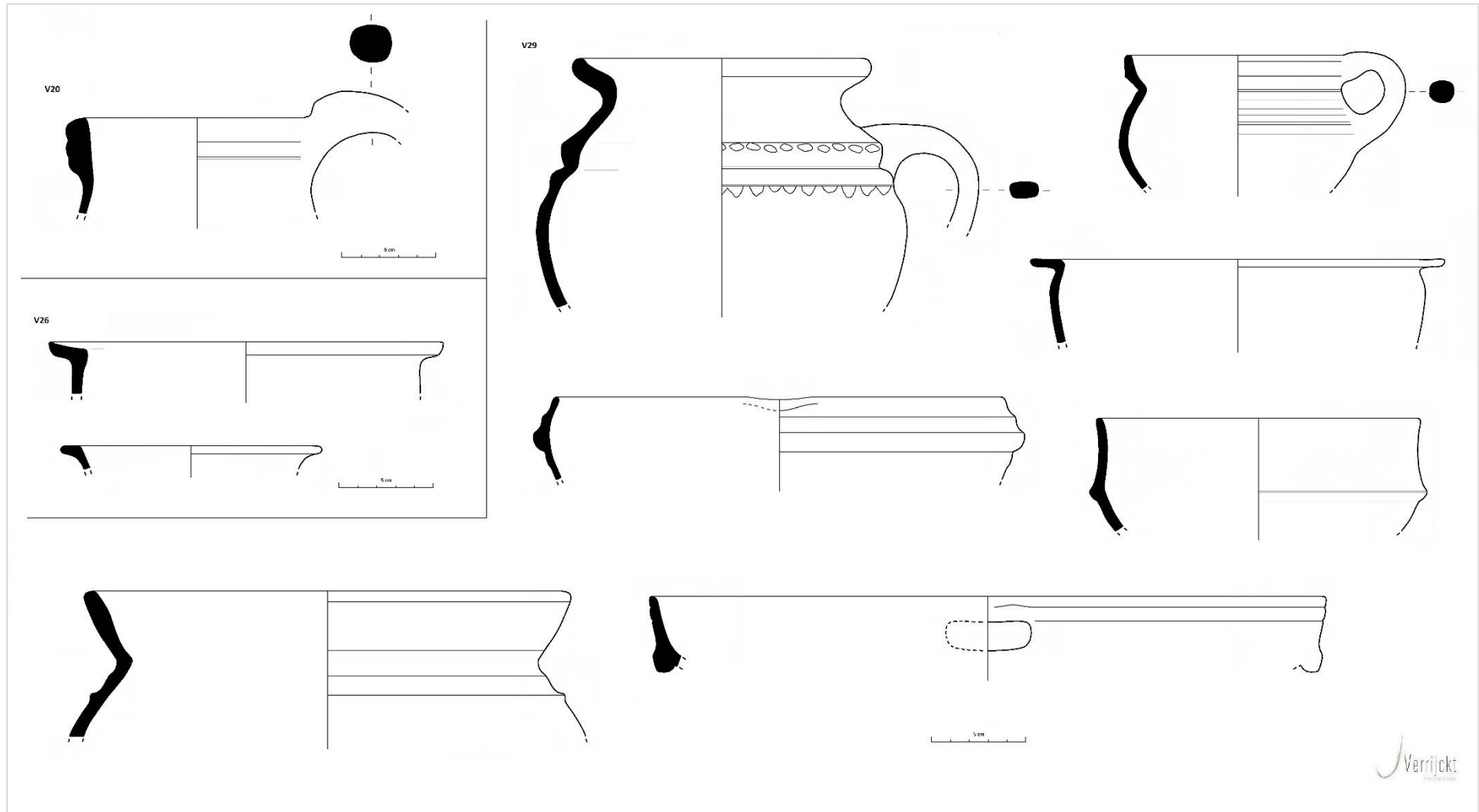
¹²⁴ DE GROOTE K., 2014

Figuur 125: Tekeningen rand- en bodemfragmenten V1, V2 & V8 (© J. Verrijckt bv)

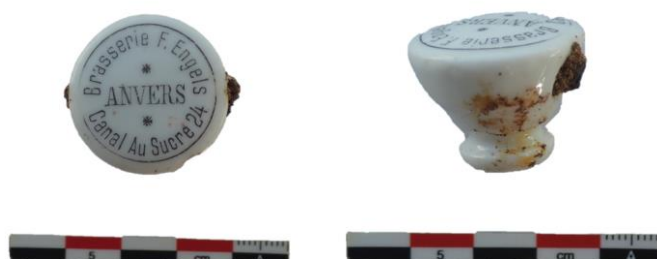
Figuur 126: Tekeningen rand- en bodemfragmenten V11, V17, V22, V23, V28 & V33 (© J. Verrijckt bv)

Figuur 127: Tekeningen rand- en bodemfragmenten V20, V26 & V29 (© J. Verrijckt bv)

6.3 Porselein

Bij de aanleg van vlak 1 in werkput 3 werd een porseleinen dop teruggevonden van een bierfles met daarop "Brasserie F. Engels ANVERS Canal Au Sucre 24" (V3).

Figuur 128: Porseleinen dop "Brasserie F. Engels ANVERS Canal Au Sucre 24"; V3 (© J. Verrijckt bv)

6.4 Bouwceramiek en faience tegels

Er werden in totaal drie tegelfragmenten gerecupereerd uit de sporen. Twee hiervan werden teruggevonden in inhumatiegraf S32/G1 en één in gracht S64. Van de muur- en vloerresten werden 39 bakstenen, tegels en natuurstenen gerecupereerd als representatieve stal van deze structuren. Deze zijn opgenomen als stalen ST1 t.e.m. ST33 (zie *Stalenlijst*).

Figuur 129: Representatieve stalen van de muren en vloeren; ST1 t.e.m. ST33 (© J. Verrijckt bv)

Verder werden ook nog twee fragmentjes van faience tegels gerecupereerd bij de aanleg van vlak 2 en vlak 3 in werkput 3 (V12 en V14). De tegels vertonen figuratieve decoratie in Delfts blauw.

Figuur 130: Fragmentjes van faience tegels met figuratieve decoratie in Delfts blauw; V12 (L) en V14 (R). (© J. Verrijckt bv)

6.5 Natuursteen

Er werd bij de aanleg van vlak 1 in werkput 3 een leisteenfragment gerecupereerd (V5). Deze leisteen vertoont enkele inkepingen die wijzen op het gebruik ervan als dakbedekking.

Figuur 131: Leistenfragment; V5 (© J. Verrijckt bv)

6.6 Glas

Bij de aanleg van vlak 1 in werkput 3 werden twee fragmenten van glazen flessen aan het licht gebracht (V4). Op vloer M13 werden een drietal fragmentjes vlakglas teruggevonden (V7).

Figuur 132: Fragmenten van glazen flessen (V4; L) en vlakglas (V7; R) (© J. Verrijckt bv)

6.7 Pijpaarde

In totaal werden drie fragmentjes van kleipijpjes geborgen. Het gaat daarbij om twee stelen (V9 en V24) en een deel van een pijpenkopje (V15). Deze werden teruggevonden bij de aanleg van vlak 2, 3 en 5 in werkput 3. Eén steelfragment, m.n. V24, vertoont versiering in de vorm van drie lijnen van puntindrukken.

Figuur 133: Pijpaarde; V9 (links), V15 (midden) en V24 (rechts) (© J. Verrijckt bv)

6.8 Metaal

Ter hoogte van vlak 4 in werkput 3 werden vier ijzeren nagels gevonden (V18 en V21). Rond het skelet in S36/G2 werden vijf kistnagels teruggevonden waarbij twee nog aan een stukje hout vastzaten (V32).

Figuur 134: Kistnagels; V32 (© J. Verrijckt bv)

Bij de metaaldetectie werden daarnaast nog eens vijf objecten gerecupereerd. Het gaat daarbij om een halve cent van Willem I of II (1ste helft 19de eeuw; Md1), een liard van de Oostenrijkse Nederlanden (2de helft 18de eeuw; Md2), een loodfragment (Md3), een (kist)beslag (Md4) en een fragment van een vergiet in koperlegering (Md5).

Figuur 135: Halve cent van Willem I of II (1ste helft 19de eeuw; Md1) en Liard van de Oostenrijkse Nederlanden (2de helft 18de eeuw; Md2) (© J. Verrijckt bv)

Figuur 136: Loodfragment (Md3, links), (kist)beslag (Md4, midden) en fragment van een vergiet in koperlegering (Md5, rechts) (© J. Verrijckt bv)

6.9 Botmateriaal

6.9.1 Dierlijk botmateriaal en schelpen

Bij het onderzoek werden in totaal 10 fragmenten van dierlijk botmateriaal aangetroffen, alsook één tand van een rund. Het botmateriaal werd aan het licht gebracht bij de aanleg van de verschillende vlakken ter hoogte van werkput 3 (V6, V10, V19 en V25). Het botmateriaal is afkomstig van varken (n=6) en rund (n=4) en is in sommige gevallen duidelijk consumptieafval. Een aantal van de botten vertonen namelijk sporen hiervan. Zo is het bot van V19 duidelijk afgezaagd. Daarnaast werd in gracht S64 heel wat schelpmateriaal waargenomen waarvan twee fragmentjes werden gerecupereerd.

Figuur 137: Fragmenten van dierlijk botmateriaal; V6 (links), V19 (midden) en V25 (rechts) (© J. Verrijckt bv)

6.9.2 Menselijk botmateriaal

In de grafcontexten werden in totaal vijf individuen aangetroffen (ind. 1 t.e.m. ind. 5). Bij de aanleg van vlak 5 in werkput 3 werden daarnaast ook nog los menselijk botmateriaal gerecupereerd.¹²⁵

6.10 Stalen

Stalen werden genomen in functie van het beantwoorden van de onderzoeksvragen of indien deze uiterst interessant lijken. Tijdens het archeologisch onderzoek werden 41 stalen genomen. Het betreft daarbij voornamelijk mortelstalen (ST1 t.e.m. ST33) van de muur- en vloerresten. Uit graf G1 en G2 werden telkens drie stalen genomen (ST34-36 en ST37-39) in teken van onderzoek naar parasieten. Uit gracht S64 werd een houtskoolstaal en een pollenstaal genomen.

6.10.1 ¹⁴C-datering en mortelanalyse

Er werden één houtskoolstaal genomen uit gracht S64. Gezien de gracht meerdere vullingen heeft, is het niet duidelijk of het staal een goede datering weergeeft van de gracht zelf. De gracht kan over een langere periode opengelegen hebben. Bovendien werd er in de gracht een geglazuurde tegel teruggevonden dat wijst op een opvulling in de (late/)post-middeleeuwen. Op basis van deze afweging komt dit staal niet in aanmerking voor verder wetenschappelijk onderzoek.

Wat betreft de mortelstalen lijkt het weinig zinvol om deze op te geven voor een ¹⁴C-datering aangezien de verschillende muur- en vloerresten op basis van historische en archeologische gegevens preciezer gefaseerd kunnen worden. Er werd namelijk vrij goed dateerbaar vondstmateriaal teruggevonden zoals munten. De meeste muurresten zijn in de 18de tot 20ste eeuw te situeren, waardoor een ¹⁴C-datering wellicht weinig nuttig is.

6.10.2 Macro-botanisch onderzoek en pollenanalyse

Er werd tijdens het onderzoek één pollenstaal genomen. Dit pollenstaal werd genomen uit de gracht (S64). Gezien er binnen het onderzoek geen volledige sequentie van de gracht bekomen werd, is het niet duidelijk welk deel van de gracht bemonsterd is. Bovendien lijkt de gracht nog dieper te gaan onder de huidige Falconrui. Zoals ook hierboven reeds werd aangehaald kent de gracht meerdere vullingen en kan over een langere periode opengelegen hebben. Ook hier is het dus weinig zinvol om het staal te laten analyseren.

6.10.3 Dendrochronologie

Er werd tijdens het onderzoek geen hout aangetroffen die in aanmerking zouden kunnen komen voor een dendrochronologisch onderzoek.

¹²⁵ Voor de verdere uitwerking van het menselijk botmateriaal: zie 6.10.4 Fysisch antropologisch onderzoek

6.10.4 Fysisch antropologisch onderzoek

(APRIL PIJPELINK)

6.10.4.1 Inleiding

Tijdens de opgraving in december 2022 zijn drie grafkuilen aangetroffen, met daarin de menselijke resten van vijf individuen. Vermoedelijk hebben deze graven deel uitgemaakt van de begraafplaats behorende bij het Falconklooster.

Alle vijf de individuen zijn macroscopisch onderzocht op het geslacht, de leeftijd bij overlijden, de lichaamslengte, de staat van het gebit en op de aanwezigheid van eventuele ziekteverschijnselen.

Vijf individuen is een te klein aantal om een uitspraak te kunnen doen over de gezondheidstoestand van een populatie. Maar deze vijf individuen kunnen wel een beeld scheppen van de bewaring en het onderzoekspotentieel van de rest van de begraafplaats indien hier in de toekomst nogmaals graafwerkzaamheden dienen uitgevoerd te worden.

In dit hoofdstuk wordt het fysisch antropologisch onderzoek omschreven en worden de resultaten gepresenteerd.

6.10.4.2 Methode en technieken

Voor de determinatie van menselijk skeletmateriaal zijn standaard methoden en technieken opgesteld. Deze worden gebruikt om het geslacht, de leeftijd bij overlijden en de lichaamslengte te bepalen en om een uitspraak te doen over de staat van het gebit van het overleden individu. Daarnaast wordt het hele skelet bekeken voor de constatering van botveranderingen die kunnen duiden op ziekteverschijnselen. Aan de hand van deze factoren is het mogelijk om een uitspraak te doen over de samenstelling van een grafveld en de sociale positie van de individuen die in het grafveld begraven lagen.

De meest gangbare methoden en technieken voor de determinatie van menselijk skeletmateriaal zijn gecombineerd tot een standaard methode. Deze standaard methode wordt ook wel 'Barge's Antropologica' of het 'groene boekje' genoemd.¹²⁶ Naast de standaard methoden en technieken voor de determinatie van menselijk skeletmateriaal zijn er nog methoden en technieken ter beschikking, maar van vele staat de betrouwbaarheid nog ter discussie. Voor dit onderzoek is dus gebruik gemaakt van Barge's Antropologica en enkele aanvullende methoden (zie hieronder), met name om de leeftijd bij overlijden en het geslacht te kunnen bepalen indien er te weinig materiaal beschikbaar is voor een determinatie aan de hand van de standaard methode.

CONSERVERING

De mate van conservering heeft een grote invloed op de determinatiemogelijkheden. In de meest gunstige omstandigheden is het skelet volledig, zijn de individuele botten niet gefragmenteerd en is

¹²⁶ Maat & Mastwijk 2005.

de cortex (de wand van het bot) onbeschadigd. In het slechtste geval is het botmateriaal zo ver vergaan dat er van het skelet slechts een lijksilhouet over is.

De conservering van het materiaal wordt op drie onderdelen beoordeeld: de volledigheid van het skelet, de conservering van het botmateriaal zelf en de mate van fragmentatie.

De volledigheid wordt in vier categorieën opgedeeld: <25%, 25-50%, 50-75% en >75%.

De conservering van het botmateriaal zelf wordt in vier categorieën opgedeeld:

- 0: Goed: de cortex van het bot is onbeschadigd en het bot is hard.
- 1: Gemiddeld: De cortex ontbreekt gedeeltelijk, het bot is nog vrij hard.
- 2: Matig: De cortex ontbreekt gedeeltelijk of geheel en het materiaal is broos.
- 3: Slecht: De cortex ontbreekt grotendeels of volledig, het materiaal valt vrijwel volledig uit elkaar.

De mate van fragmentatie wordt in vijf categorieën opgedeeld:

- 0: Alle beenderen zijn volledig intact.
- 1: Er zijn enkele beenderen in twee delen gebroken.
- 2: Vrijwel alle beenderen zijn in twee of drie delen gebroken, metingen zijn niet altijd meer mogelijk.
- 3: De meeste gewrichten ontbreken en vrijwel het gehele skelet is gefragmenteerd, metingen zijn zelden nog mogelijk.
- 4: De beenderen zijn deels versplinterd, geen enkel bot is nog intact of volledig aanwezig.
- 5: De beenderen zijn sterk versplinterd, grote delen van het skelet ontbreken.

Om een beeld te krijgen van de compleetheid van het materiaal, wordt er per individu een inventaris bijgehouden van welke lichaamsdelen er aanwezig en afwezig zijn. Per skelet is een foto gemaakt om een duidelijk beeld te krijgen van de compleetheid.

GESLACHT

Het geslacht werd bepaald aan de hand van 10 kenmerken aan het bekken, 4 kenmerken aan de onderkaak en 11 kenmerken aan de schedel. Elk kenmerk krijgt een positieve (mannelijke) of negatieve (vrouwelijke) score, die per skeletonderdeel wordt berekend. De resultaten worden dan gecombineerd tot één uitkomst waarbij sommige kenmerken zwaarder wegen dan andere. Het bekken is het meest bepalend voor de definitieve geslachtsbepaling. De onderkaak wordt alleen als aanvullende geslachtsindicator gebruikt. Bij de geslachtsdeterminatie in dit onderzoek worden de uitkomsten tussen de -0,5 en de 0,5 als onbetrouwbaar beschouwd.

Daarnaast werd de DSP-methode gebruikt (Diagnose Sexuelle Probabiliste¹²⁷) voor een geslachtsbepaling aan de hand van 10 metrische gegevens aan het bekken. Op basis van studies blijkt de methode meer dan 98% betrouwbaar¹²⁸. Er zijn echter wel minimaal vier metrische kenmerken

¹²⁷ Murail *et al.* 2005.

¹²⁸ Bruzek *et al.* 2007.

nodig om tot een geslachtsbepaling te kunnen komen. Als de uitkomst van een geslachtsdeterminatie 'onzijdig' is wordt het resultaat aangeduid met 'ND'.

Wanneer noch de schedel, noch het bekken aanwezig waren, kunnen metingen van de diameter van de kop van de opperarm en het dijbeen gebruikt worden¹²⁹. Deze formules zijn minder accuraat, maar kunnen aanwijzingen geven voor de geslachtsverdeling bij onvolledig bewaarde skeletten.

Over het algemeen is het bij onvolwassen individuen niet mogelijk om het geslacht vast te stellen. De geslachtskenmerken ontwikkelen zich immers gedurende de groei van het lichaam. Pas als het lichaam voldoende volgroeid is (ongeveer 20 jaar en ouder), is het mogelijk om het geslacht te bepalen. Onvolwassen individuen lijken daarom altijd vrouwelijk te zijn.

LEEFTIJD BIJ OVERLIJDEN

Onder volwassen individuen worden individuen vanaf 20 jaar oud verstaan. Rond het twintigste levensjaar is het menselijk lichaam namelijk volledig volgroeid.

De leeftijd bij overlijden van onvolwassen individuen is vaak nauwkeuriger en betrouwbaarder dan de leeftijd bij overlijden van volwassenen, omdat het lichaam van onvolwassen individuen nog in ontwikkeling is. Vele ontwikkelingsstadia kunnen nauwkeurig gekoppeld worden aan een leeftijd, maar er moet wel rekening gehouden worden met het feit dat de gezondheid van een individu de ontwikkelingssnelheid van het lichaam kan beïnvloeden.

De leeftijd bij overlijden van onvolwassen individuen (jonger dan 20 jaar) kan op vier manieren worden vastgesteld. Waar mogelijk worden deze methoden gecombineerd. De leeftijd van onvolwassen individuen wordt bepaald door te kijken naar de doorbraak van de gebitselementen¹³⁰, naar de fusering van de verschillende skeletonderdelen van de schedel, de wervelkolom en het bekken¹³¹, naar de lengte van de lange beenderen met of zonder gewrichtsuitenden (zonder epifyseschijven)¹³² en naar de fusering van de uiteinden (epifyseschijven) van de lange beenderen.¹³³

Leeftijdsbepaling bij volgroeide individuen is minder nauwkeurig. Als gevolg van verschillen in verouderingssnelheid tussen en binnen populaties, dat afhankelijk is van gevarieerde factoren, moeten volwassen individuen in ruimere leeftijdsklassen worden ingedeeld. De leeftijd bij overlijden van volwassenen (boven de 20 jaar) wordt bepaald door de combinatie van verschillende methoden.

De meest accurate methoden zijn gebaseerd op de slijtage van de gewrichtsoppervlakken in het bekken, namelijk de *symphysis pubis*¹³⁴ en het *auriculair* oppervlak van het *ilium* (darmbeen)¹³⁵. Daarnaast werd ook de vergroeiing van de schedelnaad gebruikt¹³⁶.

¹²⁹ Stewart 1979.

¹³⁰ Uberlaker 1978; WEA 1980.

¹³¹ Maat & Mastwijk 1995; Rauber Kopsch 1952; Wolf-Heidegger 1954.

¹³² Maresh 1955.

¹³³ Brothwell 1981; WEA 1980.

¹³⁴ Brooks en Suchey 1990.

¹³⁵ Buckberry en Chamberlein 2002; Schmitt 2005.

¹³⁶ Broca 1875; Nemeskéri *et al.* 1960.

Bij de determinatie van de leeftijd bij overlijden moet rekening gehouden worden met het feit dat elk individu zich in een ander tempo ontwikkelt en dat een leeftijdsbepaling dus altijd iets kan afwijken van de echte leeftijd.

De concluderende leeftijd bij overlijden per individu valt altijd binnen een leeftijdsrange.¹³⁷ Per individu wordt het gemiddelde van deze leeftijdsrange gebruikt om de totale gemiddelde leeftijd bij overlijden te bepalen. Bij een leeftijdsrange van bijvoorbeeld 20-40 jaar wordt een leeftijd van 30 jaar gebruikt om de gemiddelde leeftijd van de onderzochte populatie te berekenen. Bij een leeftijdsoverzicht per 10 jaar zou een individu van 20-40 jaar oud dus worden ingedeeld in de categorie van 30-40 jaar.

LICHAAMSLENGTE

De lichaamslengte van een individu is deels erfelijk bepaald, maar ook afhankelijk van de leefomstandigheden.¹³⁸ Hoe beter de leefomstandigheden, bijvoorbeeld een vitaminerijke voeding en lichte arbeid, hoe groter iemand kan worden. Daarom kan de lichaamslengte een bijdrage leveren aan de bepaling van de sociale status van de begraven individuen.

Voor de berekening van de lichaamslengte van een individu wordt de lengte van de lange beenderen gemeten. Deze lengte(s) worden verwerkt in een formule om zo tot een lichaamslengte te komen. Voor dit onderzoek werd de methode van Trotter (en Gleser)¹³⁹ gebruikt. Deze is bruikbaar voor de berekening van de lichaamslengte van zowel mannen als vrouwen.

ZIEKTEVERSCHIJNSELEN

Botveranderingen die kunnen duiden op ziekteverschijnselen zijn misschien wel de meest belangrijke factoren voor het bepalen van de sociale positie van een bevolkingsgroep. Er zijn verschillende categorieën van ziekteverschijnselen: traumata, infectieziekten, deficiëntieziekten, degeneratieve gewrichtsaandoeningen, overige ziekteverschijnselen en anomalieën. Elke soort ziekteverschijnselen zegt iets over de gezondheid en daarmee de sociale positie van de bevolkingsgroep.

Trauma

Onder trauma wordt over het algemeen botbreuken verstaan, maar ook andere vervormingen aan het bot die het gevolg zijn van knelling, verwonding of een harde klap. In de meeste gevallen worden geheelde botbreuken teruggevonden, maar het is ook mogelijk dat een individu is overleden als gevolg van de breuk, in welk geval die een scherpe rand heeft. Als een botbreuk gezet en gespalkt wordt kan deze zo mooi helen dat er weinig van de oorspronkelijke breuk te zien is. Ongezette of ongespalkte breuken kunnen scheef groeien en zijn vaak een stuk beter te herkennen.

Infectieziekten

¹³⁷ Bijvoorbeeld 5-8 of 20-40 jaar.

¹³⁸ Maat 2003: 62.

¹³⁹ Trotter 1970; Trotter & Gleser 1958.

Infectieziekten kunnen het lichaam binnentreden via lichamelijk contact, via voedsel of door inhalatie.¹⁴⁰ De meeste infectieziekten blijven in het zachte weefsel van het lichaam en zijn daardoor archeologisch onzichtbaar. In veel gevallen is het individu overleden voordat de infectieziekte zich in het skelet manifesteert. Enkele infectieziekten manifesteren zich wel al in een vroeg stadium in het skelet.¹⁴¹ In veel gevallen zijn er één of meerdere indicatoren voor een infectieziekte zichtbaar op het bot, maar zijn deze niet direct aan een specifieke infectie toe te schrijven. Dit worden niet-specifieke infecties genoemd.

Deficiëntieziekten

Deficiëntieziekten zijn ziekten als gevolg van een tekort aan voedingsmiddelen of andere belangrijke bestanddelen die men nodig heeft om normaal te kunnen leven. De aan- of afwezigheid van deficiëntieziekten is daarom een zeer geschikte factor om uitspraak te kunnen doen over de sociale positie van een bevolkingsgroep.¹⁴²

Degeneratieve gewrichtsaandoeningen

Er zijn drie soorten degeneratieve gewrichtsaandoeningen: *perifere osteoartrose* of POA (artrose in alle gewrichten behalve in de wervelkolom), *vertebrale osteoartrose* of VOA (artrose in de onderlinge articulatievlakken van de wervelkolom) en de *degenerative disc disease* of DDD (slijtage en botreactie in de tussenwervelschijven).¹⁴³ Alle drie gewrichtsaandoeningen zijn deels gerelateerd aan leeftijd: gewrichten slijten als gevolg van hun gebruik. De intensiteit daarvan en de belasting bepalen echter hoe snel de gewrichtsslijtage optreedt. Over het algemeen treedt bij iedereen boven de 40 jaar gewrichtsslijtage op.¹⁴⁴

Overige ziekteverschijnselen

Overige ziekteverschijnselen zijn ziekten die niet aan één van de andere ziektecategorieën zijn toe te schrijven, omdat er geen duidelijke oorzaak van de ziekte is, of omdat de oorzaak van de ziekte verschilt van de ziekten uit de andere categorieën.

Anomalieën

Anomalieën op het skelet zijn (meestal aangeboren) afwijkingen waar een individu over het algemeen geen last van heeft. Sommige van deze anomalieën zijn overerfbaar.¹⁴⁵

GEBITSSTATUS

De aan- of afwezigheid van tanden en kiezen kan iets zeggen over de gezondheid van het gebit. Bij elk individu komen normaal 32 gebitselementen door (bij het ontbreken van de verstandskiezen 28). Door onder andere een slecht onderhoud van het gebit kunnen tanden en kiezen uitvallen. Ook bepaalde aandoeningen zijn belangrijke indicatoren voor de gezondheid van het gebit en mogelijk

¹⁴⁰ Ortner 2003: 179.

¹⁴¹ Ortner & Putschar 1981.

¹⁴² Ortner & Putschar 1981; Maat & Mastwijk 2005: 15.

¹⁴³ Rogers & Waldron 1995.

¹⁴⁴ Rogers & Waldron 1995.

¹⁴⁵ Ortner 2003: 453-479.

ook voor de sociale status van het individu. Onder gebitsaandoeningen worden gaatjes (cariës), abscessen, wortelpuntontstekingen (fistula's), emailhypoplasiën (ribbels in het tandemail als gevolg van een tijdelijke stop in de ontwikkeling van de tanden door een tekort aan voedingsstoffen) en pijprokersgaten gerekend.

6.10.4.3 Resultaten

Gedurende de opgraving zijn drie grafkuilen aangetroffen met de menselijke resten van vijf individuen. In grafkuilen 1 en 3 lagen twee individuen recht boven elkaar begraven. Vermoedelijk zijn de individuen per grafkuil kort na elkaar gestorven en uit praktische overwegingen in één grafkuil begraven. Dit verschijnsel wordt vaker aangetroffen in grote steden. Individen 1 en 3 lagen in grafkuil 1, individu 2 lag in grafkuil 2 en individuen 4 en 5 lagen in grafkuil 3 begraven (tabel 6).

Alle vijf de individuen zijn onderzocht. Omdat vijf individuen een te laag aantal is om statistische vergelijkingen te kunnen maken zullen de onderzoeksresultaten per individu worden behandeld. Een overzicht van de onderzoeksresultaten per individu is terug te vinden in tabel 7.

Graf	Individu
1	1, 3
2	2
3	4, 5

Tabel 6: Sporen per type.

Individu 1 (graf 1)

Individu 1 lag boven individu 3 in grafkuil 1. Het individu was voor meer dan 75% compleet (fig. 138). Het botmateriaal was gemiddeld bewaard gebleven. De cortex ontbrak gedeeltelijk en het bot was hard. Een groot deel van de beenderen was in meerdere delen gebroken (fragmentatiegraad 2), maar de dijbenen waren nog opmeetbaar voor een lichaamslengteberekening.

Aan de hand van de geslachtskenmerken aan het bekken en de schedel kon worden vastgesteld dat individu 1 een volwassen man was. De volgroeïing van de schedelnaden duidt op een sterfteleeftijd van 20-40 jaar oud en de slijtage aan het *auriculaire* vlak (bekken) duidt op een leeftijd bij overlijden van 20-29 jaar oud. Aan de hand van de lengte van de dijbenen kon een lichaamslengte worden berekend van 180,4 cm ($\pm 3,27$ cm).

De man vertoonde een licht poreus botlaagje aan de binnenkant van de schedel (fig. 139) wat duidt op hersenvliesontsteking (*meningitis*). Hersenvliesontsteking is zeer dodelijk en kan goed de doodsoorzaak zijn geweest van dit individu.

Verder vertoonde de man een *vastus notch* (inkeping in de knieschijven, fig. 140) en *femoral plaque* (een depressie direct naast de proximale gewrichtskop van het dijbeen). De exacte oorzaak van een *vastus notch* staat nog ter discussie, maar kan mogelijk in verband worden gebracht met bepaalde

inspannende activiteiten.¹⁴⁶ Een *vastus notch* ontstaat als gevolg van de inslijting van de *vastus lateralis* spier, als gevolg van langdurige of frequent herhaalde bewegingen van de betreffende spier¹⁴⁷. De exacte oorzaak van *femoral plaque* staat ook nog ter discussie, maar kan mogelijk in verband worden gebracht met bepaalde inspannende activiteiten.¹⁴⁸ Beide verschijnselen kunnen dus in verband worden gebracht met een inspannende of frequente beweging van de benen. Het is echter onduidelijk wat voor beweging dit zal zijn geweest.

Figuur 138: Volledigheid van individu 1 (© A. Pijpelink).

Figuur 139: Hersenvliesontsteking bij individu 1, herkenbaar aan een poreus laagje bot aan de binnenzijde van de schedel (© A. Pijpelink).

¹⁴⁶ Mann & Hunt 2005: 165-166.

¹⁴⁷ Buikstra & Ubelaker 1994.

¹⁴⁸ Mann & Hunt 2005: 165-166

Figuur 140: *Vastus notch* in de knieschijf van individu 1 (© A. Pijpelink).

Individu 2 (graf 2)

Individu 2 lag alleen in één graf begraven. Individu 2 was ook voor meer dan 75% compleet (fig. 141).

Het botmateriaal was gemiddeld bewaard gebleven. De cortex ontbrak gedeeltelijk en het bot was hard. Een deel van de beenderen was in meerdere delen gebroken (fragmentatiegraad 2), maar de rechter opperarm, het rechter dijbeen en de scheenbeenderen waren nog opmeetbaar voor een lichaamslengteberekening.

Aan de hand van de geslachtskenmerken aan het bekken en de schedel kan worden vastgesteld dat individu 2 een volwassen man was. De volgroeijing van de schedelbotten duidt op een sterfteleeftijd van 40-80 jaar oud en de slijtage aan het *auriculaire* vlak (bekken) duidt op een leeftijd bij overlijden van 50-60 jaar oud. Aan de hand van de lengte van de dijbenen kon een lichaamslengte worden berekend van 167,3 cm ($\pm 3,27$ cm).

Individu 2 vertoonde sterk geprononceerde spieraanhechtingen (fig. 142), wat er op duidt dat dit individu flink gespierd moet zijn geweest. Er is artrose gevonden in de proximale sleutelbeenderen (fig. 143), in de heupen, in de knieën (fig. 144), in de voeten (fig. 145) en in de wervelkolom (fig. 146 en 147). De artrose was in alle gevallen nog in een beginnend stadium. De proximale sleutelbeenderen vertonen een depressie, een zogenaamde *rhomboid fossa* (fig. 143). Een *rhomboid fossa* is een depressie aan de onderzijde van het proximale sleutelbeen waar de peesaanhechting met de eerste rib zich bevindt. Deze depressie ontstaat door overbelasting op deze pees. In beide scheenbenen was een lichte zwelling aangetroffen met lichte beenvliesontsteking (*periostitis*, fig. 148). Dit kan worden veroorzaakt door een infectieziekte of zware overbelasting van de benen. Aangezien het individu vele tekenen van overbelasting van het lichaam vertoont, zal de beenvliesontsteking vermoedelijk het gevolg zijn van overbelasting. Daarnaast zijn er nog drie geheilde ribbreuken aangetroffen aan de linkerzijde (fig. 149).

Alle ziekteverschijnselen bij dit individu duiden er op dat dit individu het lichaam zeer zwaar belastte.

In het gebit was *enamelhypoplasie* aangetroffen, wat duidt op een voedingstekort (mogelijk als gevolg van ziekte) in de jeugd (de eerste zes levensjaren). Twee gebitselementen vertoonden gaatjes (*cariës*, fig. 150). Daarnaast zijn een groot abces en een wortelpuntontsteking aangetroffen in de bovenkaak (fig. 151).

Figuur 141: Volledigheid van individu 2 (© A. Pijpelink).

Figuur 142: Sterk geprononceerde spieraanhechtingen in de opperarm van individu 2 (© A. Pijpelink).

Figuur 143: Artrose in het proximale sleutelbeen (zwarte pijl) en een *rhomboid fossa* (groene pijl) bij individu 2 (♂ A. Pijpelink).

Figuur 144: Artrose in het distale rechter dijbeen (kniegewricht) van individu 2 (A. Pijpelink).

Figuur 145: Artrose in de rechter grote teen van individu 2 (A. Pijpelink).

Figuur 146: Artrose in een halswervel van individu 2 (A. Pijpelink).

Figuur 147: Artrose in een borstswervel van individu 2 (A. Pijpelink).

Figuur 148: Beenvliesontsteking met lichte zwellingen in beide scheenbenen van individu 2 (A. Pijpelink).

Figuur 149: Geheelde ribbreuk in een linker rib van individu 2 (A. Pijpelink).

Figuur 150: Grote cariës in een kies van individu 2 (A. Pijpelink).

Figuur 151: Groot abces (groene pijl) en wortelpuntontsteking (zwarte pijl) in de bovenkaak van individu 2 (A. Pijpelink).

Individu 3 (graf 1)

Individu 3 lag in dezelfde grafkuil als individu 1, onder individu 1 begraven. Het individu was voor meer dan 75% compleet (fig. 152). Het botmateriaal was gemiddeld bewaard gebleven. De cortex ontbrak gedeeltelijk en het bot was hard. Een deel van de beenderen waren gefragmenteerd (fragmentatiegraad 2), maar alle lange pijpbeenderen waren nog opmeetbaar voor een lichaamslengteberekening.

Aan de hand van de geslachtskenmerken aan het bekken en de schedel kon worden vastgesteld dat individu 3 een volwassen vrouw was. De volgroeijing van de schedelnaad duidt op een sterfteleeftijd van 20-40 jaar oud en de slijtage aan het *auriculaire* vlak (bekken) duidt op een leeftijd bij overlijden van 20-24 jaar oud. De epifyseschijven van de wervelkolom waren net volgroeid, en die van het proximale sleutelbeen en het proximale dijbeen waren bijna volgroeid. Dit komt ook overeen met een sterfteleeftijd van 20-24 jaar. Aan de hand van de lengte van de dijbenen kon een lichaamslengte worden berekend van 160,3 cm- ($\pm 3,72$ cm).

De vrouw vertoonde net als individu 1 een laagje poreus botweefsel aan de binnenzijde van de schedel wat duidt op hersenvliesontsteking (*meningitis*). Daarnaast vertoonde individu 3 artrose in de wervelkolom met twee *hernia's* (fig. 153). Gezien de jonge sterfteleeftijd van de vrouw geeft dit aan dat ze haar rug tijdens het leven zwaar heeft belast.

In het gebit vertoonde de vrouw lichte *emalhyoplasie*, wat duidt op een voedingstekort (mogelijk als gevolg van ziekte) in de jeugd (de eerste zes levensjaren).

Figuur 152: Volledigheid van individu 3 (A. Pijpelink).

Figuur 153: *Hernia* in een borstwervel van individu 3 (A. Pijpelink).

Individu 4 (graf 3)

Individu 4 lag boven individu 5 in grafkuil 3. Het individu was voor 50-75% compleet (fig. 154). Het botmateriaal was matig bewaard gebleven. De cortex ontbrak gedeeltelijk en het bot was broos. De beenderen waren sterk gefragmenteerd (fragmentatiegraad 3), maar ondanks de fragmentatie waren de linker opperarm en het rechter dijbeen nog opmeetbaar voor een lichaamslengteberekening.

Aan de hand van de geslachtskenmerken aan het bekken en de schedel kon worden vastgesteld dat individu 4 een volwassen vrouw was. De volgroeijing van de schedelnaden duidt op een sterfteleeftijd van 20-40 jaar oud en de slijtage aan het *auriculaire* vlak (bekken) duidt op een leeftijd bij overlijden van 35-44 jaar oud. Aan de hand van de lengte van het dijbeen kon een lichaamslengte worden berekend van 167,0 cm- ($\pm 3,72$ cm).

Individu 4 vertoonde *femoral plaque* (fig. 155). Dit kan mogelijk in verband worden gebracht met bepaalde inspannende activiteiten.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Mann & Hunt 2005: 165-166.

Figuur 154: Volledigheid van individu 4 (A. Pijpelink).

Figuur 155: *Femoral plaque* in het proximale linker dijbeen van individu 4 (A. Pijpelink).

Individu 5 (graf 3)

Individu 5 lag in graf 3 onder individu 4 begraven. Het individu was voor meer dan 75% compleet (fig. 156). Het botmateriaal was gemiddeld bewaard gebleven. De cortex ontbrak gedeeltelijk en het bot was hard. Een deel van de beenderen waren gefragmenteerd (fragmentatiegraad 2), maar de linker opperarm, de dijbenen en het linker scheenbeen waren nog opmeetbaar voor een lichaamslengteberekening.

Aan de hand van de geslachtskenmerken aan het bekken en de schedel kon worden vastgesteld dat individu 5 een volwassen man was. De volgroeijing van de schedelnaad duidt op een

sterfteleeftijd van 30-60 jaar oud en de slijtage aan het *auriculaire* vlak (bekken) duidt op een leeftijd bij overlijden van 30-34 jaar oud. Aan de hand van de lengte van het dijbeen kon een lichaamslengte worden berekend van 166,5 cm- ($\pm 3,27$ cm).

Er werd artrose in de wervelkolom aangetroffen en lichte *cribra orbitalia* (fig. 157). Bij *cribra orbitalia* vertoont een individu poreuze plekken in de oogkassen. Deze porositeit is het gevolg van een chronische bloedarmoede, wat wordt veroorzaakt door een chronisch ijzertekort. Door het chronische ijzer- en bloedtekort kan het beenmerg gaan uitzetten, waardoor de cortex wordt aangetast. Hierdoor ontstaat een poreus oppervlak. De exacte oorzaak van *cribra orbitalia* staat nog ter discussie. De chronische bloedarmoede of het ijzertekort kan ontstaan als gevolg van een tekort aan bepaalde voedingsstoffen (eventueel als gevolg van een infectieziekte)¹⁵⁰.

Tot slot vertoonde individu 5 twee gaatjes (cariës) in de gebitselementen van de bovenkaak.

Figuur 156: Volledigheid van individu 5 (A. Pijpelink).

¹⁵⁰ Mann & Hani 2005: 31-32; Maat, *et al.* 2022: 15-16.

Figuur 157: Lichte *cribra orbitalia*, herkenbaar aan de porositeit in de linker oogkas, van individu 5 (A. Pijpelink).

Individu	Graf	Geslacht	Leeftijd	Lichaamslengte	Ziekteverschijnselen
1	1	man	20-29	180,4	hersenvliesontsteking, <i>vastus notch</i> , <i>femoral plaque</i>
2	2	man	50-60	167,3	artrose in de proximale sleutelbeenderen, de heupen, de knieën, de voeten en de wervelkolom, geprononceerde spieraanhechtingen, drie geheelde ribbreuken links, beenvliesontsteking in beide scheenbenen, <i>rhomboid fossa</i> , twee <i>cariës</i> , een abces en een wortelpuntontsteking in de bovenkaak
3	1	vrouw	20-24	160,3	hersenvliesontsteking, artrose in de wervelkolom met twee <i>hernia's</i> , lichte <i>emailhypoplasie</i>
4	3	vrouw	35-44	167,0	<i>femoral plaque</i>
5	3	man	30-34	166,5	lichte <i>cribra orbitalia</i> , artrose in de wervelkolom, twee <i>cariës</i>

Tabel 7: Onderzoeksresultaten van de vijf onderzocht individuen.

6.10.4.4 Conclusie

Tijdens de opgraving zijn drie grafkuilen aangetroffen, met daarin de menselijke resten van vijf individuen. Alle vijf de individuen zijn onderzocht. Vermoedelijk hebben deze graven deel uitgemaakt van de begraafplaats behorende bij het Falconklooster.

Vijf individuen is een te klein aantal om een representatief beeld te kunnen scheppen van een bevolking, maar deze individuen kunnen wel een beeld geven van de bewaring en het onderzoekspotentieel van de rest van de begraafplaats indien hier in de toekomst nogmaals graafwerkzaamheden dienen uitgevoerd te worden.

In grafkuil 1 lagen individuen 1 en 3 recht boven elkaar begraven en in grafkuil 3 lagen individuen 4 en 5 recht boven elkaar begraven. Vermoedelijk zijn de individuen per grafkuil kort na elkaar gestorven en uit praktische overwegingen in één grafkuil begraven.

De individuen waren allemaal vrij compleet en het botmateriaal was doorgaans gemiddeld bewaard gebleven, waardoor onderzoek op de skeletten goed uitvoerbaar was.

De vijf individuen bestonden uit drie volwassen mannen en twee volwassen vrouwen. De aanwezigheid van mannen en vrouwen duidt er op dat hier vermoedelijk niet de zusters van het Falconklooster lagen begraven, maar gewone burgers uit Antwerpen.

De leeftijd bij overlijden liep uiteen. Gemiddeld genomen zijn vier individuen tussen de 20 en 40 jaar overleden en was één individu tussen de 50 en 60 jaar overleden.

Er zijn diverse ziekteverschijnselen aangetroffen. Opvallend is dat alle individuen sporen vertonen van een zware lichamelijke belasting in de vorm van artrose, sterk ontwikkelde spieraanhechtingen, beenvliesontsteking, drie geheelde ribbreuken, *femoral plaque*, een *vastus notch* en een *rhomboid fossa*.

Twee individuen vertoonden hersenvliesontsteking (individuen 1 en 3) en zijn hier vermoedelijk ook aan overleden. Beide individuen zijn in één grafkuil, graf 1, begraven. Hersenvliesontsteking is zeer besmettelijk en mogelijk zijn beide individuen tegelijk besmet geraakt, waardoor deze ook ongeveer tegelijk zijn gestorven en in één grafkuil terecht zijn gekomen. Dit blijft echter speculatie.

Twee individuen vertoonden *enamelhypoplasie*, wat duidt op een tijdelijke stop in de ontwikkeling van de gebitselementen in de eerste zes levensjaren als gevolg van een voedingstekort, mogelijk als gevolg van ziekte. En één individu vertoonde *cribra orbitalia* wat duidt op chronische bloedarmoede, als gevolg van een chronisch ijzertekort. Ook waarschijnlijk als gevolg van een voedingstekort of als gevolg van een infectieziekte.

Alles bij elkaar genomen lijken de ziekteverschijnselen een indicatie te zijn van een relatief lage sociale klasse: slechte hygiënische leefomstandigheden, een lage weerstand en/of een tekort aan voedingsstoffen en (zeer) zware fysieke belasting.

7 SYNTHESE

7.1 Interpretatie en datering van de archeologische site

Er werden tijdens de werfbegeleiding en het vlakdekkende onderzoek in totaal 65 sporen/lagen en 45 muur- of vloerresten aangeduid en beschreven. Alle sporen zijn van antropogene oorsprong. De archeologische sporen kunnen voornamelijk in volgende categorieën opgedeeld worden: puinkuilen, gracht, kuilen en lagen. Daarnaast werden ook drie inhumatiegraven aan het licht gebracht waarin zeker vijf individuen werden teruggevonden. De muren en vloeren zijn terug te brengen tot historische bebouwing op het terrein.

Uit het historisch overzicht uit het bureauonderzoek bleek dat het projectgebied zich vanaf de 13de eeuw aan de rand van de stadsomwalling bevond. In de 14de eeuw werd het terrein opgenomen binnen de omwalling. Vanaf het begin van de 16de eeuw maakte het deel uit van de bezittingen van het Godshuis Van der Biest. Tegen het tweede kwart van de 16de eeuw kwam het terrein in bezit van de kloosterzusters en maakte het deel uit van het Falconklooster tot het laatste kwart van de 18de eeuw.¹⁵¹

Aan de hand van de historische gegevens en de archeologische vondsten is er een fasering op te maken gaande van de 14de tot de 20ste eeuw. De meeste sporen en structuren kunnen bovendien op basis van hun stratigrafische positie gesitueerd worden in de tijd. Zo bevinden de oudste sporen (14de-16de eeuw) zich ter hoogte van de moederbodem (op ca. 2,5 m -mv). Recentere sporen en structuren werden (met uitzondering van deze die door alle lagen heen gaan) aangetroffen in de hogere/bovenste stratigrafische lagen.

7.1.1 Vóór de 14de eeuw

De 13de eeuw was een bloeiperiode voor handel en nijverheid waarbij de bevolking in Antwerpen sterk steeg en de omwalde oppervlakte van de stad verdrievoudigde. De aanhechting van nieuwe terreinen en het oprekken van nieuwe wijken nam na 1250 zeer snel toe. Huidig plangebied situeerde zich in die periode echter net ten noorden van de omwalling. Tot en met de 13de eeuw lag het plangebied dus (net) buiten de stadsomwalling.¹⁵² Sporen uit deze periode zijn er dan ook niet teruggevonden binnen het plangebied. Het gebied was vermoedelijk ongebruikt en ingenomen door natte/drassige gronden (overstromingsgebied van de Schijn), aan de rand van een droge zandige rug.¹⁵³

7.1.2 14de-15de eeuw

Met de nieuwe, vierde stadsuitbreiding in de periode 1314-1410 kwam het plangebied binnen de stadsomwalling te liggen. Cartografische bronnen uit deze periode zijn niet beschikbaar waardoor het onduidelijk is of en welke gebouwen hier gestaan hebben in deze periode. Het vermoeden is echter dat het terrein nog niet onmiddellijk in gebruik genomen is voor bebouwing. Dat het terrein

¹⁵¹ VERVOORT R., 2021a, pp. 30

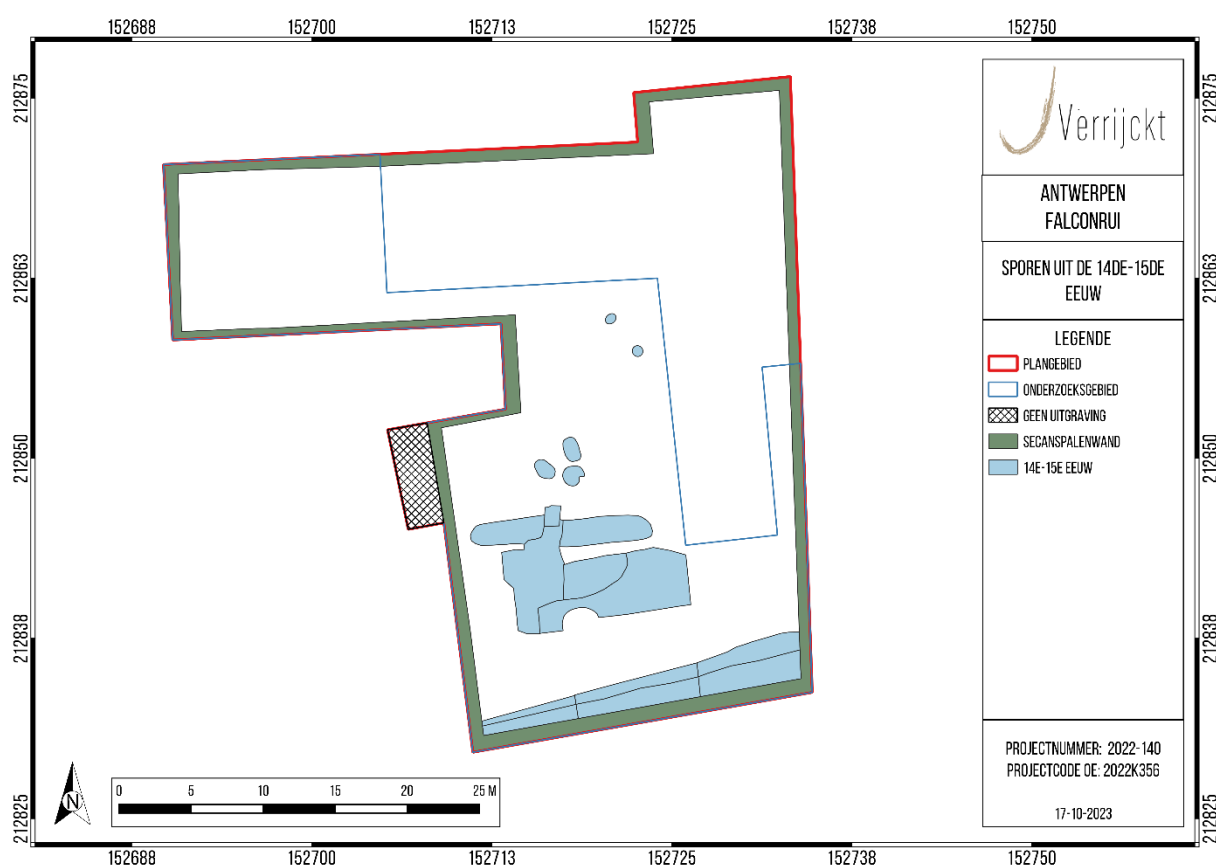
¹⁵² VERVOORT R., 2021a

¹⁵³ VERVOORT R., 2021a; Archeologisch onderzoek naar het Falconinnenklooster

mogelijk dienst deed als bleekweide (zoals gesteld werd in de bureaustudie) werden geen aanwijzingen gevonden tijdens het archeologisch onderzoek. Vooral ter hoogte van werkput 2 werden daarentegen verschillende grote kuilen aangesneden in de moederbodem (vlak 2) die mogelijk wijzen op activiteiten van (zand)ontginning. Het ontgonnen materiaal kan daarbij mogelijk gebruikt zijn om huizen in de onmiddellijke nabijheid van het plangebied op te trekken. De ontginningskuilen konden evenwel niet verder onderzocht worden omwille van de vervuilde zone en leverde geen dateerbaar vondstmateriaal op om de datering te staven.

Ook ter hoogte van werkput 3 werden in de moederbodem (vlak 5) een tweetal kuilen aangesneden die – op basis van de lichtere, ietwat uitgeloopte inhoud – vermoedelijk een oudere datering hebben, m.n. S39 en S42. Ook deze kuilen leverden echter geen dateerbaar vondstmateriaal op, waardoor de vermoedelijke datering niet bevestigd kon worden.

Langsheen de Falconrui werd een gracht aangesneden. Vermoedelijk betreft het hier de 14de-eeuwse voorloper van de rui die te zien is op het kaartmateriaal uit de 16de eeuw en die aangelegd is in 1314¹⁵⁴. De gracht heeft daarbij in eerste instantie mogelijk dienst gedaan om het terrein te ontwateren voordat er gebouwd kon worden op het natte/drassige land in de omgeving van het plangebied.

Figuur 158: Sporen uit vermoedelijk de 14de/15de eeuw (© J. Verrijckt bv).

¹⁵⁴ VERVOORT R., 2021a, pp. 26

7.1.3 16de eeuw

Vanaf het begin van de 16de eeuw maakte het terrein deel uit van de bezittingen van het Godshuis Van der Biest, dat ten oosten grenst aan het plangebied. Het Godshuis Van der Biest werd in 1504 gesticht door Jan van der Biest Janssone, huidevelter, zeepzieder en driemaal schepen van Antwerpen.¹⁵⁵ Volgens de beschikbare cartografische bronnen is het terrein binnen het plangebied zelf onbebouwd (zie *Figuren 160 t.e.m. 162*). Uit deze periode zijn ook geen muur- en/of vloerresten teruggevonden tijdens het onderzoek. Wel werden er drie grafkuilen teruggevonden waarin vijf inhumatiegraven werden aangetroffen. Tussen de skeletresten werden scherven aan het licht gebracht die wijzen op een datering in de post-middeleeuwse periode (15de/16de eeuw). Na onderzoek van de skeletresten bleek het niet te gaan om zusters van het Falconklooster (waaraan eerst werd gedacht), maar gewone burgers uit Antwerpen.

Figuur 159: Godshuis Van der Biest (© J. Verrijckt bv).

De vijf individuen bestonden namelijk uit drie volwassen mannen en twee volwassen vrouwen. In grafkuil 1 lagen individuen 1 en 3 recht boven elkaar begraven en in grafkuil 3 lagen individuen 4 en 5 recht boven elkaar begraven. Vermoedelijk zijn de individuen per grafkuil kort na elkaar gestorven en uit praktische overwegingen in één grafkuil begraven. De individuen waren allemaal vrij compleet en het botmateriaal was doorgaans gemiddeld bewaard gebleven, waardoor onderzoek op de skeletten goed uitvoerbaar was. De leeftijd bij overlijden liep uiteen. Gemiddeld genomen zijn vier individuen tussen de 20 en 40 jaar overleden en was één individu tussen de 50 en 60 jaar overleden. Er zijn diverse ziekteverschijnselen aangetroffen. Opvallend is dat alle individuen sporen vertonen van een zware lichamelijke belasting in de vorm van artrose, sterk ontwikkelde spieraanhechtingen, beenvliesontsteking, drie geheelde ribbreuken, *femoral plaque*, een *vastus notch* en een *rhomboïd fossa*. Twee individuen vertoonden hersenvliesontsteking (individuen 1 en 3) en zijn hier vermoedelijk ook aan overleden. Beide individuen zijn in één grafkuil, graf 1, begraven. Hersenvliesontsteking is zeer besmettelijk en mogelijk zijn beide individuen tegelijk besmet geraakt, waardoor deze ook ongeveer tegelijk zijn gestorven en in één grafkuil terecht zijn gekomen. Dit blijft echter speculatie. Twee individuen vertoonden *emalhypoplasie*, wat duidt op een tijdelijke stop in de ontwikkeling van

¹⁵⁵ <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/4923>

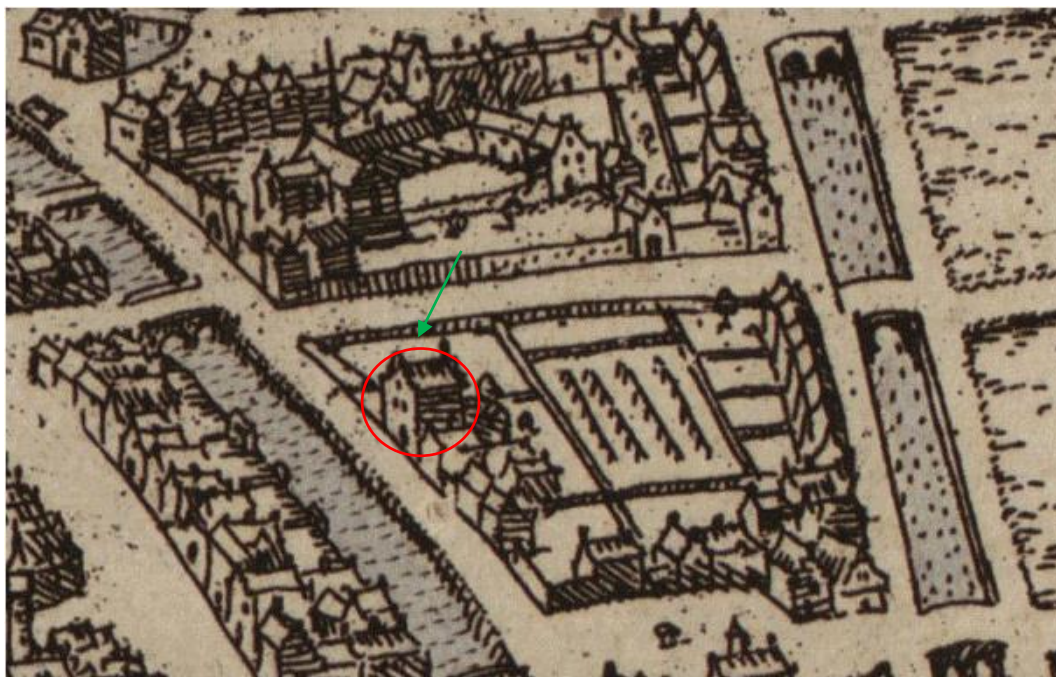
de gebitselementen in de eerste zes levensjaren als gevolg van een voedingstekort, mogelijk als gevolg van ziekte. En één individu vertoonde *cribra orbitalia* wat duidt op chronische bloedarmoede, als gevolg van een chronisch ijzertekort. Ook waarschijnlijk als gevolg van een voedingstekort of als gevolg van een infectieziekte. Alles bij elkaar genomen lijken de ziekteverschijnselen een indicatie te zijn van een relatief lage sociale klasse: slechte hygiënische leefomstandigheden, een lage weerstand en/of een tekort aan voedingsstoffen en (zeer) zware fysieke belasting.

Gezien het niet gaat om zusters uit het Falconklooster, maar om 'gewone' burgers uit een relatief lage sociale klasse lijkt het er op dat de vijf individuen gelinkt moeten worden aan het Godshuis Van der Biest. Een godshuis of gasthuis waren hospitalen waar armen, zieken, ouderen en wezen worden verzorgd.¹⁵⁶ Twee van de vijf individuen zijn vermoedelijk overleden aan hersenvliesontsteking. Het is daarbij mogelijk dat zij verzorgd werden in het godshuis, maar bezweken zijn aan de ziekte en vervolgens in de (onbebouwde en ommuurde) tuin van het godshuis werden begraven. Eén individu was tussen de 50 en de 60 jaar bij overlijden. Ook hier is het niet onwaarschijnlijk dat de oudere man verzorgd werd in het godshuis en begraven werd in de nabijheid ervan na zijn overlijden.

Binnen het onderzoeksgebied werden (slechts) drie grafkuilen teruggevonden. Mogelijk zijn andere graven reeds verdwenen of aangetast. Bij het aanleggen van vlak 5 in werkput 3 werden namelijk ook verschillende losse menselijke botten gerecupereerd die mogelijk afkomstig zijn van verstoorde graven. In twee van de drie grafkuilen waren twee individuen boven elkaar begraven. Individu 1 en 3 (in graf G1) zijn vermoedelijk beide gestorven aan hersenvliesontsteking en dit wellicht in een korte periode na elkaar. Anderzijds kan het voorkomen van meerdere begraving boven elkaar ook verklaard worden door de gebrekkige ruimte in de onmiddellijk omgeving van het godshuis. Dat de individuen hier begraven werden, kan mogelijk verklaard worden aan de hand van de relatief lage sociale klasse, de besmettelijke ziekte waaraan ze overleden zijn (hersenvliesontsteking) en/of het ontbreken van naaste familieleden.

Opvallend is dat alle individuen sporen vertonen van een zware lichamelijke belasting. De stichter van het Godshuis Van der Biest was Jan van der Biest. Jan van der Biest was een huidevetter en zeepzieder, maar ook driemaal schepen van Antwerpen. Waarschijnlijk deed hij het werk dan ook niet zelf. Het is niet onmogelijk dat de individuen die begraven lagen in de buurt van het godshuis tewerkgesteld waren bij Jan van der Biest als huidevetter of zeepzieder en dat zij hierdoor zware fysieke of inspannende activiteiten moesten uitvoeren. Dergelijke beroepsactiviteiten vereisen namelijk zware lichamelijke inspanningen, zeker in die periode.

¹⁵⁶ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Godshuis>

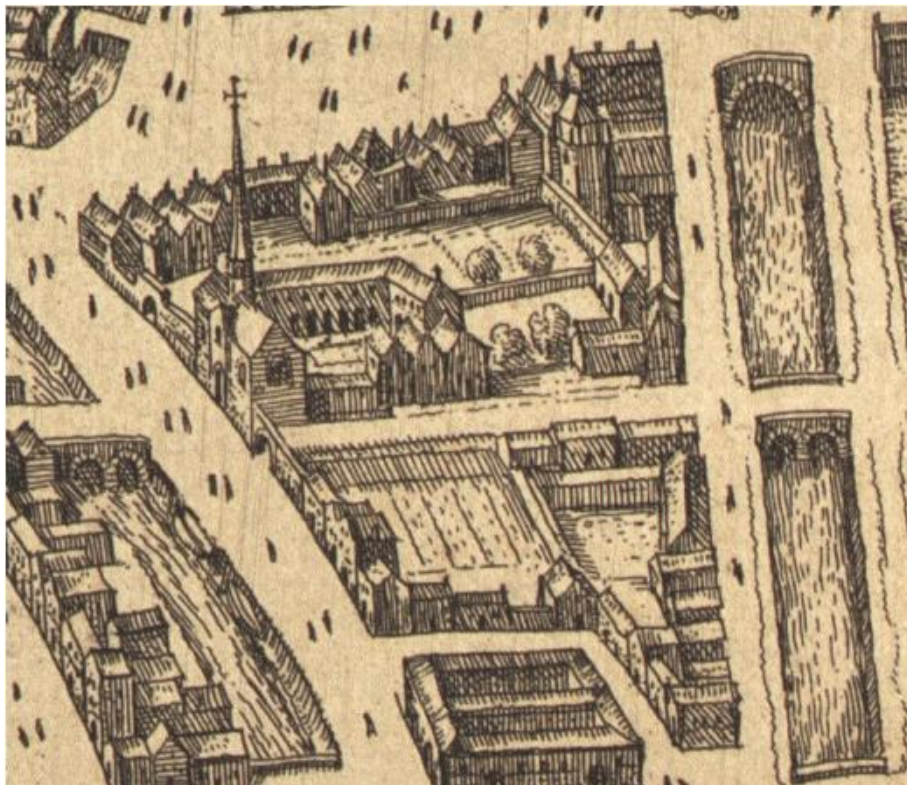
Figuur 160: H. Cock, 1557; detail ter hoogte van het projectgebied ¹⁵⁷, met aanduiding van het Godshuis Van der Biest (rode cirkel) en de positie van de graven (groene pijl).

Figuur 161: Bononiensis, 1565; detail ter hoogte van het projectgebied.¹⁵⁸

¹⁵⁷ <http://uurl.kbr.be/1043517>

¹⁵⁸ <https://dams.antwerpen.be/asset/M2MqqUJAPTfBiiFSQcxqptum>

Figuur 162: Hoefnagel G., 1598-1600; detail ter hoogte van het projectgebied.¹⁵⁹

7.1.4 Late 16de tot late 18de eeuw

Tegen het tweede kwart van de 16de eeuw kwam het terrein in bezit van de kloosterzusters en maakte het deel uit van het Falconklooster en dit tot het laatste kwart van de 18de eeuw. In de periode dat het terrein toebehoorde tot het Falconklooster bleef het terrein vermoedelijk onbebouwd. Wel werd er wellicht een waterput (S7/M7) aangelegd in de (nog steeds ommuurde) tuinzone. Deze waterput bevond zich evenwel binnen de sterk vervuilde zone en kon hierdoor niet verder in detail onderzocht worden.

Bij de aanleg van het vlak ter hoogte van de insteekkuil van de waterput werd een Sint-Jacobsschelp (*Pecten sp.*) teruggevonden. Dat een dergelijke vondst aanwezig is, is opmerkelijk. Sint-Jacobsschelpen komen in onze streken niet van nature voor. Sint-Jacobsschelpen zijn wel al sinds de middeleeuwen een symbool van pelgrimstochten naar Santiago de Compostella, een stad in Noord-Spanje. De schelpen werden gedragen om de toewijding aan Jacobus de Meerdere te laten blijken. Jacobus de Meerdere was beschermheilige van onder andere arbeiders, soldaten, hoedenmakers en pelgrims. De Sint-Jacobsschelpen werden gedragen om als pelgrim herkenbaar te zijn, wat handig was om onderweg, op pleisterplaatsen een veilige slaapplek te bemachtigen.¹⁶⁰ Het Falconklooster werd dus mogelijk als toevluchtsoord aangedaan. Vergelijkbare vondsten werden reeds gedaan bij opgravingen in Alkmaar¹⁶¹ en 's-Hertogenbosch¹⁶². Ook bij een opgraving aan de

¹⁵⁹ <http://uurf.kbr.be/1035817>

¹⁶⁰ <https://www.erfgoedalkmaar.nl/nieuws/met-een-schelp-op-weg-naar-bezinning/>

¹⁶¹ <https://www.erfgoedalkmaar.nl/nieuws/met-een-schelp-op-weg-naar-bezinning/>

¹⁶² <https://www.ergoedshertogenbosch.nl/verhalen/jacobsschelp>

Sint-Willibrorduskerk te Meldert (Lummen) werden enkele fragmenten van Sint-Jacobsschelpen teruggevonden¹⁶³.

Figuur 163: Sint-Jacobsschelp gevonden aan het Burgemeester Loeffplein te 's-Hertogenbosch. Datering 15^e eeuw (bron: <https://www.ergoedshertogenbosch.nl/verhalen/jacobsschelp>)

Figuur 164: Jacobus is afgebeeld als pelgrim in het direluik "Laatste oordeel" dat rond 1482 geschilderd is door Jheronimus Bosch. Op de hoed is de Sint-Jacobsschelp te zien (bron: <https://www.ergoedshertogenbosch.nl/verhalen/jacobsschelp>)

¹⁶³ SMEETS M, & VANDER GINST V., 2012, pp. 56

Figuur 165: Sporen uit vermoedelijk de late 16de-late 18de eeuw (© J. Verrijckt bv).

7.1.5 2de helft 18de eeuw

Pas op het einde van de 18de eeuw verschijnt de eerste bebouwing binnen het plangebied. Het betreft vloer M15 met bijbehorend muurtje(?) M16 ter hoogte van werkput 3, vlak 3 (Figuur 166). In de voegen van de vloer werd een liard van de Oostenrijkse Nederlanden uit de 2de helft van de 18de eeuw teruggevonden. Op basis hiervan kan de vloer wellicht in deze periode gesitueerd worden. Of deze vloer aangelegd is ten tijde van het klooster is niet geheel duidelijk. Wel kunnen de vloer/muurresten corresponderen met een gebouw dat te zien is op de Ferrariskaart uit ca. 1777. Hier is een langwerpige gebouw te zien waarvan de korte zijde gelegen is aan de huidige Falconrui. Verdere details zijn niet waar te nemen op de kaart. Andere sporen/structuren uit deze periode werden niet teruggevonden.

Vermoedelijk werd op het einde van de 18de/begin 19de eeuw de bestaande vloer hernieuwd met een nieuwe vloer (M14). De nieuwe vloer bevindt zich quasi onmiddellijk op de oude, gescheiden door een dunne laag stabilisézand. Ook worden er langs weerszijde van de vloer nieuwe muren opgetrokken (M9 en M12). Deze vloer en muren kunnen vermoedelijk in verband gebracht worden met de gebouwen die aanwezig zijn op het Primitief kadaster (Figuur 167).

Figuur 166: 18de-eeuwse muren en vloeren op de Ferrariskaart ca. 1777 (© J. Verrijckt bv).

Figuur 167: Eind 18de/begin 19de-eeuwse muren en vloeren op primitief kadaster 1830-1836 (© J. Verrijckt bv).

7.1.6 19de eeuw

Niet veel later wordt vloer M14 opnieuw aangepast/vernieuwd met vloer M13. Tussen beide vloeren wordt een puinpakket voorzien. Bovenop vloer M13 werd een munt aan het licht gebracht. Het betreft een halve cent van Willem I of Willem II en kan gedateerd worden in de 1ste helft van de 19de eeuw. Langsheen de zuidelijke muur (M9) werd een riool voorzien (M10).

Ook aan de Falconrui zelf verschijnt in deze periode (nieuwe) bebouwing. Dat er voor het eerst bebouwing aanwezig is ter hoogte van de Falconrui is opvallend. Het is evenwel niet onmogelijk dat oudere structuren door de recentere sporen en structuren zijn verdwenen (zoals bijvoorbeeld het langwerpige gebouw dat te zien is op de Ferrariskaart). Het betreft twee oudere kelders met vloer- en muurresten (M31-33 en M37-39; 43). Ook wordt er vermoedelijk een nieuwe waterput(?) (M23/S49) aangelegd, net achter de huizen aan de straatkant.

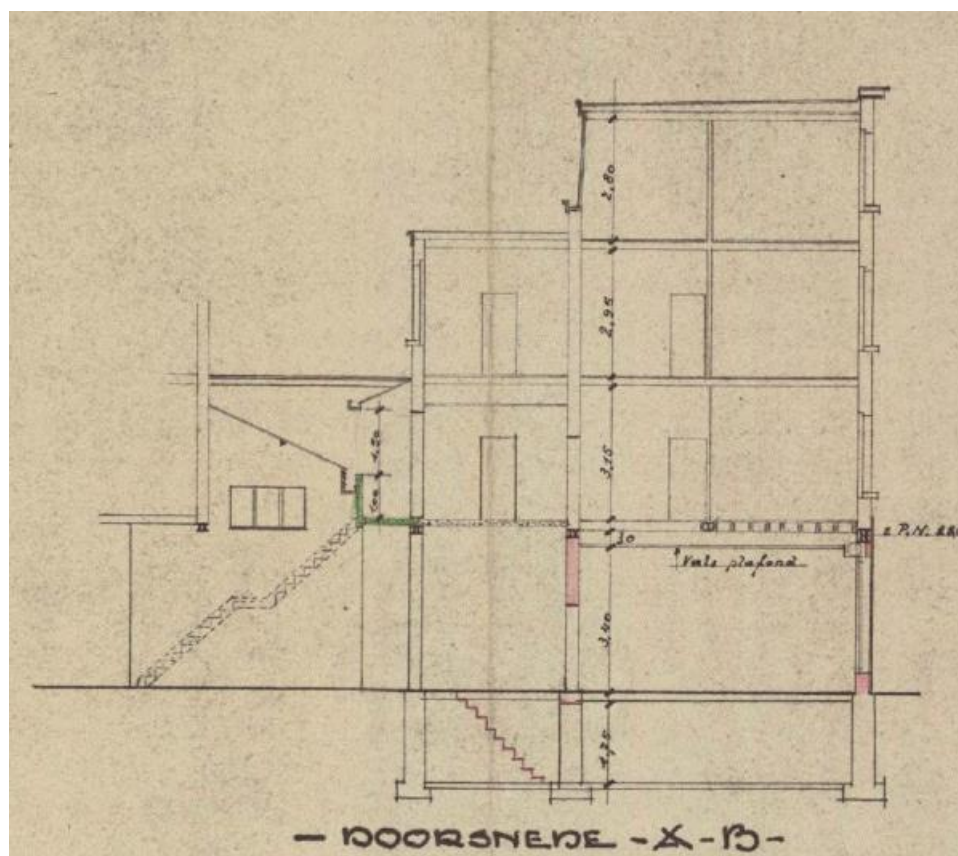

Figuur 168: 19de-eeuwse muren en vloeren op primitief kadaster 1830-1836 (© J. Verrijckt bv).

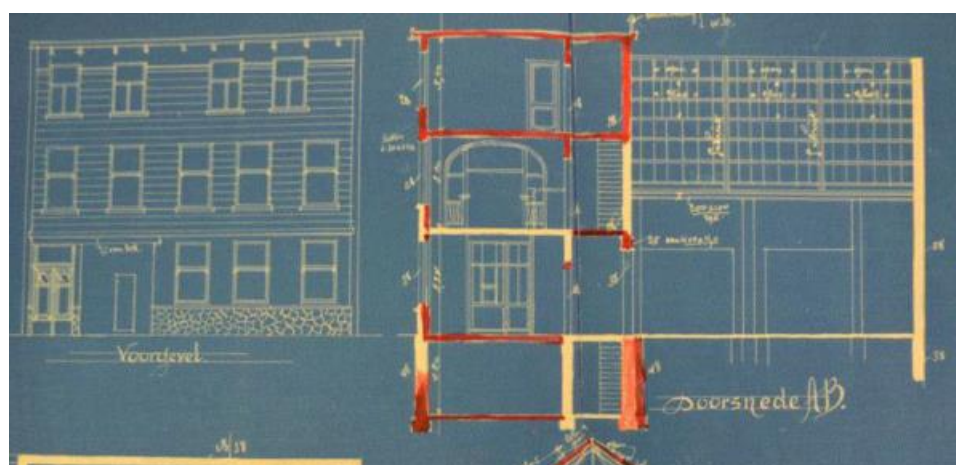
7.1.7 20ste eeuw

Tot in het midden van de 20ste eeuw kent het plangebied grote en ingrijpende wijzigingen. Langsheen de straatzijde worden nieuwe woningen opgetrokken met vrij grote en diepe kelders (Falconrui nr. 27, 29 en 31). Deze kelders hebben mogelijk oudere sporen/structuren (deels) vernietigd. Delen van deze kelders en gebouwen werden geregistreerd tijdens de opgraving.

In het achterliggende terrein wordt een grote parkeerkelder voorzien waarbij de toegang tot het ondergrondse niveau wordt aangelegd vanuit de G. Belliardstraat. Vooral de noordelijke zone binnen het plangebied is hierdoor zwaar verstoord (werkput 1; *cfr. supra*).

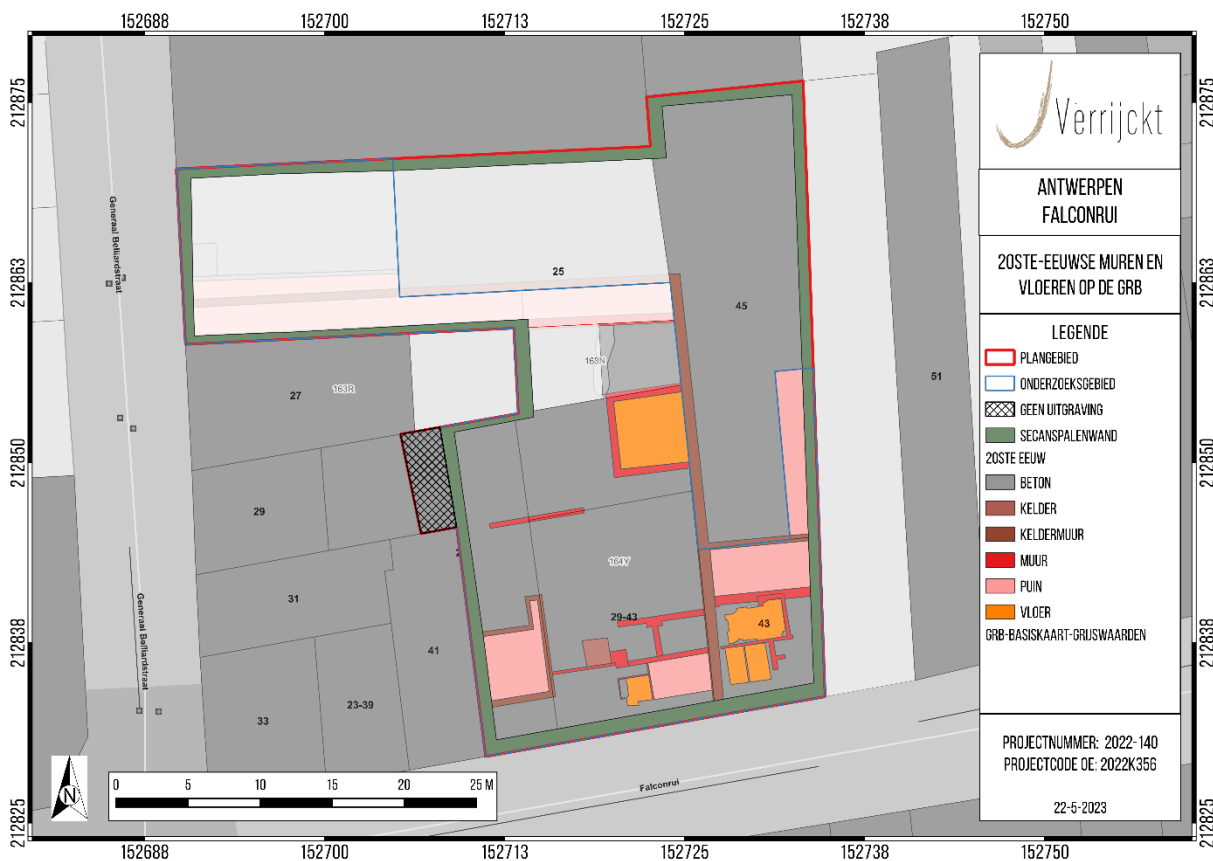
Figuur 169: Falconrui 27(43): Opmetingsplan bouwaanvraag 1951; snede.¹⁶⁴
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 70, Figuur 39)

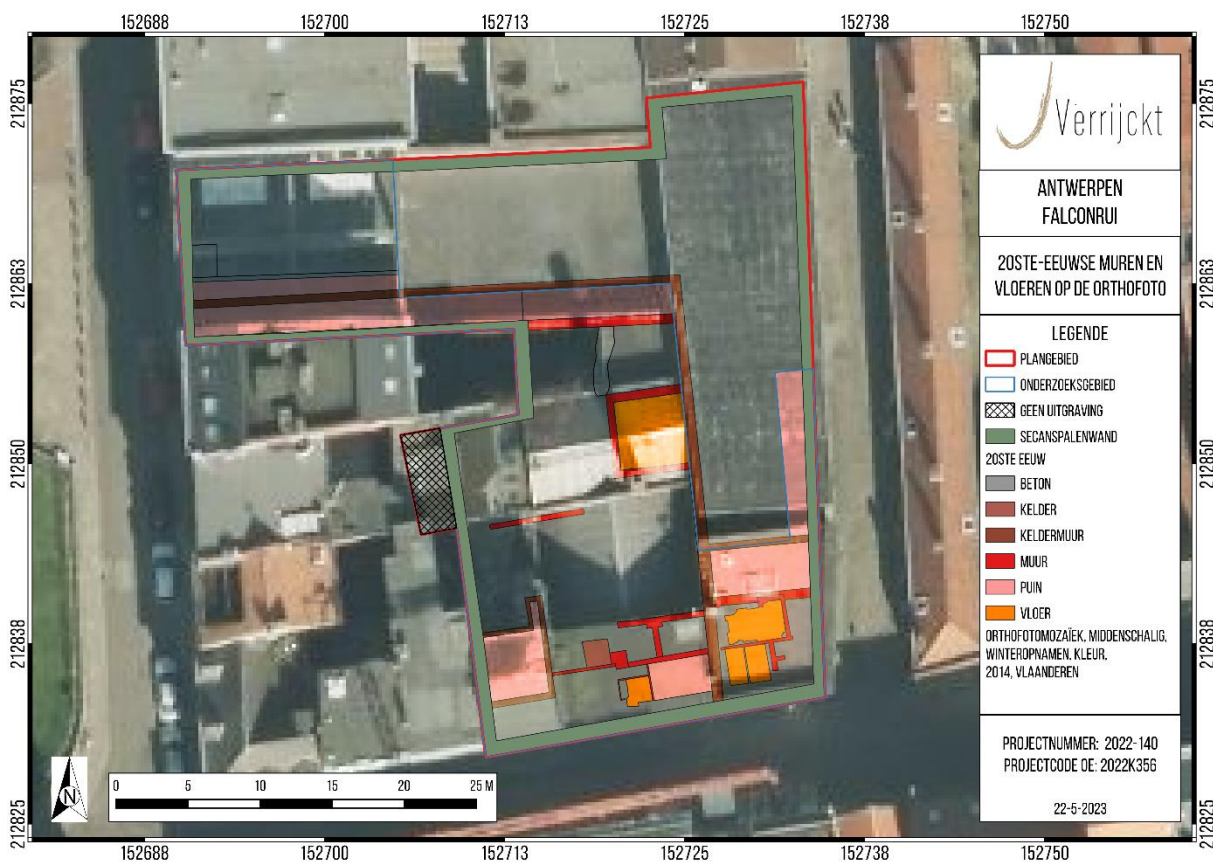
Figuur 170: Falconrui 29(45): Opmetingsplan bouwaanvraag 1929: snede en voorgevel.¹⁶⁵
(Bron: VERVOORT R., 2021a, p. 71, Figuur 40)

¹⁶⁴ SAA 18#27719

¹⁶⁵ SAA 1929#35076

Figuur 171: 20ste-eeuws muren en vloeren op de GRB-basiskaart (© J. Verrijckt bv).

Figuur 172: 20ste-eeuws muren en vloeren op de orthofoto van 2014 (© J. Verrijckt bv).

7.2 Belang en betekenis van de archeologische site

De eerste indirecte vermelding van het onderzoeksgebied en de wijde omgeving dateert uit 1290. Het onderzoeksgebied behoorde tot de geprivilegieerde gronden van Hertog Jan van Brabant en maakte deel uit van het Ververskwartier, genoemd naar de vele ververs en wevers die hier actief waren. Het Ververskwartier situeerde zich aan de noordzijde van de stad, buiten de muren. Het bestond ruwweg uit het gebied ten noorden van de huidige Stijfselei, Falconlei, Huikstraat, Dries, Keistraat, Leguit en Sint-Paulusplaats.

Uit het historisch overzicht uit het bureauonderzoek bleek dat het projectgebied zich vanaf de 13de eeuw aan de rand van de stadsomwalling bevond. In de 14de eeuw werd het terrein opgenomen binnen de omwalling. Vanaf het begin van de 16de eeuw maakte het deel uit van de bezittingen van het Godshuis Van der Biest. Tegen het tweede kwart van de 16de eeuw kwam het terrein in bezit van de kloosterzusters en maakte het deel uit van het Falconklooster tot het laatste kwart van de 18de eeuw.¹⁶⁶

Ondanks de beperkte oppervlakte van het onderzoeksgebied én de bemoeilijkte omstandigheden bij de opgraving (vervuiling) heeft het onderzoek toch zeer opmerkelijke en interessante resultaten opgeleverd. Uit het onderzoek bleek namelijk dat het terrein nog lange tijd onbebouwd is gebleven, hoewel het reeds vanaf de 14de eeuw was opgenomen binnen de 4de stadsomwalling. Pas vanaf de 18de eeuw zien we de eerste aanwijzingen van bebouwing op het terrein. Dit betekent echter niet dat er geen activiteiten plaatsvonden binnen het plangebied.

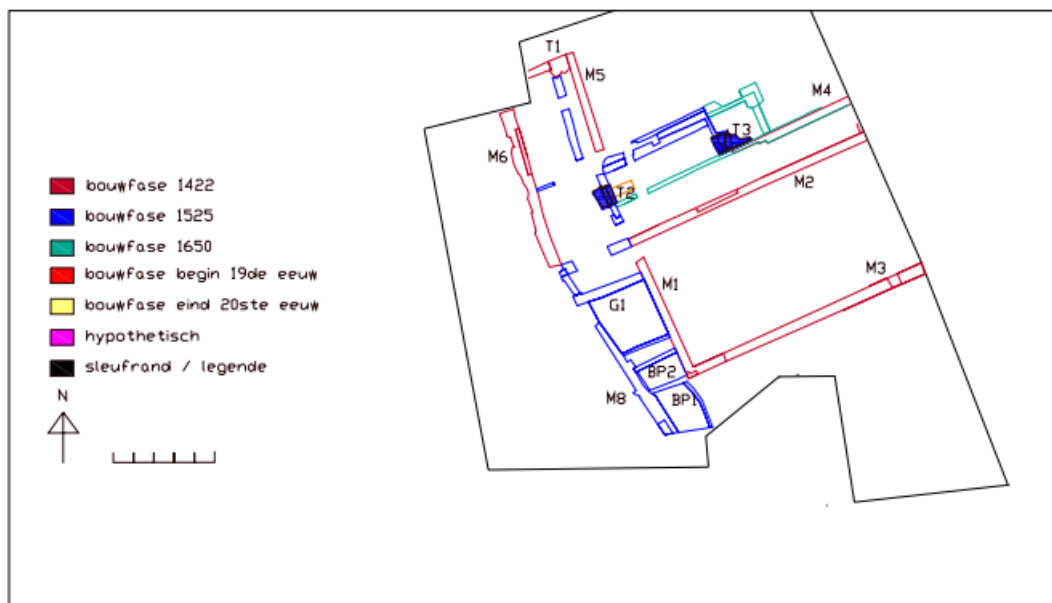
De vroegste sporen van het landgebruik binnen onderhavig plangebied gaan namelijk terug tot (ontginnings)kuilen en een gracht langsheen de Falconlei. Bij eerder onderzoek ter hoogte van Oudeleeuwenlei werden gelijkaardige grachten aangetroffen die bestonden uit een afwisseling van donkere bruinrijze en lichtbruine lagen (net zoals de gracht die hier werd aangetroffen). Ter hoogte van de Oudeleeuwenlei konden de grachten op basis van teruggevonden aardewerk gedateerd worden in de 13de tot 14de eeuw. Ook hier werd het vermoeden naar voor geschoven dat de grachten tot doel hadden om het land te draineren om de natte gronden in gebruik te nemen. De grachten aldaar bevinden zich verspreid binnen het onderzoeksgebied en hebben hoofdzakelijk een noordoost-zuidwest oriëntatie (net zoals de gracht aan de Falconlei trouwens).¹⁶⁷

Tijdens de opgraving werd vermoed dat er resten (en graven) werden aangetroffen die gelinkt konden worden aan de opgravingen ter hoogte van het laatmiddeleeuwse Falconklooster en het voorafgaandelijke Falconshof net ten westen van onderhavig plangebied. Tijdens het uitgevoerde archeologische onderzoek aldaar werden muurstructuren gevonden van de historische bebouwing. De oudste fase gaat terug tot een ophogingspakket met vondstmateriaal hoofdzakelijk uit de 14de eeuw. In de 15de eeuw wordt een zaalvormige structuur gebouwd. De 15de-eeuwse muurstructuren worden in het begin van de 16de eeuw verder gebruikt en aangepast aan de noden. De woonfunctie wordt verder uitgebouwd met toevoeging van woonruimtes, beerputten en het leggen van vloeren. Daarnaast toont een 16de-eeuws grondplan een wooncomplex met haarden, tuinen en latrines. Daarna gebeuren enkele grondige wijzigingen. Het vondstmateriaal in deze laag is te plaatsen in de late 16de eeuw. In deze periode wordt het gelijkvloers een kelder verdieping. In de 17de eeuw wordt de

¹⁶⁶ VERVOORT R., 2021a, pp. 30

¹⁶⁷ VERVOORT R., BRUGGEMAN J. & REYNS N., 2016a, pp. 31

toegangspoort vanaf het Falconplein gebouw. Ook de bouw van de nu nog bestaande kloostermuur op het terrein staat waarschijnlijk met deze bouwfase in verband.¹⁶⁸

Figuur 173: Grondplan van het Falconklooster te koppelen aan de situatie in 1650 (Bron: GHEYSEN K., 2009, p. 39)).

De enigste sporen/structuren die werden aangetroffen binnen het onderhavige onderzoeksgebied ter hoogte van de Falconruï die waarschijnlijk te maken hebben met het Falconklooster is een waterput (S7/M7). Vermoedelijk is deze te linken aan de bouwfases op het einde van de 16de eeuw of de 17de eeuw zoals hierboven staat beschreven. De vijf inhumatiegraven die werden teruggevonden bleken na verder onderzoek niet van het Falconklooster te zijn. Het gaat om drie mannen en twee vrouwen die als ‘gewone’ burgers uit Antwerpen beschouwd moeten worden. Vermoedelijk kunnen ze gelinkt worden aan het vroeg 16de-eeuws Godshuis Van der Biest dat grenst aan het plangebied (*cf. supra*).

7.3 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Op basis van de nota werden enkele onderzoeksvragen¹⁶⁹ geformuleerd die minimaal beantwoord moeten worden in het eindrapport:

- *Wat is de aard, omvang, datering en conservatie van de aangetroffen archeologische resten?*

Er werden tijdens de werfbegeleiding en het vlakdekkende onderzoek in totaal 65 sporen/lagen en 45 muur- of vloerresten aangeduid en beschreven. Alle sporen zijn van antropogene oorsprong. De archeologische sporen kunnen voornamelijk in volgende

¹⁶⁸ GHEYSEN K., 2009, pp. 31

¹⁶⁹ VERVOORT R., 2021b, pp. 16-17

categorieën opgedeeld worden: puinkuilen, gracht, kuilen en lagen. Daarnaast werden ook drie inhumatiegraven aan het licht gebracht waarin zeker vijf individuen werden teruggevonden. De muren en vloeren zijn terug te brengen tot historische bebouwing op het terrein. Aan de hand van de historische gegevens en de archeologische vondsten is er een fasering op te maken gaande van de 14de tot de 20ste eeuw. De conservatiegraad van de aangetroffen sporen is matig tot goed te noemen. Delen van het onderzoeksgebied (m.n. deelzone 1) is wel zwaar verstoord door recente (20ste-eeuwse) structuren.

- *Hoe is de opbouw van de chronologie van de aanwezige archeologische resten?*

Zoals in bovenstaande onderzoeksvraag werd aangehaald konden aan de hand van de historische gegevens en de archeologische vondsten een fasering opgemaakt worden gaande van de 14de tot de 20ste eeuw. Uit het onderzoek blijkt dat het terrein nog lange tijd onbebouwd is gebleven, hoewel het reeds vanaf de 14de eeuw was opgenomen binnen de 4de stadsomwalling. Pas vanaf de 18de eeuw zien we de eerste aanwijzingen van bebouwing op het terrein. Dit betekent echter niet dat er geen activiteiten plaatsvonden binnen het plangebied. De vroegste sporen van het landgebruik binnen onderhavig plangebied gaan terug tot (ontginnings)kuilen en een gracht langsheen de Falconrui. Vanaf het begin van de 16de eeuw maakte het terrein deel uit van de bezittingen van het Godshuis Van der Biest. Uit deze periode zijn vermoedelijk drie graven (met vijf inhumatiegraven) te dateren. Vanaf de late 18de eeuw tot en met de 20ste eeuw zijn verschillende bouwfasen te onderscheiden met verschillende vloerniveaus.

- *Wat is de relatie tussen de bestaande kelders aan de Falconrui en het aanwezig archeologisch erfgoed?*

Tot in het midden van de 20ste eeuw kent het plangebied grote en ingrijpende wijzigingen. Langsheen de straatzijde worden nieuwe woningen opgetrokken met vrij grote en diepe kelders (Falconrui nr. 27, 29 en 31). Deze kelders hebben mogelijk oudere sporen/structuren (deels) vernietigd. Delen van deze kelders en gebouwen werden geregistreerd tijdens de opgraving.

- *Zijn er sporen en structuren aanwezig? Zo ja, wat is hun onderlinge samenhang?*

Ja. De meeste sporen en structuren kunnen op basis van hun stratigrafische positie gesitueerd worden in de tijd. Zo bevinden de oudste sporen (14de-16de eeuw) zich ter hoogte van de moederbodem (op ca. 2,5 m -mv). Recentere sporen en structuren werden (met uitzondering van deze die door alle lagen heen gaan) aangetroffen in de hogere/bovenste stratigrafische lagen.

- *Levert het organisch en anorganisch vondstmateriaal nieuwe inzichten inzake ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van de site, eventueel ook over de materiële cultuur?*

De vroegste sporen van het landgebruik binnen onderhavig plangebied gaan terug tot (ontginnings)kuilen en een gracht langsheen de Falconrui. De gracht heeft vermoedelijk te maken met het draineren om de natte gronden in gebruik te nemen. Het terrein werd in de 16de eeuw ook gebruikt als begraafplaats, vermoedelijk te linken aan het Godshuis Van der Biest.

- *Uit welke periode(n) dateren de vondsten? Kan er een functionele interpretatie aan gegeven worden?*

Tijdens het onderzoek werden 35 vondstnummers uitgedeeld. Het betreft 156 afzonderlijke vondsten. Het gaat daarbij vnl. om: aardewerk, bouwmetaal, glas, pijpstaal, ijzeren nagels en dierlijk botmateriaal. De metaaldetectie van zowel het vlak als de storthopen leverde in totaal vijf relevante vondsten op. Het vondstmateriaal kan in de (late/)post-middeleeuwse periode gedateerd worden. Het meeste aardewerk is te dateren in de 15de/16de eeuw. Twee munten die werden teruggevonden, konden gedateerd worden in de 18de en de 19de eeuw.

- *Is er een archeologisch niveau aanwezig onder de oude kelders?*

Het diepste archeologische niveau bevindt zich ter hoogte van de moederbodem, op ca. 2,5 m onder het huidige maaiveld. De meeste kelders reikten niet zo diep.

- *Wat is de aard, functie en datering van de tijdens het booronderzoek aangetroffen baksteen structuren?*

Het is niet duidelijk welke structuren er precies zijn aangetroffen. Wel is het vermoeden dat er één boring voorkomt ter hoogte van vloeren M40/M43.

- *Hoe is de bewaringstoestand van de archeologische sporen (goed, gebioturbeerd,...)?*

De bewaringstoestand van de aangetroffen sporen is goed te noemen. De sporen zijn weinig of niet gebioturbeerd en zijn niet geheel verstoord door recentere sporen/structuren.

- *Behoren de archeologische sporen tot één of meerdere periodes?*

De archeologische sporen behoren tot meerdere periodes en zijn op te delen in de 14de/15de eeuw, de 16de eeuw, de late 16de tot late 18de eeuw, de tweede helft van de 18de eeuw, de 19de eeuw en de 20ste eeuw.

- *Wat is de bodemopbouw en -ontwikkeling ter hoogte van de onderzochte percelen?*

Bij het archeologisch onderzoek werden in totaal vier profielen opgeschoond en geregistreerd. Een eerste 'profiel' werd aangelegd in de uiterst noordoostelijke hoek van het onderzoeksgebied (in werkput 1). Hier bevinden zich recente verstoringen in de vorm van betonnen kelders. De moederbodem werd hier aangesneden op een diepte van meer dan 3 meter onder het maaiveld. De noordelijke, oostelijke en zuidelijke wand van werkput 2 werden zo veel als mogelijk opgeschoond en geregistreerd. De profielen vertonen meerdere antropogene lagen en bakstenen structuren. Op een diepte van ca. 2,5 m diepte werd de natuurlijke moederbodem aangesneden.

- *Indien er bouwresten worden aangetroffen? Kunnen deze in verband gebracht worden met de gebouwen aanwezig op het Primitief kadaster? Zo ja, wat is hun datering en zijn er sporen van oudere voorgangers?*

De vloeren M13 en M14 en muren M9 en M12 in werkput 2 kunnen vermoedelijk in verband gebracht worden met de gebouwen die aanwezig zijn op het Primitief kadaster. Deze kunnen op het eind van de 18de-begin 19de eeuw gedateerd worden. Onder de vloeren werd nog een

oudere vloer teruggevonden (M15) die mogelijk te linken is aan een gebouw op de Ferrariskaart (ca. 1777).

- *Wanneer ontstond de eerste bebouwing binnen het projectgebied en wat was de aard van deze bebouwing?*

Pas vanaf de 18de eeuw zien we de eerste aanwijzingen van bebouwing op het terrein, dit in de vorm van een vloer en muurtje (M15 en M16) in werkput 3. Of deze bebouwing te linken is aan het Falconklooster is niet duidelijk.

- *Zijn er sporen van artisanale activiteiten of andere aanwijzingen omtrent de functie van de aangetroffen sporen en structuren?*

Ter hoogte van werkput 4 werd een bakstenen put (M23) aan het licht gebracht. De bovenkant van deze put bestaat uit bakstenen die gevoegd zijn met grijze cementmortel en taps naar boven toelopen. Deze kegelvormige structuur bevindt zich op een ronde constructie die gevoegd is met gele kalkmortel. De inhoud van de ronde put bestaat uit zwarte sinter. Vermoedelijk is een oudere (water)put hergebruikt voor ambachtelijke doeleinden in teken van het smelten van erts. In de moederbodem. Vooral ter hoogte van werkput 2 werden verschillende grote kuilen aangesneden in de moederbodem (vlak 2) die mogelijk wijzen op activiteiten van (zand)ontginning. Het ontgonnen materiaal kan daarbij mogelijk gebruikt zijn om huizen in de onmiddellijke nabijheid van het plangebied op te trekken.

- *Hoe kaderen de resultaten van dit onderzoek binnen onze kennis van de stadsontwikkeling van Antwerpen?*

Ondanks de beperkte oppervlakte van het onderzoeksgebied én de bemoeilijkte omstandigheden bij de opgraving (vervuiling) heeft het onderzoek toch zeer opmerkelijke en interessante resultaten opgeleverd. Uit het onderzoek bleek namelijk dat het terrein nog lange tijd onbebouwd is gebleven, hoewel het reeds vanaf de 14de eeuw was opgenomen binnen de 4de stadsomwalling. Pas vanaf de 18de eeuw zien we de eerste aanwijzingen van bebouwing op het terrein.

- *Wat kunnen de aangetroffen sporen, structuren, organische en anorganische resten ons leren over het pré-middeleeuwse of pré-stedelijke Antwerpen?*

Het terrein is pas in de 14de eeuw opgenomen binnen de 4de stadsomwalling. Sporen van vóór deze periode werden niet aangetroffen. Er zijn dus geen uitspraken te doen over het pré-middeleeuwse of pré-stedelijke Antwerpen.

- *Zijn er sporen van de bebouwing van het Falconklooster aanwezig zoals zichtbaar op de kaart van Ferraris? Zo ja, wat is hun functie en datering?*

De enigste sporen/structuren die werden aangetroffen binnen het onderhavige onderzoeksgebied ter hoogte van de Falconrui die waarschijnlijk te maken hebben met het Falconklooster is een waterput (S7/M7). Vermoedelijk is deze te linken aan de bouwfasen op het einde van de 16de eeuw of de 17de eeuw.

- *Zijn er sporen die iets leren over het gebruik van het niet bebouwde deel van het terrein ten tijde van het gebruik door de kloosterzusters (bleekweide, boomgaard, tuinzone)?*

Er zijn geen aanwijzingen gevonden over het gebruik van het niet bebouwde deel van het terrein ten tijde van het gebruik door de kloosterzusters. Vermoedelijk was het terrein wel degelijk onbebouwd in die periode. In de periode voorafgaand (16de eeuw) werd het gebruikt als begraafplaats. Uit deze periode werden namelijk drie grafkuilen met vijf individuen teruggevonden.

7.4 Samenvatting

Het archeologisch onderzoek in de vorm van een werfbegeleiding en een vlakdekkende opgraving werd uitgevoerd naar aanleiding van de geplande bouw van drie nieuwe woonblokken ter hoogte van de Falconrui te Antwerpen.

Tijdens de werfbegeleiding en het vlakdekkende onderzoek werden in totaal 65 sporen/lagen en 45 muur- of vloerresten aangeduid en beschreven. Alle sporen zijn van antropogene oorsprong. De archeologische sporen kunnen voornamelijk in volgende categorieën opgedeeld worden: puinkuilen, gracht, kuilen en lagen. Daarnaast werden ook drie inhumatiegraven aan het licht gebracht waarin zeker vijf individuen werden teruggevonden. De muren en vloeren zijn terug te brengen tot historische bebouwing op het terrein. Aan de hand van de historische gegevens en de archeologische vondsten is er een fasering op te maken gaande van de 14de tot de 20ste eeuw.

Sporen van vóór de 14de eeuw zijn niet teruggevonden binnen het plangebied. Het gebied was vermoedelijk ongebruikt en ingenomen door natte/drassige gronden (overstromingsgebied van de Schijn), aan de rand van een droge zandige rug. Met de nieuwe, vierde stadsuitbreiding in de periode 1314-1410 kwam het plangebied binnen de stadsomwalling te liggen. De vroegste sporen van het landgebruik binnen onderhavig plangebied gaan terug tot (ontginnings)kuilen en een gracht langs de Falconrui. Deze zijn wellicht in de 14de eeuw te dateren. De gracht had wellicht tot doel om het land te draineren om de natte gronden in gebruik te nemen.

Vanaf het begin van de 16de eeuw maakte het terrein deel uit van de bezittingen van het Godshuis Van der Biest, dat ten oosten grenst aan het plangebied. Uit deze periode zijn vermoedelijk drie grafkuilen met vijf inhumatiegraven teruggevonden. De vijf individuen bestonden namelijk uit drie volwassen mannen en twee volwassen vrouwen. De aanwezigheid van mannen en vrouwen duidt er op dat hier vermoedelijk niet de zusters van het Falconklooster lagen begraven, maar gewone burgers uit Antwerpen. Alles bij elkaar genomen lijken de ziekteverschijnselen bovendien een indicatie te zijn van een relatief lage sociale klasse: slechte hygiënische leefomstandigheden, een lage weerstand en/of een tekort aan voedingsstoffen en (zeer) zware fysieke belasting.

Tegen het tweede kwart van de 16de eeuw kwam het terrein in bezit van de kloosterzusters en maakte het deel uit van het Falconklooster en dit tot het laatste kwart van de 18de eeuw. In de periode dat het terrein toebehoorde tot het Falconklooster bleef het terrein vermoedelijk onbebouwd. Wel werd er wellicht een waterput (S7/M7) aangelegd in de (nog steeds ommuurde) tuinzone.

Pas op het einde van de 18de eeuw verschijnt de eerste bebouwing binnen het plangebied. Het betreft een vloer en een bijbehorend muurtje. In de voegen van de vloer werd een liard van de Oostenrijkse Nederlanden uit de 2de helft van de 18de eeuw teruggevonden. Vermoedelijk werd op het einde van de 18de/begin 19de eeuw de bestaande vloer hernieuwd met een nieuwe vloer. Ook worden er langs

weerszijde van de vloer nieuwe muren opgetrokken. Deze vloer en muren kunnen vermoedelijk in verband gebracht worden met de gebouwen die aanwezig zijn op het Primitief kadaster. Niet veel later wordt de vloer opnieuw aangepast/vernieuwd. Bovenop de nieuwe vloer werd een munt aan het licht gebracht. Het betreft een halve cent van Willem I of Willem II en kan gedateerd worden in de 1ste helft van de 19de eeuw. Ook aan de Falconrui zelf verschijnt in deze periode (nieuwe) bebouwing.

Tot in het midden van de 20ste eeuw kent het plangebied grote en ingrijpende wijzigingen. Langsheen de straatzijde worden nieuwe woningen opgetrokken met vrij grote en diepe kelders (Falconrui nr. 27, 29 en 31). Deze kelders hebben mogelijk oudere sporen/structuren (deels) vernietigd. Delen van deze kelders en gebouwen werden geregistreerd tijdens de opgraving.

8 BIBLIOGRAFIE

PUBLICATIES:

- BELLENS T., 2007: Archeologisch onderzoek in Antwerpen in 2006, *Archaeologia Mediaevalis* 30, p. 13-15
- BOUCKAERT K., 2011: *Archeologisch prospectie aan de Paardenmarkt 34-36 te Antwerpen*, AS-Rapportage 2011-05, Mechelen
- COOLS A., 2009: *Inpakken, een kunst. Het verpakken van archeologische vondsten*, VIOE-Handleiding 01, Brussel
- CORNELIS L. & TERRY B., 2023: *Eindverslag Antwerpen Scheldekaaien*, BAAC Vlaanderen Rapporten nr. 2379, Gent
- DE GROOTE K., 2014: *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen: Technieken, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, Relicat Monografieën 1, Brussel
- DECONYNCK J., HERREMANS D., LALOO P., ROZEK J., VAN DE VELDE S. & VERGAUWE R., 2023: *Verslag van Resultaten. Eindverslag opgraving 2019/282 Veurne Ooststraat*, GATE archeologie, Aalter
- DIERCKX L., 2021: *Archeologische opgraving. Eindverslag Antwerpen Teniersplaats (prov. Antwerpen)*, Monument Vandekerckhove, Ingelmunster
- ERVYNCK A., DEBRUYNE S. & RIBBENS R., 2015: *Assessment. Een handleiding voor de archeoloog*, Brussel
- HANECA K., ERVYNCK A. & VAN STRYDONCK M., 2019: *¹⁴C dateren met radiokoolstof. Handleiding agentschap Onroerend Erfgoed nr. 21*, Brussel
- GHEYSEN K., 2009: Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster. *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg* 5, Antwerpen
- GHEYSEN K. & CALUWE D., 2008: Opgraving van het Falconklooster aan de Falconrui te Antwerpen: een stand van zaken (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 31, p. 57-60
- GROOT M., 2010: *Handboek Zoöarcheologie, Materialen en Methoden 1*, VUHbs – Vrije Universiteit, Amsterdam
- JANSSENS N. & WOLTINGE I., 2013: *Archeologische begeleiding Antwerpen, Zeemanshuis*, BAAC Vlaanderen Rapport 64, Gent
- PEETERS K.C., 1950: De opgravingen in het verdwenen Falconklooster, In: *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring van Antwerpen*, p. 127-129
- SCHRYVERS A., 2011: *Gegevens archeologisch onderzoek in Antwerpen voor CAI*
- SMEETS M. & VANDER GINST V., 2012: *Het archeologisch onderzoek van de Sint-Willibrorduskerk*

te Meldert (Lummen), Archeo-rapport 95, Studiebureau Archeologie bvba, Kessel-Lo

TERRY N B., 2022: *Eindverslag Opgraving Antwerpen, Vleminckveld*, BAAC Vlaanderen Rapport Nr. 2245, Gent

VAN OVERVELT K., 2019: *CHE-rapport Falconrui 27(43)-29(45)-31(47)*

VAN RANST E. & SYS C., 2000: *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen (Schaal 1:20.000)*, Gent: Laboratorium voor Bodemkunde, Gent

VANDER GINST V. & SMEETS M., 2015: Het archeologisch onderzoek aan de Vekestraat te Antwerpen, Archeo-rapport 297, Kessel-Lo

VANDER GINST V. & VAN ROY J., 2022: *Opgraving Antwerpen- Lange Nieuwstraat (De Dames) Eindverslag*, Archeo-rapport 530, Tienen

VEECKMAN J., 1995: Stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 18, p. 51-53

VERVOORT R., BRUGGEMAN J. & REYNS N., 2016a: *Archeologische opgraving Antwerpen – Oudeleeuwenrui Volume 1*, Rapporten All-Archeo bvba 176, Temse

VERVOORT R., BRUGGEMAN J. & REYNS N., 2016b: *Archeologische opgraving Antwerpen – Oudeleeuwenrui Volume 2*, Rapporten All-Archeo bvba 176, Temse

VERVOORT R., CLAESSENS L., FERKET R., REYNS N. & BRUGGEMAN J., 2020: *Archeologische opgraving Antwerpen – Falconrui ‘Falconhoven’*, Rapporten All-Archeo bvba 424, Bornem

VERVOORT R., 2021a: *Archeologienota: Falconrui – Generaal Belliardstraat Antwerpen (prov. Antwerpen)*, Borgerhout

VERVOORT R., 2021b: Programma van maatregelen bij *Archeologienota: Falconrui – Generaal Belliardstraat Antwerpen (prov. Antwerpen)*, Borgerhout

VOET L., ASAERT G., SOLY H., VERHULST A., DE NAVE F. & VAN ROEY J., 1987: *De Stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Vergilius Bononiensis 1565*, Historische Uitgaven Pro Civitate 4.7, Brussel

VYNCKIER G., 2018: Verslag van een terreinbezoek naar aanleiding van een toevalsvondst te Antwerpen, Falco de Lampagneplein 20/Falconrui (Prov. Antwerpen), Brussel

ONLINE BRONNEN:

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED, 2021: Code van goede praktijk voor de uitvoering van en rapportering over archeologisch vooronderzoek en archeologische opgravingen en het gebruik van metaaldetectoren (versie 4.0), Brussel.

AGIV, 2021: AGENSTSCHAP GEOGRAFIE INFORMATIE VLAANDEREN

Agentschap Onroerend Erfgoed. "Inventaris Onroerend Erfgoed", op: <https://inventaris.onroenderfgoed.be/>

Godshuis, op: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Godshuis>, laatst geraadpleegd 18 oktober 2023

9 LIJST MET FIGUREN

Figuur 1: Plangebied op kadasterkaart (GRB) (bron: AGIV).....	7
Figuur 2: Plangebied op topografische kaart (bron: AGIV)	7
Figuur 3: Allesporenplan op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW (© J. Verrijckt bv)	8
Figuur 4: Allesporenplan op ca. 3,4 à 3,5 m +TAW (© J. Verrijckt bv)	8
Figuur 5: Bestaande toestand gelijkvloers met aanduiding sloopwerken in paars (© opdrachtgever).	11
Figuur 6: Ontwerp nieuwe toestand verdieping -2 (© opdrachtgever).	11
Figuur 7: Ontwerp nieuwe toestand verdieping -1 (© opdrachtgever).	12
Figuur 8: Nieuw ontwerp gelijkvloers (© opdrachtgever).	13
Figuur 9: Nieuw ontwerp snede C west - oost (© opdrachtgever).	13
Figuur 10: Aanduiding reeds gekende verstoringen (roze) en zone voor vervolgonderzoek (paars) (© Robby Vervoort).	16
Figuur 11: Aanduiding verschillende te saneren zones (© Robby Vervoort).	18
Figuur 12: Deelzones (© J. Verrijckt bv).....	22
Figuur 13: Werkputtenplan (© J. Verrijckt bv).	22
Figuur 14: Percentuele verdeling van de spoortypes (© J. Verrijckt bv)	26
Figuur 15: Percentuele verdeling van de vondsten per vondstcategorie (© J. Verrijckt bv)	27
Figuur 16: Doorsnede door het terrein van west naar oost (hoogteprofiel 1) en van noord naar zuid (hoogteprofiel 2 (© Robby Vervoort).	33
Figuur 17: Projectgebied op het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II (© Robby Vervoort).	34
Figuur 18: Detail DHM ter hoogte van het projectgebied (© Robby Vervoort).	34
Figuur 19: Projectgebied op de tertiair geologische kaart (© Robby Vervoort).	35
Figuur 20: Projectgebied op de quartair geologische kaart (© Robby Vervoort).	36
Figuur 21: Legende quartair-geologisch profiel type 1a.....	36
Figuur 22: Antwerpen vóór 1200.	37
Figuur 23: Eerste stadsuitbreiding.....	38
Figuur 24: Tweede stadsuitbreiding.....	38
Figuur 25: Derde stadsuitbreiding.	39
Figuur 26: Vierde stadsuitbreiding.	40
Figuur 27: De Spaanse Furie, door Frans Hagenberg, 1577.	40
Figuur 28: H. Cock, 1557.	46
Figuur 29: H. Cock, 1557; detail ter hoogte van het projectgebied.	46
Figuur 30: Bononiensis, 1565; detail ter hoogte van het projectgebied.....	47
Figuur 31: Hoefnagel G., 1598-1600.....	48
Figuur 32: Hoefnagel G., 1598-1600; detail ter hoogte van het projectgebied.....	48
Figuur 33: 'Caert figurative' door J.C. Van Lyere (1705) met benadering het projectgebied (rood).....	49
Figuur 34: Projectgebied op de kaart van Ferraris 1771-1778 (© Robby Vervoort)	50
Figuur 35: Uittreksel primitief kadaster 1830-1836 met benadering projectgebied (© Robby Vervoort).....	51
Figuur 36: Kaart Vandermaelen, 1854 (© Robby Vervoort)	51
Figuur 37: Topografische perceelskaart 1887.....	52
Figuur 38: Topografische kaart Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw (1950) (© Robby Vervoort)	53
Figuur 39: Luchtfoto projectgebied 1971 (© Robby Vervoort).....	53
Figuur 40: Luchtfoto projectgebied 1979-1990 (© Robby Vervoort).....	54
Figuur 41: Luchtfoto projectgebied 2000-2003 (© Robby Vervoort).....	54
Figuur 42: Luchtfoto projectgebied 2018 (© Robby Vervoort).....	55
Figuur 43: CAI-locaties in de omgeving van het plangebied (© Robby Vervoort).....	59
Figuur 44: Zicht op de toenmalige bebouwing met aanduiding van het projectgebied in het rood (© Robby Vervoort).	76
Figuur 45: Falconrui 27(43): Opmetingsplan bouwaanvraag 1951; snede.....	77
Figuur 46: Falconrui 29(45): Opmetingsplan bouwaanvraag 1929: snede en voorgevel.....	78
Figuur 47: Diepte aanwezige kelders op GRB-basiskaart (© Robby Vervoort).....	79
Figuur 48: Opmetingsplan landmeter.....	79
Figuur 49: Moederbodem op een diepte van meer dan 3 m -mv onder een betonnen vloer in werkput 1 (© J. Verrijckt bv)	80
Figuur 50: Noordelijke putwand WP2 (© J. Verrijckt bvba).....	81

Figuur 51: Oostelijke putwand WP2 (© J. Verrijckt bvba)	81
Figuur 52: Zuidelijke putwand WP2 (© J. Verrijckt bvba).....	81
Figuur 53: Situering profielen op de bodemkaart (© J. Verrijckt bv)	82
Figuur 54: Voorbereidende werken op 20 en 26 september 2022 (© J. Verrijckt bv)	83
Figuur 55: Plaatsen van de secanswanden op 28 september 2022 (© J. Verrijckt bv)	84
Figuur 56: Plaatsen van de secanswanden op 18 oktober 2022 (© J. Verrijckt bv).....	84
Figuur 57: Werfbegeleiding ter hoogte van deelzone 1 (WP1) op 22 november 2022 (© J. Verrijckt bv).....	85
Figuur 58: Werfbegeleiding ter hoogte van deelzone 1 (WP1) op 24 november 2022 (© J. Verrijckt bv).....	86
Figuur 59: Allesporenplan werkput 1, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	86
Figuur 60: Werfbegeleiding ter hoogte van deelzone 1 (WP1) op 25 november 2022 (© J. Verrijckt bv).....	88
Figuur 61: Allesporenplan werkput 1, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	88
Figuur 62: Zicht op muur M1 (© J. Verrijckt bv).....	89
Figuur 63: Muur (M2) en vloer (M3) van een kelder (© J. Verrijckt bv).....	89
Figuur 64: Allesporenplan werkput 2, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	90
Figuur 65: Vlakfoto puinkuil S1 (© J. Verrijckt bv)	90
Figuur 66: Allesporenplan werkput 2, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	91
Figuur 67: Vlakfoto's werkput 2, vlak 2 (© J. Verrijckt bv)	92
Figuur 68: Detailfoto's sporen S2/3 (linksboven), S7/M7 (rechtsboven), S10 (linksonder) en S15 (rechtsonder) (© J. Verrijckt bv)	93
Figuur 69: Geglazuurd roodbakkerd aardewerk, fragment van een majolicabord; randfragment van een kookpot in geglazuurd roodbakkerd aardewerk uit S2; grijs aardewerk in S18 en roodbakkerd aardewerk ter hoogte van muur M8 (© J. Verrijckt bv)	94
Figuur 70: Sint-Jacobsschelp uit S7 (L) en dierlijk botmateriaal uit kuil S10 (R) (© J. Verrijckt bv).....	94
Figuur 71: Recente constructies in het noordelijke deel van werkput 3 (© J. Verrijckt bv)	95
Figuur 72: Vloer M13; werkput 3, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	95
Figuur 73: Muur M12 in vlak 2 (L) en met restant van een dorpel(?) in Doornikse kalksteen (R) (© J. Verrijckt bv).....	96
Figuur 74: Allesporenplan werkput 3, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	96
Figuur 75: Riol M10 met dekstenen in gerecupereerd materiaal <i>in situ</i> (© J. Verrijckt bv)	97
Figuur 76: Dekstenen van riool M10 in gerecupereerd materiaal met links een zandsteen dat als ondersteuning van een houten dakgebinte heeft gediend en rechts een voormalige dorpelsteen in Doornikse kalksteen (© J. Verrijckt bv)	97
Figuur 77: Dekstenen van riool M10 in gerecupereerd materiaal; voor- en achterkant van een ornament in kalkzandsteen (© J. Verrijckt bv)	97
Figuur 78: Zicht op muren M9 en M11 (© J. Verrijckt bv)	98
Figuur 79: Allesporenplan werkput 3, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	99
Figuur 80: Vloer M14; werkput 3, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	99
Figuur 81: Allesporenplan werkput 3, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).....	100
Figuur 82: Vloer M15; werkput 3, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).....	101
Figuur 83: Muur M16 met centraal een ijzeren haak (L) en trap(?) M17 (R) (© J. Verrijckt bv)	101
Figuur 84: Allesporenplan werkput 3, vlak 4 (© J. Verrijckt bv).....	102
Figuur 85: Werkput 4, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).....	102
Figuur 86: Ind. 1 en ind. 2 <i>in situ</i> (© J. Verrijckt bv)	103
Figuur 87: Allesporenplan werkput 3, vlak 5 (© J. Verrijckt bv).....	104
Figuur 88: Allesporenplan werkput 3, vlak 5 met aanduiding van de inhumatiegraven (© J. Verrijckt bv).....	104
Figuur 89: Coupefoto's kuil S39 en 42 (© J. Verrijckt bv)	105
Figuur 90: Muur M9 in profiel, gebouwd op puinfundering (© J. Verrijckt bv)	105
Figuur 91: Recente kelder M24-26 (L) en puinvulling met muur M27 (R) (© J. Verrijckt bv)	106
Figuur 92: Zicht op muur M21 en M20 (© J. Verrijckt bv)	107
Figuur 93: Put M23 (© J. Verrijckt bv).....	107
Figuur 94: Allesporenplan werkput 4, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	108
Figuur 95: Kelder M22 (L) en put M23 (R) in vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	108
Figuur 96: Allesporenplan werkput 4, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	109
Figuur 97: Kelder M31 met rechts zicht op de 20 ^{ste} -eeuwse pijler in het tongewelf en restant van de vloer (© J. Verrijckt bv)	109
Figuur 98: Kelder met muur M32 en vloer M33 (© J. Verrijckt bv).....	110
Figuur 99: Coupe op muur M31 (L) en M32 (R) (© J. Verrijckt bv)	110
Figuur 100: Werkput 4, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	111

Figuur 101: Coupefoto's gracht S48 (L) en kuil S50 (R) (© J. Verrijckt bv).....	111
Figuur 102: Allessporenplan werkput 4, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).....	112
Figuur 103: Werkput 4, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).....	112
Figuur 104: Allessporenplan werkput 5, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	113
Figuur 105: Vloer M40; werkput 5, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	114
Figuur 106: Vloer M41; werkput 5, vlak 1 (© J. Verrijckt bv).....	114
Figuur 107: Muur M36 met duidelijk gele kalkmortel en witte cementmortel (L) en muur M37 met zich op de bepoelstering (R) (© J. Verrijckt bv).....	115
Figuur 108: Vloer M43; werkput 5, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	115
Figuur 109: Allessporenplan werkput 5, vlak 2 (© J. Verrijckt bv).....	116
Figuur 110: Muur M44 (L) en trap ter hoogte van muur M45 (R) (© J. Verrijckt bv).....	116
Figuur 111: Allessporenplan werkput 5, vlak 3 (© J. Verrijckt bv).....	117
Figuur 112: Werkput 5 vlak 3 (© J. Verrijckt bv).....	117
Figuur 113: Allessporenplan werkput 5, vlak 4 (© J. Verrijckt bv).....	118
Figuur 114: Werkput 5 vlak 4 (© J. Verrijckt bv).....	119
Figuur 115: Vlak- en coupefoto gracht S64 (© J. Verrijckt bv).....	119
Figuur 116: Allessporenplan werkput 5, vlak 5 (© J. Verrijckt bv).....	120
Figuur 117: 20 ^{ste} -eeuws afval in de opvulling van de kelder: metalen kookpot (links), plastic (midden) en autobanden (rechts) (© J. Verrijckt bv).....	120
Figuur 118: Gepoelsterde kelder; werkput 5, vlak 5 (© J. Verrijckt bv).....	121
Figuur 119: Detailfoto's trap (L) en noordelijke muur met aanzet van een tongewelf (R) (© J. Verrijckt bv)....	121
Figuur 120: Allessporenplan op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW (© J. Verrijckt bv).....	122
Figuur 121: Allessporenplan op ca. 3,4 à 3,5 m +TAW (© J. Verrijckt bv).....	123
Figuur 122: Laat/post-middeleeuws aardewerk gerecupereerd bij de aanleg van vlak 1, WP3 (linksboven) en vlak 2, WP3 (rechtsboven) en vlak 3, WP5 (onder) (© J. Verrijckt bv).....	125
Figuur 123: Post-middeleeuws aardewerk gerecupereerd uit S32 (G1, V26); S36 (G2, V31) en S44 (G3; V33) (© J. Verrijckt bv).....	126
Figuur 124: Post-middeleeuws aardewerk uit kuil S33; V29 (© J. Verrijckt bv).....	126
Figuur 125: Tekeningen rand- en bodemfragmenten V1, V2 & V8 (© J. Verrijckt bv).....	127
Figuur 126: Tekeningen rand- en bodemfragmenten V11, V17, V22, V23, V28 & V33 (© J. Verrijckt bv).....	128
Figuur 127: Tekeningen rand- en bodemfragmenten V20, V26 & V29 (© J. Verrijckt bv).....	129
Figuur 128: Porseleinen dop "Brasserie F. Engels ANVERS Canal Au Sucre 24"; V3 (© J. Verrijckt bv).....	130
Figuur 129: Representatieve stalen van de muren en vloeren; ST1 t.e.m. ST33 (© J. Verrijckt bv).....	131
Figuur 130: Fragmentjes van faience tegels met figuratieve decoratie in Delfts blauw; V12 (L) en V14 (R). (© J. Verrijckt bv).....	131
Figuur 131: Leisteenfragment; V5 (© J. Verrijckt bv).....	132
Figuur 132: Fragmenten van glazen flessen (V4; L) en vlakglas (V7; R) (© J. Verrijckt bv).....	132
Figuur 133: Pijpaarde; V9 (links), V15 (midden) en V24 (rechts) (© J. Verrijckt bv).....	133
Figuur 134: Kistnagels; V32 (© J. Verrijckt bv).....	133
Figuur 135: Halve cent van Willem I of II (1 ^{ste} helft 19 ^{de} eeuw; Md1) en Liard van de Oostenrijkse Nederlanden (2 ^{de} helft 18 ^{de} eeuw; Md2) (© J. Verrijckt bv).....	134
Figuur 136: Loodfragment (Md3, links), (kist)beslag (Md4, midden) en fragment van een vergiet in koperlegering (Md5, rechts) (© J. Verrijckt bv).....	134
Figuur 137: Fragmenten van dierlijk botmateriaal; V6 (links), V19 (midden) en V25 (rechts) (© J. Verrijckt bv)	134
Figuur 138: Volledigheid van individu 1 (© A. Pijpelink).....	142
Figuur 139: Hersenvliesontsteking bij individu 1, herkenbaar aan een poreus laagje bot aan de binnenzijde van de schedel (© A. Pijpelink).....	142
Figuur 140: <i>Vastus notch</i> in de knieschijf van individu 1 (© A. Pijpelink).....	143
Figuur 141: Volledigheid van individu 2 (© A. Pijpelink).....	144
Figuur 142: Sterk geprononceerde spieraanhechtingen in de opperarm van individu 2 (© A. Pijpelink).....	144
Figuur 143: Artrose in het proximale sleutelbeen (zwarte pijl) en een <i>rhomboïd fossa</i> (groene pijl) bij individu 2 (© A. Pijpelink).....	145
Figuur 144: Artrose in het distale rechter dijbeen (kniegewricht) van individu 2 (A. Pijpelink).....	145
Figuur 145: Artrose in de rechter grote teen van individu 2 (A. Pijpelink).....	146
Figuur 146: Artrose in een halswervel van individu 2 (A. Pijpelink).....	146
Figuur 147: Artrose in een borstwervel van individu 2 (A. Pijpelink).....	147
Figuur 148: Beenvliesontsteking met lichte zwellingen in beide scheenbenen van individu 2 (A. Pijpelink)....	147

Figuur 149: Geheelde ribbreuk in een linker rib van individu 2 (A. Pijpelink).....	148
Figuur 150: Grote cariës in een kies van individu 2 (A. Pijpelink).....	148
Figuur 151: Groot abces (groene pijl) en wortelpuntontsteking (zwarte pijl) in de bovenkaak van individu 2 (A. Pijpelink).....	148
Figuur 152: Volledigheid van individu 3 (A. Pijpelink).....	149
Figuur 153: <i>Hernia</i> in een borstwervel van individu 3 (A. Pijpelink).....	150
Figuur 154: Volledigheid van individu 4 (A. Pijpelink).....	151
Figuur 155: <i>Femoral plaque</i> in het proximale linker dijbeen van individu 4 (A. Pijpelink).....	151
Figuur 156: Volledigheid van individu 5 (A. Pijpelink).....	152
Figuur 157: Lichte <i>criba orbitalia</i> , herkenbaar aan de porositeit in de linker oogkas, van individu 5 (A. Pijpelink).....	153
Figuur 158: Sporen uit vermoedelijk de 14 ^{de} /15 ^{de} eeuw (© J. Verrijckt bv).....	156
Figuur 159: Godshuis Van der Biest (© J. Verrijckt bv).....	157
Figuur 160: H. Cock, 1557; detail ter hoogte van het projectgebied , met aanduiding van het Godshuis Van der Biest (rode cirkel) en de positie van de graven (groene pijl).....	159
Figuur 161: Bononiensis, 1565; detail ter hoogte van het projectgebied.....	159
Figuur 162: Hoefnagel G., 1598-1600; detail ter hoogte van het projectgebied.....	160
Figuur 163: Sint-Jacobsschelp gevonden aan het Burgemeester Loeffplein te 's-Hertogenbosch. Datering 15 ^e eeuw (bron: https://www.ergoedshertogenbosch.nl/verhalen/jacobsschelp).....	161
Figuur 164: Jacobus is afgebeeld als pelgrim in het dierlijk "Laatste oordeel" dat rond 1482 geschilderd is door Jheronimus Bosch. Op de hoed is de Sint-Jacobsschelp te zien (bron: https://www.ergoedshertogenbosch.nl/verhalen/jacobsschelp).....	161
Figuur 165: Sporen uit vermoedelijk de late 16 ^{de} -late 18 ^{de} eeuw (© J. Verrijckt bv).....	162
Figuur 166: 18 ^{de} -eeuwse muren en vloeren op de Ferrariskaart ca. 1777 (© J. Verrijckt bv).....	163
Figuur 167: Eind 18 ^{de} /begin 19 ^{de} -eeuwse muren en vloeren op primitief kadaster 1830-1836 (© J. Verrijckt bv).....	163
Figuur 168: 19 ^{de} -eeuwse muren en vloeren op primitief kadaster 1830-1836 (© J. Verrijckt bv).....	164
Figuur 169: Falconrui 27(43): Opmetingsplan bouwaanvraag 1951; snede.....	165
Figuur 170: Falconrui 29(45): Opmetingsplan bouwaanvraag 1929: snede en voorgevel.....	165
Figuur 171: 20 ^{ste} -eeuwse muren en vloeren op de GRB-basiskaart (© J. Verrijckt bv).....	166
Figuur 172: 20 ^{ste} -eeuwse muren en vloeren op de orthofoto van 2014 (© J. Verrijckt bv).....	166
Figuur 173: Grondplan van het Falconklooster te koppelen aan de situatie in 1650.....	168

10LIJST MET TABELLEN

Tabel 1: Sporen per type.....	25
Tabel 2: Vondstmateriaal per categorie.....	27
Tabel 3: Lijst met genomen stalen.....	28
Tabel 4: Algemene telling aardewerk per periode.....	124
Tabel 5: Algemene telling aardewerk per periode.....	125
Tabel 6: Sporen per type.....	141
Tabel 7: Onderzoeksresultaten van de vijf onderzocht individuen.....	153

11 PLANNENLIJST

PLANNENLIJST ANTWERPEN FALCONRUI	PROJECTCODE OPGRAVING 2022K356
Plannummer	Figuur 1
Type plan	Kadasterkaart
Onderwerp plan	Plangebied op kadasterkaart (GRB)
Aanmaakschaal	1:300
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	29/11/2022
Plannummer	Figuur 2
Type plan	Topografische kaart
Onderwerp plan	Plangebied op de topografische kaart
Aanmaakschaal	1:2.800
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	29/11/2022
Plannummer	Figuur 3
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 4
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan op ca. 3,4 à 3,5 m +TAW
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 12
Type plan	Overzichtsplan
Onderwerp plan	Deelzones
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	04/01/2023
Plannummer	Figuur 13
Type plan	Werkputtenplan
Onderwerp plan	Werkputtenplan
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	04/01/2023
Plannummer	Figuur 53
Type plan	Bodemkaart
Onderwerp plan	Profielen op de bodemkaart
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	04/01/2023
Plannummer	Figuur 59
Type plan	Allesporenplan

Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 1, vlak 1
Aanmaakschaal	1:100
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 61
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 1, vlak 2
Aanmaakschaal	1:100
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 64
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 2, vlak 1
Aanmaakschaal	1:100
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 66
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 2, vlak 2
Aanmaakschaal	1:100
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 74
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 3, vlak 1
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 79
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 3, vlak 2
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 81
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 3, vlak 3
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 84
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 3, vlak 4
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 87

Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 3, vlak 5
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 88
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 3, vlak 5 met inhumatiegraven
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 94
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 4, vlak 1
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 96
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 4, vlak 2
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 102
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 4, vlak 3
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 104
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 5, vlak 1
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 109
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 5, vlak 2
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 111
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 5, vlak 3
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023

Plannummer	Figuur 113
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 5, vlak 4
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 116
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan werkput 5, vlak 5
Aanmaakschaal	1:50
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 120
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan op ca. 4,5 à 4,6 m +TAW
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 121
Type plan	Allesporenplan
Onderwerp plan	Allesporenplan op ca. 3,4 à 3,5 m +TAW
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	06/01/2023
Plannummer	Figuur 158
Type plan	Faseringsplan
Onderwerp plan	Sporen uit vermoedelijk de 14 ^{de} /15 ^{de} eeuw
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	17/10/2023
Plannummer	Figuur 165
Type plan	Faseringsplan
Onderwerp plan	Sporen uit vermoedelijk de late 16 ^{de} -late 18 ^{de} eeuw
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	17/10/2023
Plannummer	Figuur 166
Type plan	Historische kaart
Onderwerp plan	18 ^{de} -eeuwse muren en vloeren op de Ferrariskaart
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	22/05/2023
Plannummer	Figuur 167
Type plan	Historische kaart
Onderwerp plan	Eind 18 ^{de} /begin 19 ^{de} -eeuwse muren en vloeren op primitief kadaster
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal

Datum	22/05/2023
Plannummer	Figuur 168
Type plan	Historische kaart
Onderwerp plan	19 ^{de} -eeuwse muren en vloeren op primitief kadaster
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	22/05/2023
Plannummer	Figuur 171
Type plan	Kadasterkaart
Onderwerp plan	20 ^{ste} -eeuwse muren en vloeren op de GRB
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	22/05/2023
Plannummer	Figuur 172
Type plan	Orthofoto
Onderwerp plan	20 ^{ste} -eeuwse muren en vloeren op de orthofoto 2014
Aanmaakschaal	1:200
Aanmaakwijze	Digitaal
Datum	22/05/2023

12BIJLAGEN

1. *OVERZICHTSPLANNEN*
2. *SPORENLIJST*
3. *MURENLIJST*
4. *VONDSTENLIJST*
5. *LIJST METAALDETECTIE*
6. *FOTOLIJST*
7. *TEKENINGENLIJST*
8. *STALENLIJST*
9. *REFERENTIEPROFIELEN*
10. *SKELETFORMULIEREN*
11. *DETERMINATIE VAN DE INHUMATIEGRAVEN*